

Дмитро Чередниченко

ПАВЛО
ЧУБИНСЬКИЙ

ОСОБИСТІСТЬ
І
ДОБА

**Випущено на замовлення
Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань**

ОСОБИСТІСТЬ
І
ДОБА

Дмитро Чередниченко

**ПАВЛО
ЧУБИНСЬКИЙ**

Vydavnytstvo Din
Альтернативи

Київ—2005

ББК 63.3(4УКР)5-8

Ч-46

Серія «Особистість і доба»

Редакційна колегія серії:

Володимир Литвин (голова),

Іван Дзюба, Микола Жулинський, Павло Загребельний,

Платон Костюк, Борис Патон, Валерій Смолій,

Микола Стороженко, Петро Толочко, Микола Шпаковатий

Під загальною редакцією академіка НАН України *В.А. Смолія*

Видавничий проект *М.І. Шпаковатого*

Художнє оформлення серії *С.І. Чусва*

Дмитро Чередниченко

Ч46 Павло Чубинський. — К.: Видавничий дім «Альтернативи»,
2005. — 376 с.; іл.
ISBN 966-677-001-6

У книзі йдеться про яскраву драматичну постать нашої історії — Павла Чубинського. Великий вчений зі світовим іменем, громадський діяч і педагог, поет і перекладач, актор і режисер, що був гнаний за всіх режимів, тепер своєю піснею об'єднав українців на творення нової держави. Його славень став державним гімном України.

Роками автор книги працював у пошуках фактографічного матеріалу, пропагував і відстоював священне ім'я. Нарешті йому вдалося створити життєвий і творчий портрет цього, за словами Софії Русової, велетня української культури. Книга розрахована на широке коло читачів.

ББК 63.3(4УКР)5-8

ISBN 966-677-001-6

© Д.С. Чередниченко, 2005

© Видавничий дім

«Альтернативи», 2005

Зміст

Повернення	7
Ми нарешті мусимо до нього прийти	8
Від патріотичних пісень до національного гімну	79
Під знаком його імені	91
Ловці світла	102
Допоможи, Господи, воскреснути священному хуторові Чубинського	119
А гімн є! Наш, історичний, національний	133
Осяяння	135
У пошуках коріння	136
Від імені партії Шевченка	149
Пасаж	156
Під промінням «Основи»	160
Славень	183
Чия правда, того й воля	192
Кому заважають праведники	200
На півночі	217
Дорога в Україну	228
Велика експедиція	234
Перелоги наукового життя	249
«...не могу не визнати П.П. своїм першим учителем...»	280
Пішла луна гаєм... ..	313
Як велося славній пісні... ..	324
«Воно знову оживає і сміється знову» (Тарас Шевченко)	334
Всенародна слава пісні (Додаток)	357

ПОВЕРНЕННЯ

МИ НАРЕШТІ МУСИМО ДО НЬОГО ПРИЙТИ

Вінком урочистих вогнів зустрічають мої земляки прихід нової надії, вісті благої з-за темного лісу чи з-за непорушних гір. Викликають співом, танком замовляють той світлий прихід, освячують землю і душу до того приходу.

Любив я бувати в рідному Межирічі у батьків на Різдвяні Святки, овіяні таємничою магією питомих звичаїв. Особливо романтичний і зворушливий у нас Щедрий Вечір. Коли вже обійдуть потішні щедрувальники припиншклі оселі, привітають господарів із настанням Нового старого року, побажають щедрих урожаїв на полі та статків у коморі, тоді виходять вони на урочисті гори, розкладають вогнища, водять танок навколо них, співають, славлять прихідця, щоб ласкавий і щедрий був.

А знизу, з села, на гори глянеш — навколо мов зорі живі повишли в повітрі вінком. Гучить-лунає щедрий спів, переливаючись у пишну симфонію. Тільки луна перекочується у долині — то в леваді, то на лузі аж до самого лісу за Новою Россю. Усе радіє, торжествує, благословляючи нову надію.

От і цього разу вигидав я кілька днів, щоб із батьками разом зустріти, здається, 1968-й чи 1969-й старий Новий рік. Зима була холодненька. Та байдуже — щедрувальники ходили справно. Співали під вікнами, величали, поздоровляли, шанували. Надворі — щедро і в хаті — вечір щедрий. З батьками погомоніти — то найрідніше свято.

Коли вже трохи одвели в розмові душу, захотілося й на вогні подивитися новорічні. Виходжу за ріг хати, аж чую — й вухам своїм не вірю:

Ще не вмерла України
І слава, і воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля...

Павло Чубинський (1839–1884)

На сусідньому городі — ватра святкова, навколо неї стоять люди, побравшись за плечі, й співають, так незалежно й натхненно співають у самісінькому центрі села український національний гімн, який у Києві й згадувати бояться.

Прислухаюся, придивляюся — хто ж це такий сміливий? Упізнаю і сам собі не йму віри. Мій тихий та скромний сусіда, учитель мій — Лукаш Петрович Хорольський зі своєю недужою дружиною... Мій улюблений артист — довоєнний сусіда — Павло Якович Силенко, який до війни грав Петра в «Наталці Полтавці», а після війни — Виборного. Малим я рвався до нього в гості побачити Наталку, яку він учора забрав собі додому. Аякже, сам бачив, як він забирав — така гарна була. Тепер дядько Павло зі своєю дружиною, тіткою Настею, матір'ю-героїнею, он співають заборонений славень — про нашу Україну співають. Не доводилось мені такого чути, то й душа затетеніла, захвилювалася. Стою і наслухаю, і боюся наполохати, бо до кінця дослухати хочу. А над селом — вогні, вогні, вогні, вінок урочистих вогнів, до якого лине угору піднесена пісня, вінчається з небесною волею. Як природно і як задушевно вона звучить! Пісня Павла Чубинського й Михайла Вербицького — пісня незнищених українців... Став я себе шпетити, що мало знаю про її авторів. Треба якось людей розпитати, пошукати в літературі... А може б, і розповісти на сторінках якогось часопису... Як дозволять. Чи хоча б...

А на леваду вже розлягалася інша пісня, така ж трепетна й дітклива, рідна й болюча:

А ми тую червону калину
Та й піднімемо,
А ми ж нашу славу Україну
Гей, гей та й розвеселимо...

Я її шукав там, у столиці, а вона ось, під самісінькою моєю хатою... У серцях моїх добрих сусідів, яких я досі, виходить, не знав...

Як тільки повернувся до Києва, став людей питати, де б дістати наш славень. А мені кажуть: «Цссс...» — і пальчиком до вуст. А де про Чубинського прочитати? Давлять бровою: мовчи. Та хоч узнати, хто він, звідки, що зробив? Багато хочеш, рано ще, хлопче, до нього іти.

Телефоную до одного вченого.

— Ану тебе! Знайшов про що питати! — і кинув трубку.

Гаразд, але ж я хочу-таки дізнатися.

І став я поволі пізнавати могутнього велетня, самої тіні якого жахалися затлумлені стражі...

... А згодом і випало очолити республіканську ювілейну комісію до 150-річчя від дня народження П. Чубинського. Та про те потім. А тепер — як я шукав, як пізнавав його, його священну пісню, його титанічний науковий подвиг.

Пошуки могили Павла Чубинського в кінці 80-х років XX ст.

Уже не вперше виїжджаю на це поле, де ніби й признаки немає, що тут був історичний хутір Чубинського. Ніби... але ж ще ось поруч стоїть трохи дубів Гаю Чубинського, а ось на деревах ще плететься здичавілий виноград, а тут, саме тут, де чиїсь нивки, колись стояв будиночок славетного вченого і поета Павла Платоновича Чубинського, а поруч згодом виріс ще один — синів, Павлів, у якому Павлова донька Катерина в страшні пореволюційні часи відкрила для сусідніх дітей початкову школу.

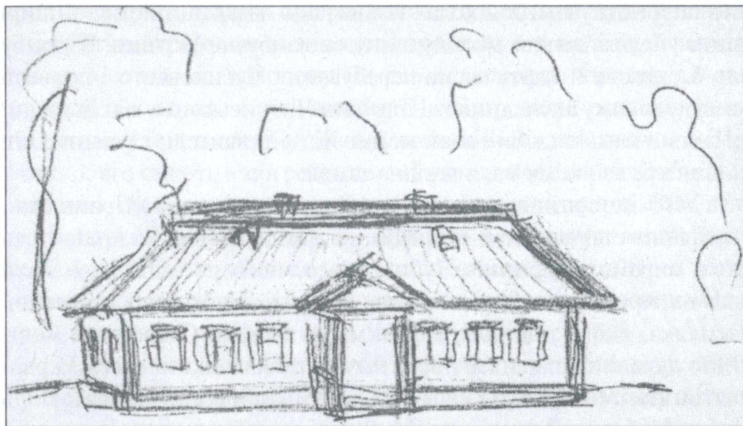
Іду полем і силкуюся уявити — де що було. Ольга Антоненко розповідала, що бачила тут у дитинстві руїни цегляного й дерев'я-

ного будиночків (її мати Феодосія Пилипівна Петецька вчилася там, у школі Чубинських), запущену круглу дерев'яну альтаночку, он там же — здичавілий виноград, а далі, в поле, була дворова хата (челядницька), згодом — Прудченків. Коли в тридцятих зносили хутори, то Прудченки перейшли в Малу Олександрівку, матеріал з дерев'яного будиночка пішов на клуню в Хутір-Гору, буквально днями й ту клуню розвалили. Хто, що, задля чого? Їздили, питали. Ніхто нічого не знає. Розвалили та й усе. У нас, на жаль, це вміють. Он поглумилися над могилою Чубинського, зруйнували надгробок — і винного немає. Ламай гілляку, на якій сидиш, ламай! А відновити, реставрувати — не так легко. Та й кому воно болить? Кілька років уже б'ємося, б'ємося гуртом і нічого. Слава Богу, могилу знайшли, поставили хрест, освятили, справили панахиду — хоч є де зібратися, щоб пом'янути великого земляка «незлим, тихим словом»... А вулицю його іменем назвали в Борисполі чужо, не ту, де він жив. Нашо ж йому іти в прийми, як є своя — Горянська, тепер Короленка, 14. Тут ще не так давно жив дід Данило Сахно, який у Чубинських купив будинок. Звичайну собі хату через сіни — по три вікна на кожній половині. Тепер тут справжній *бу-динок* стоїть. І на цій садибі ніякого меморіального знаку немає. Хоча добре відомо, що батько вченого, Платон Іванович, купив тут садибу ще 1832 року. А вулиця так і проситься назватися іменем шанованого поживця. Серед старих іноді ще й досі почуєш:

— Чия це вулиця?

— Чубинського.

Чубинського, бо Чубинський тут жив. Тут гостювали в нього світила нашої культури: Микола Лисенко, Михайло Старицький, Володимир Антонович, Павло Житецький, Федір Вовк, Олександр Русов, Олександр Кістяківський та багато інших. Це вулиця меморіальна, свята, бо освячена духом священних імен. А властям (чи просто чиновникам) бачиться Короленкова, який тут і ногою не ступив. Нічого сказати, гарний чоловік був Короленко, але ж хіба мало для нього нічиїх вулиць?.. Була в Борисполі колись і школа (1-ша, червона), й гімназія імені Павла Чубинського. До речі, в школі працювала в двадцятих роках його онука — Катерина Павлівна, — викладала в третьому класі. Тепер тут немає нічо-

*Хата, в якій народився Павло Чубинський.
Вул. Горянська (тепер — Короленка, 14), м. Бориспіль.
Реконструкція Миколи Петлицького*

го, що носило б його ім'я. Є на Бориспільщині Гнідинська школа, в якій Мала академія народних мистецтв імені Чубинського і клас-музей Павла Платоновича, у Великій Олександрівці — хор, який не побоявся (і про це ще доводиться говорити) носити ім'я славетного земляка й співати його пісні та фольклорні записи. Почав ширитися по школах народознавчий рух, але уроки Чубинського — найвидатнішого народознавця — в день його народження відбулися тільки в Гнідині. Фольклорні й етнографічні експедиції в школах також не часто бувають. А розумні люди вважають, що не тільки на Бориспільщині, але й по всій Україні 27 січня (та й не тільки в цей день) у всіх школах треба проводити уроки Чубинського — поета, перекладача, статиста, фольклориста, етнографа, правознавця, режисера, актора, організатора перших недільних шкіл та першого прообразу академії наук України — Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, автора національного гімну «Ще не вмерла України І слава, і воля». Та й малі академії народних мистецтв, ці випробувані лабораторії народознавства, творчі майстерні духовного відродження потріб-

но впроваджувати в школах із більшою зацікавленістю, зі щирішим уболіванням за молоду зміну, за майбутнє України. Варто було б скласти й карту місць перебування Чубинського і провести всеукраїнську експедицію «Шляхами Чубинського», в якій узяли б участь вчені, письменники, композитори, вчителі, студенти, діти і, взагалі, всі, кому болить рідна земля.

Усі з нетерпінням чекають виходу знаменитих «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», а також окремих збірників Чубинського, його досліджень і досліджень про нього. Мусимо вже нарешті прийти до славетного земляка, якого знає світ, тільки ми — дастьбі. Славетного, бо на його духовній спадщині виростили наші класики — Леся Українка, Агатангел Кримський, Олександр Білецький, Максим Рильський та багато інших великих людей нашої культури. Його сподвижниками й побратимами були наші провідні діячі: Микола Лисенко, Михайло Старицький, Федір Вовк, Михайло Драгоманов, Павло Житецький, Володимир Антонович, Олександр Кістяківський, Олександр і Софія Русови, Костянтин Михальчук, Тадей Рильський, Петро й Олександра Єфименки... Волелюбний дух і вболівання за долю свого стражденного народу він перейняв безпосередньо від нашого генія Тараса Шевченка, з яким був знайомий, якого гаряче шанував.

Будучи студентом юридичного факультету, Чубинський брав участь у Петербурзькій українській громаді. За осередок громади стала редакція журналу «Основа» — Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Всеволод Коховський, Олександр Кістяківський, брати Лазаревські, Яків Кухаренко, Феофан Лебединцев, Григорій Честахівський, Григорій Вашкевич та інші. У вітальні редакції відбувалися щотижневі вечори. на канапі біля столу звичайно влаштовувались Шевченко, Костомаров і Куліш, який ні на крок не відходив від них», — згадує Л.Ф. Пантелеєв. Тут, свідчить він, бувало чимало українських видатних діячів, як, скажімо, О. Афанасьєв-Чужбинський, О. Стороженко, К. Трутовський та інші. Відвідував ці вечори й студент-юрист Павло Чубинський. Незабаром він стає й постійним автором «Основи», де друкує свої поезії та ранні етнографічні дослідження.

І от перший удар — смерть великого Кобзаря. Чубинський від імені студентства має виголосити промову. Але поліція перепинила урочистий хід похорону. Та слово молодого юриста усе-таки дійшло до людей — усі невиголошені промови опубліковано в «Основі» у тексті статті Л. Жемчужникова «Воспоминание о Шевченко; его смерть и погребение»: «І ще одна втрата в слов'янському світі, ще одна могила на Слов'янському кладовищі. Згас великий поет. Згасла людина, в якій «не було зерна неправди за собою». Та не загубиться це світило поміж тіней... Його слова-сльози дійдуть до нас, і далекі нащадки скажуть про нього: «Недаром він на світ родився, свою Україну любив».

Наступного дня Чубинський бере участь у поминах по вбитих у час варшавських маніфестацій. Згадку про цю поминаху читаємо в романі литовського класика В. Міколайтіса-Путінаса «Повстанці». Демократично настроєний шляхтич Віктор, щойно повернувшись зі столиці імперії, розповідає про молодих патріотів у Петербурзі: «— Пам'ять варшавських жертв майже збіглася з похороном українського поета-борця Тараса Шевченка. Його ховали 12 березня (тут за новим стилем. — Авт.). Отож на похороні один студент повідомив: завтра в костьолі відбудеться поминах по жертвах, що полягли 26 й 28 лютого у Варшаві. На католицьку відправу прийшло багато поляків, литовців і російських студентів (йдеться про власне росіян і про українців, і про білорусів. — Авт.). Прийшли так само і професори Костомаров, Утін та інші. Після богослужіння ми заспівали польський гімн (мається на увазі «Боже цось Польскен», а не «Єще Польска не згінела» — це дуже важливо, коли мовиться про Чубинського. — Авт.). Нас підхопили й російські студенти. Це була гарна й вражаюча демонстрація революційної єдності народів. Правда, не обійшлося і без інциденту. Комендант кадетського корпусу полковник Ростишевський спробував записати прізвища кадетів, що були в костьолі. Студенти викинули його на вулицю й освистали.

— Ну, в нього краще закінчилось, ніж у Варшаві в Трепова, — усміхнулась Ядвіга...

О, і тут з'явилися трепови, землячки, що ще не раз ой як насоллять Чубинському в житті. А щоб завершити думку про те, що ж

там було напередодні з Треповим у Варшаві, наведемо розповідь іншого молодика з роману литовського класика:

«... Ніколи не хотів би бути на місці Трепова. Я не зводив із нього очей і відчував, що в бідолашного поліцмейстера ось-ось увірветься терпець. Ніхто не слухав його розпоряджень, запевнень, погроз. Тільки ось бачу, в киплячій юрбі коло Трепової брички опинився гурт академічної молоді.

«Розійдись! — закричав на нього Трепов. — Ви мусите давати приклад іншим, а не волочитись вулицями, мов якісь лобуряки!»

І схопив одного за комір. І що б ви думали, панове? Той молодик палицею, що тримав у руках, так і впершив полковника посеред обличчя. Розбатував до крові.

— І полковник не застрелив його на місці?! — вигукнув розгніваний пан Скродський.

— Ні, пане. Якби він це зробив, то натовп роздер би його на шматки. Трепов затулив щоку, обернувся й, вигукуючи «Панове, розійдись!», поїхав назад».

Важко сказати, чи знав тоді про це Чубинський, але не міг він не знати про криваві події у Варшаві (того й тут, у Петербурзі, такі люті жандарі, що не дали йому висловити наболіле!). Він прийшов сьогодні вшанувати полеглих у час варшавської патріотичної маніфестації. Адже знав: це, по суті, почалося повстання.

І знову переполох. Захвилювався Петербурзький університет. Адміністрація вдалася до репресивних заходів. Почалися студентські бунти. Ситуація загострилася. Були непереливки й у Чубинського. Та він якось утримався від необережних дій — йому треба було закінчити університет.

Це торік він знявся та й поїхав додому. Що його допекло, хтозна. Але в листі до Якова Полонського (від 1 березня 1960 р.) він згадує якесь непорозуміння зі Штакеншнейдерами, в яких він підчував дітей, а також ситуацію в університеті. «Ми домовилися жити й навчатися разом із Рашевським, найкращим моїм другом. Йому трапилась нагода виїхати за кордон на кілька років. Тим паче, що після виходу Боголюбова з університету і від'їзду Рашевського залишився я один боротися із сильними цього світу. Я повинен був би діяти енергійніше, бо студентське товариство робилося все біль-

ше й більше апатичним до своїх головних інтересів. Тим паче мені можна було поїхати, адже приятелі обіцяли вислати записки, необхідні для мене, та й думалося зробити щось корисне для родини своєї. Я поїхав. Не доїжджаючи додому, закохався. Приїхав у бридкий Бориспіль, пожив там три місяці, лаючись із тамтешніми поміщиками-сутяжниками, навчаючи сестер, читаючи, записуючи народні пісні, відкриваючи давні документи й вивчаючи руське цивільне право. (Одному козакові написав апеляцію на повітовий суд на 16 пунктів, дуже добрячу, де розбив у пух і прах дії суду). Читав на Різдво в парафіяльній церкві проповіді Гречулевича* малоросійською мовою і своїм прикладом спонукав двох попів до промовляння проповідей народною мовою. (Он-то коли ще повернув до себе увагу пильнувальників цей енергійний невгомний юнак зі щирим українським серцем, правдивою душею! — Авт.) От усе, що я зробив. Тепер же я в Роїщі, Чернігівської губернії, навчаю брата мого друга Рашевського. У цьому самому селі живе та, яку я кохаю і яка мене кохає. Що за дивне створіння ця Ліза (її ім'я)!..» Видно, що й довгенько він там пробув, працюючи скільки вистачало матеріалів, бо приятелі його підвели — обіцяли вислати лекції та й досі... Чубинський пише: «Як вишлють лекції, то я Вас побачу у вересні; якщо ж не вишлють, то я змушений буду їхати до Петербурга в травні». Навіть питається, чи той не міг би в редакції «Бібліотеки для Чтенія» виклопотати на переклад для Лізи якийсь роман Жорж Занд чи ще чийсь... А тим часом, як і в Борисполі, прибирає матеріали для своєї майбутньої дисертації...

Тепер він-таки закінчив курс юридичних наук у С.-Петербурзькому університеті і в червні 1861-го, як свідчить в «Історії мого заслання», повертається до Борисполя, вивчає народні юридичні звичаї, бо темою своєї дисертації обрав: «Наследство по народным обычаям, существующим в Малороссии, сравнительно с постановлениями древнего русского права». 18 листопада Чубинський відправляє дисертацію до Правління С.-Петербурзького університету і приступає «до вивчення інших сторін юридичного

* Певно, ще в час петербурзького студентства знав і шанував Чубинський видання Пантелеймона Куліша «Проповеди на малороссийском языке протоиерея Василия Гречулевича», изд. второе, исправ. — СПб, 1857. Хвалився Куліш, що чимало тут він переробив, де-що й сам дописав.

побуту народу». Задля цього він повинен увіходити в стосунки з народом, чого не сприйняли місцеві поміщики. «Незадоволення ж поміщиків почалося з тих пір, — пише Чубинський, — як я помістив в «Основі» за жовтень 1861 року листа «Із Борисполя» і за березень 1862 року статтю «З приводу розмежування», в яких я вказав на недобрі сторони дворянських звичаїв, особливо на нездатність користуватися таким дорожочінним правом, як дароване урядом право вибору — службових осіб.

Незадоволення це ще більше зросло внаслідок мого піклування про влаштування в Борисполі щоденної безплатної школи для дітей обох статей. Відкриття цієї школи було дозволено п. Куратором Київської Навчальної Округи Товаришем Міністра Народної Освіти Бароном Ніколаї.

Прагнення навчати дітей було сприйнято як прагнення бунтувати селян».

Живучи в Україні, Чубинський не пориває зв'язків із петербурзькою громадою. Він глибоко вивчає життя українського народу й публікує свої дослідження в «Основі». Так, упродовж 1861–1862 років тут побачили світ його матеріали «Погуковщина», «Із Борисполя», «Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля», «Два слова о сельском училище вообще и об училище для сельских учителей», «История Бориспольской школы», «Ярмалок в Борисполі», а в «Черниговском листке» (1861) — «Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста» (такий несподіваний поворот!)...

Чубинський пише про становище селян після реформи, про те, що несправедливо розподілені податки лягли усім тягарем на бідніших (подушне, постій, покінна, шляхова повинність). Хто бідніший, той беззахисніший, той і страждає. Подає він конкретні дані про натуральну оплату сезонних робітників на жнивях і молотбї. Певно ж, і насторожує всяких всюдисущих недремників.

Щиро перейнявся молодий юрист проблемою сільської школи — безплатної, для хлопчиків і дівчаток. Місцеве панство сполошилося. Авжеж не хотілося, щоб люди прозрівали й усвідомлювали, хто що робить, хто чого вартий. Хоча й вдалося Чубинському зібрати 34 крб. сріблом, хоча й погодилися один свя-

щеник та дві дівчини безплатно викладати, але до відкриття школи в Борисполі так і не дійшло.

«За тих часів визволення селянства з кріпацької неволі, — писав Гнат Житецький у своїх спогадах, — головним завданням української громадської культурної праці була народна освіта. Звільнений від кріпацтва, темний неписьменний люд мав якнайскорше стати письменним; на Україні він мусив стати грамотним своєю рідною українською мовою. Засобами для того було видання букварів, абеток, книжок для початкового читання, розбір граматичного матеріалу та складання словників, заведення шкіл, і насамперед — недільних шкіл задля дорослих». Як свідчить Житецький, недільні школи для дорослих у Росії з'явилися найраніш у Києві під захистом обраного куратора округи М.І. Пирогова і з діяльною участю проф. П.В. Павлова: 11 жовтня 1859-го — так звана подільська, через два тижні — новостроїнська (на Жилянській) і наприкінці жовтня 1860 — печерська. Потім були ще й ще... Але саме люди, які гуртувалися навколо цих трьох шкіл, згодом об'єдналися в так звану «Київську громаду». Особливо виділялися учительські колективи новостроїнської (О.І. Стоянов, П.П. Чубинський, В. Торський, брати Синьогуби, І. Касяненко та ін.) і подільської (К.В. Шейковський, М.П. Драгоманов, Ф.Як. Вороний, брати Стефановичі) шкіл. Мета обох шкіл була одна — дати українському народові освіту в найприступнішій для нього самого формі народною українською мовою.

Так гуртувалася молодь спершу навколо справи недільних шкіл, а згодом і навколо ширшої роботи. Михайло Драгоманов у своїх «Австро-руських» споминах згадує, що українофільські студентські гуртки в 1862 році злились у велику громаду душ у 250—300...

А в свідченнях Володимира Антоновича знаходимо, що зібрання під назвою «Громада» існували близько двох років — 1861 і 1862. Зібрання ці мали за мету: вивчення краю в етнографічному, політичному й географічному відношенні, для чого були складені різними особами й надруковані з дозволу цензури програми: для групування етнографічних даних; для групування даних зі звичаєвого права; для збирання даних географічних. Відповіді на ці програми збирали люди, що жили в різних кутках, як знайомі з

укладачами програм, так і незнайомі, й друкували в різних періодичних виданнях: «Основа», «Черниговский листок» тощо. Юридичну програму склав кандидат юридичних наук Чубинський... Крім вивчення краю, займалися виданням підручників для народу. Ще хотіли укласти повний збірник українських пісень, підготувати російсько-український словник тощо, але з різних причин ці наміри не здійснилися. Однак Чубинський поклав їх в основу свого життя і майже всі здійснив.

Більшість людей, свідчить Антонович про «Громаду», була впевнена в суспільній користі народної освіти й вважала своїм обов'язком морально сприяти цій освіті. Спільна думка була на користь того, що така освіта народу в цьому краї піде швидше й успішніше, якщо вестиметься малоросійською мовою, як найзрозумілішою. На початку 1863 року зібрання «Громади» припинилися, бо: «1) цензура объявила, что она не имеет права пропускать учебники, писанные на малороссийском языке; 2) для народных школ учебники эти были признаны несостоятельными; 3) воскресные школы были закрыты; 4) все малороссийское было заподозрено в глазах правительства и общества и навлекло невыгодный свет».

Далі Антонович говорить, що Павло Чубинський брав діяльну участь у складанні програм для вивчення юридичного побуту і мав намір скласти повний звід юридичних звичаїв народу, що він бував на сходках і був дуже корисний, оскільки глибоко знав етнографію і українську мову.

Чимало різних і за станом, і за достатком, і за національністю товаришів, «що зійшлися з широкого краю від Збруча до придонських степів, а найбільше з Лівобережжя України, — згадує Гнат Житецький, — зійшлися й пристали до одного гурту та склали першу Київську Громаду. Об'єднувала їх одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненної віри в українську народну самостійність, любов до рідного краю і люду». Члени «Громади», за словами Павла Житецького, обороняли «природний поступовий розвиток українського народу з середини його самого наперекір цивілізаторським змаганням «русских

патриотов», що пропагують зворотний шлях — із гір до низин», вони були переконані, «що український нарід сам у себе повинен шукати підмоги на ті випадки, коли зазіхають на його народну окремішність, що мова та письменство — це історичний орган його окремішности, єдина міцна сила, на яку він може покласти надію...» Так заявляв «громадянин» (тобто член «Громади») Павло Житецький (батько Гната Житецького) у відповідь на твердження автора статті В.І. Ламанського й редактора журналу «День» І.С. Аксакова, яким думка про можливість існування окремої «малорусской литературы, а не местной словестности» уявляється «величайшей нелепостью».

Поява людей, які не поділяли вірнопідданських примх імперських ставлеників, насторожила офіційну касту... І от уже навколо «Громади» збираються хмари наклепів, «викривальних» виступів, погроз, доносів, за громадивцями встановлюють таємний нагляд. «Громадою» і зокрема особою Павла Чубинського цікавиться сам міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв. А тим часом відбуваються події, що ведуть рахунок «небезпечних злочинів» колишнього студента Петербурзького університету до найвищої позначки.

Після такого бурхливого тодішнього Петербурга, де П. Чубинський обертався в колах найвидатніших вчених, письменників, художників, громадських діячів, він раптом опиняється у затхлому тиховодді, де сочать за кожним рідним словом, за кожним його кроком. Але не здається відчайдушний одержимець, прагне вестися як і вівся, вивчати, пізнавати й діяти суголосно з велінням душі, хоч усе частіше наражається на неприємність, на конфлікт із режимом. Перевідати могилу свого патрона, духовного батька Тараса Шевченка, виявляється, цей режим розцінює як злочин, одягнути національне вбрання — злочин, заспівати народну пісню — злочин, скласти свою — теж злочин... І заступитися за знедолену, ошукану людину — злочин. Ні ступити, ні повернутись.

У листах до свого приятеля Якова Полонського, про якого ми задували, Чубинський хвалиться, що в Борисполі він боровся з поміщиками-сутягами, писав селянам апеляції до повітового суду, записував народні пісні, розшукував старовинні документи, ви-

вчав цивільне право. В інших його свідченнях знаходимо, що він допоміг юридично оформити дар поміщиці Ремерс селянам — по одній десятині на душу («В селянському питанні я брав участь з обов'язку чесного громадянина»). Мандруючи Переяславщиною (а тоді й Бориспіль був Переяславського повіту Полтавської губернії), П. Чубинський збирав етнографічні матеріали. Ось як про це говорилося в дописах: *«Проходя через окрестные деревни эта партия молодых людей пела малороссийские песни безнравственного и возмутительного содержания, в пьянках сближаясь с простым народом... Это может иметь вредное влияние на умы простолюдинов...»* (курсив мій. — Авт.). Цинічно й зухвало. І безсоромно. Он як турбувалися про благополуччя й моральність народу!..

Чубинський частенько дає юридичні поради селянам, що були скривджені владним поміщиком Треповим. Той підступник затявся відплатити молодому правникові. Кажуть, що саме з його лихої руки Чубинському довелося відбувати архангельське заслання. Мабуть, добре знав його собачу натуру Михайло Коцюбинський, бо в своєму знаменитому «Intermezzo» змалював неповторний образ такого пса: «Се страшний Трепов... Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує білі з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі». Такого небезпечно дратувати. А дратувало його все, навіть те, що навколо жили українці...

13 червня (в інших джерелах — у липні 1862 року разом із Віктором та Володимиром Синьогубами, Дмитром Богдановим та Іваном Касяненком подорожує Павло на могилу Тараса Шевченка, де їх двічі затримують представники поліції. На початку наступного місяця «Громада» послала в пресу «Відгук із Києва». Його писали на хуторі Чубинського (серед авторів — сам Павло, В. Антонович, П. Житецький, В. Торський, І. Касяненко та інші), підписала двадцять одна особа: ще Тадей Рильський, Олександр Стоянов, чотири брати Синьогуби, Борис Познанський, Андрій Стефанович, Дмитро Богданов.... Ця стаття («ні, треба насамперед завчасно і старанно вивчити побут, моральні підвалини, умо-

ви життя народного, його світогляд і сподівання») була відчайдушною спробою врятувати «Громаду» від зливи доносів. Та вона ще більше насторожила стражів «єдиної неделімої». У Києві цензура її не пропустила. Згодом Павло Платонович писав: «Не знаючи ще, чи буде надруковано наше пояснення, я зважився вдатися до іншого способу виправдати себе й подав Полтавському Цивільному Губернаторові доповідну записку, в якій виклав усі зведені на мене обвинувачення, просив призначити формальне слідство. Через два дні... я подав... другу доповідну записку... На це відповіді не отримав.

Мене не притягували до слідства. Від мене не вимагали ніяких пояснень. Я сам звернувся до влади, прохаючи слідства з приводу зведеного на мене наклепу. У «Відгукові» ми просили гласно обґрунтувати звинувачення...» Але, звичайно, ніхто із властей не хотів іти на чесний діалог. «Відгук із Києва» (початкова назва — «Суспільні питання») було опубліковано в листопадовому числі (№ 46) журналу «Современная летопись». У Борисполі почалося слідство.

Однак зупинимося ще на кількох моментах, що сталися перед тим. Наприкінці літа на кафедрі російської історії Київського університету приходить Микола Костомаров. Українська громада, зворушена цим, посилає істориків, українофілів, діячів, відомому ще з часів Кирило-Методіївського братства, вітальний адрес: «... Вся наша надія — на ґрунтовне самовивчення в смислі народному, на стрункий, органічний, самостійний рух усього народу до благородних людських цілей. — Ви повинні самі зрозуміти, яку послугу Ви можете принести цьому рухові, і тому не залиште без уваги наше щире прохання». Цей адрес підписали 44 київські громадівці, в числі яких бачимо ім'я Павла Чубинського, знайомого з Костомаровим ще з петербурзьких часів.

У вересні (1862) в Золотоніському повіті знайдено прокламацію «Усім добрим людям», написану українською мовою. Підозріння щодо авторства й поширення її падає знову на Чубинського... Того ж місяця злітає над Дніпром вогнекрила пісня, що обпекла вуха всім «блюстителям», пісня, якій судилося пережити всіх найлютіших імперочадців і стати національним гімном українського народу. Підтвердженням тому, що вона була написана саме в цей час, а не 1863-го, як дехто твердить, знаходимо кілька свідчень.

Земляк Чубинського Леонід Білецький згадує ті тривожні часи. «Громада» дружила тоді із сербами та болгарами, які навчалися в університеті й духовній академії, і запрошувала їх до себе на вечірки. Звичайно, не могло там не йтися про боротьбу сербів за незалежність проти Османської імперії. Сербська ідея Павлові Платоновичу імпонувала й тим, що його брат Костянтин був добровольцем у визвольній війні сербів проти турків (згодом був у Сербії й брат Василь). Так-от на одній з таких вечірок «громадян» із сербами в будинку, де жили брати Синьогуби й де квартирував Чубинський, співали хорову сербську пісню, в якій були слова про боротьбу за свободу. Чубинському вона дуже сподобалась. «Він раптом зник і через якийсь час вийшов зі своєї кімнати з написаною піснею «Ще не вмерла України і слава, і воля» на мотив сербської пісні. Тут же під керівництвом Павла Платоновича хор розучив цю нову пісню в спільному піднесенні, і вона пішла добре...»

А Володимир Синьогуб у своїх показаннях свідчив, що Чубинський жив разом із ним і його братами *останні три місяці* (курсив мій. — Авт.) в будинку купця Лазарева на Великій Васильківській (№ 122). Арештовано ж Павла Платоновича 2-го, поправлено на північ — 4-го листопада 1862 року. Фігурує вже ця пісня й у дописах. Точну дату написання пісні знаходимо в щоденнику Олександра Кістяківського, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України. 18.02.1880 року він записує: учора «співали під акомпанемент Лисенка: українську *марсельезу*, створену Чубинським 1862 року: «Ще не вмерла України і слава, і воля...» Співали товариші, проводжаючи Антоновича за кордон. Грав Лисенко. А Павло Платонович лежав у сусідній кімнаті, уже «прикутий до постелі недуги».

І от повзуть чутки про небезпечних «хлопоманів», летять доноси, рапорти, наклепи про їхню ворожу діяльність, створюється спеціальна слідча комісія. І 20 жовтня вже голова комісії князь Ол. Голіцин повідомляє шефа жандармів князя Долгорукова про вердикт щодо Чубинського: «Хотя *фактически не доказано*, — писав він, — чтобы Чубинский во время сих путешествий возбуждал крестьян к каким-либо противуправительственным стремлениям, *но тем не менее* дозволение продолжать подобные выходки, по

мнению комиссии, может иметь вредное влияние на умы простолюдинов; по-сему имея в виду, что составление упомянутого выше возмутительного воззвания приписывается Чубинскому, Комиссия полагала: выслать его на житье в один из уездных городов Архангельской губ. под надзор полиции».

Товариші попередили Чубинського, що йому загрожує арешт, і пропонували виїхати за кордон. Але той рішуче відмовився. Він сказав, що заслання — явище тимчасове, а еміграція може бути вічною. Два дні він не з'являвся на квартиру, де його вже чекав квартальний, — приводив до ладу свої записи, прощався з батьками. Як згадує Леонід Білецький, квартальний був такий задоволений з добровільної появи арештанта, що дозволив друзям провести товариша в Броварі.

«Але інтерес до Київської Громади, — читаємо в «Забороні українства 1876 р.» Федора Савченка, — й після арештів та висилок Чубинського, братів Синьогубів, Красовського та інш. в III Відділі не міг і не повинен був зменшитися. Під впливом також ворожої до «хлопоманів» кампанії в пресі офіційний Петербург продовжував таємне листування з Києвом, коментуючи зміст і доцільність опублікування відомого хлопоманського «Відгуку з Києва», а також обговорюючи небезпеку української пропаганди через ширення «метеликів» і «книжок духовного змісту» серед селян. Все це відбилосся у Валуєвському наказі з 8-го червня 1863 р., що закінчується словами: «сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы, с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных вообще, назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить».

Перша справа, що з'явилася з цього приводу в переддень Валуєвського указу в архіві III Відділу, — «О революционном духе народа в России и о распространении по сему случаю возмутительных воззваний», а в ній — окремо «Об обществе «хлопоманов» и членов онаго Антоновиче, Рыльском и Чубинском» (з 2-го липня 1862 р. аж до 15 квітня 1876 р.). Коли ж готувався Емський указ, з'явилися висновки Комісії «для пресечения украинофильской

пропаганды», де «по III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии» говорилося: «Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского как неисправных и положительно опасных в крае агитаторов». Приводом до Валуєвського указу була записка генерал-майора Сіверса, до Емського — донесення Юзефовича, досвідченого вовка в українських справах.

Щоб певніше розпізнати почерк обох цих указів, звернімо увагу лише на один пункт із висновків Комісії «для пресечення украинофильской пропаганды». По міністерству народної освіти «признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов». А ми ще й сьогодні чуємо: «Так історично склалося». Нічого собі «склалося», коли органічну спрагу народу до навчання рідною мовою випікали з душі сибірськими та архангельськими морозами, соловецькими душогубками...

Але ж дуже полум'яну любов мав Чубинський до свого стражденного народу, надто пристрасну мрію і кипучу вдачу, що не здолали ніякі морози, ніякі невільницькі тортури. Навіть у тому далекому від України краї він знаходить у собі сили працювати задля науки, зміцнювати свій фаховий і життєвий досвід, він продумує складний стратегічний і тактичний шлях — повернутися додому не нужденним засланцем, не в'язнем, а відомим ученим, до голосу й авторитету якого змушені були б прислухатися вчорашні опоненти. Цьому сприяла його природжена увага до людей, простих і нужденних, зневажених і упосліджених, щирість його милосердя. Перебуваючи на засланні, Павло бачить тяжке життя гнаних і голодних, серед яких багато земляків, переймається сердечною шаною до них і співчуттям.

Спершу він намагається знайти справедливість, просить переглянути його справу, адже ні в Києві, ні в Петербурзі Чубинського не допитували (по допомогі звертається в листах і до Якова Полонського). Всі дані його прохання, іноді навіть дослівно, увійшли до батькової доповідної шефові жандармів Долгорукову від 8.03.1863 р. Платон Іванович відписав чимало різних відгуків,

«прошений», у яких прагнув переконати сильних світу цього у непогрішності його двору, його родини перед імперським престолом. Тож запевняє, що він «не мог отказывать благородным лицам дом свой посещением — но по моей сверх 60-летней старости и изувечью лишенный левой ноги и слабости зрения глаз — никаких книг вовсе не читаю. А слога Малороссийского совершенно нетерплю, а полагаю что г. Синегуб оклеветал меня...» Воно й справді було так, що Синьогуб із якихось там міркувань набрехав поліції, що в Чубинських на хуторі закопано революційну літературу... Але не про те.

Чубинський уже на засланні, а тут, на батьківщині, ще нюшать собаки, донюхуються сліду, їм конче треба довести, що Чубинський затятий спільник полковника Красовського, якого арештували ще в червні 1862-го.

«Причиною нагінок на український рух 1862–3 рр. і пізніше, — пише Федір Савченко, — була та небезпека, на яку звернув увагу Олександра II-го керівник військовим міністерством Мілютін. Сіверс указував йому на можливість розповсюдження «хлопоманської» української пропаганди в армії через союз полковників Красовських з «хлопоманами» типу Антоновича й Чубинського. Він запевняв у реальному існуванні цього союзу, звертав увагу і скаржився на «безпечність» і «неуважність» до «хлопоманського» руху з боку місцевої адміністрації». По секретних канцеляріях ходять запити й відповіді про те, що «Чубинский и Ефименко по обвинению в участии в тайном обществе, цель которого заключалась в замыслах ниспровергнуть существующий общественный порядок в Русском государстве и пересоздать устройство его на демократических началах с помощью революционных средств, были высланы: первый в Архангельскую губернию 4 ноября 1862 г., а последний арестован в Киеве, отослан к начальнику Харьковской губернии, засим в 1860 г. отправлен в Москву к начальнику 2 округа корпуса жандармов для пересылки в Санкт-Петербург».

В Архангельську вони й зустрінуться — українські етнографи Павло Чубинський та Петро Єфименко і його дружина, історик, Олександра Єфименко. Там Чубинський допоможе Петрові видати книгу.

Син уже спокутує «провину» на засланні в Архангельській губернії, а батько ще дошукується причин такої свавільної акції проти нього. І з горем пополам спливають нагору сякі-такі мотиви покарання: промова над могилою Шевченка, розповсюдження в Золотоніському повіті рукописних відозв, писаних українською мовою, авторство пісні «Ще не вмерла...», підступи Ф.Ф. Трепова, часті зборища на хуторі, навіть до смішного химерні причепки, як, скажімо, «напівость водкою»...

Однак охранці й цього ще замало. Зводяться знову й знову наклепи, інсинуації, проводяться обшуки революційної літератури у батьковому будинку в Борисполі й на хуторі... Власті силкуються пригнітити, погасити будь-який рух. Але стривайте... ось тільки трохи перешумить, перекипить...

Перенесімося тепер на північ, у далекий Архангельський край. Чим же займається там Чубинський? Своєю кипучою діяльністю він дивує всіх. «Працюю не покладаючи рук, — пише він до своєї двоюрідної сестри Лесі, тепер дружини Кістяківського (ЦДІА України), — да й то не тішить». І мріє про волю: «Може, оживу у рідному краї, а то якось зостарівся, — чогось на душі тяжко. Нудота». Він по-доброму заздрить молодят: «Ви поїдете в чужі краї, будете бачити світ, людей, — будете вчитись, а потім і людей учити. А я! Третій рік отут нужусь. Хотілось би вчитись, да ба — забудеш і те, що знав. А після не наженеш того, що згублено...» З сумом прощається з сестрою: «живіть хоч Ви, мої любі сестри, весело та щасливо, може, і мені леше буде, бачучи Вас щасливими».

Добре, що й у тому далекому краї трапились люди, які зрозуміли Чубинського, підтримали, не дали загинути такій діяльній, талановитій натурі. Йдеться передусім про губернатора М. Арендаренка, який раніше працював у Полтаві й був знайомий із його родиною.

Простежмо за Атестатом Чубинського, виданим 12 травня 1879 року з департаменту загальних справ міністра шляхів сполучення. Звернімо увагу на анкетні штрихи: народився 15 січня (за старим стилем. — Авт.) 1839 року, віросповідування православного; орденів і відзнак не має; походить із дворян; маєтку в нього й дружини немає. У батьків же, Полтавської губернії Переяслав-

ського повіту в містечку Борисполі, 90 десятин землі. Звичайно, тут не вказано, що вчився в Переяславському повітовому училищі, потім у 2-ій Київській чоловічій гімназії. Але то таке. Гляньмо усе-таки, як стрімко йде вгору висхідна його діяльність: «По окончании курса наук в Императорском С.-Петербургском Университете, со степенью кандидата юридических наук, начальником Архангельской губернии, по соглашению с губернским прокурором допущен к исправлению должности судебного следователя в г. Пенга и его уезды — тысяча восемьсот шестьдесят третьего года января второго дня; по истечению срока шестимесячного испытания, по отзыву судебной палаты, признан способным на прохождение должности судебного следователя, но не представлен на утверждение в этой должности за последовавшим распоряжением начальника губернии, о назначении его в должность секретаря Архангельского статистического комитета; на какую должность, согласно его желанию, определен 12 октября 1863 г. Императорским Московским Обществом сельского хозяйства избран в члены-корреспонденты 5 мая 1864 г.; сверх должности секретаря комитета, по распоряжению начальника губернии определен редактором губернских ведомостей и начальником газетного стола 22 мая 1864 г.; согласно посланию, от исполнения этих обязанностей освобожден 16 сентября 1864 г.; допущен начальником губернии к исправлению должности старшего чиновника особых поручений при начальнике губернии 16 сентября 1864 года; избран в действительные члены Архангельского губернского, статистического комитета 30 декабря 1864 г.; утвержден старшим чиновником особых поручений 21 июля 1865 года; по случаю преобразования губернских учреждений министерства внутренних дел, и за уменьшением одной должности старшего чиновника особых поручений при начальнике губернии, согласно желанию, назначен младшим чиновником особых поручений с представлением при этом по чинопроизводству, мундиру и пенсии прав прежней, на точном основании § 1 пункт 5 прим. к ст. 363, т. III уст. о служ. (изд. 1857) 1 сентября 1865 года; по поручению начальника губернии заведывал Архангельским приказом общественного презрения с 30 октября 1865 г. по 24 января 1867 г.;

по протоколу статистического комитета, за особые труды по комитету, выдана денежная награда 350 руб. 2 декабря 1865 г.; указом Правительствующего Сената от 7 сентября 1865 г. за № 372, утверждён в чине коллежского секретаря...»

На мить перервемо цей дуже цікавий список про службу колезького асесора П.П. Чубинського. Переслідує думка, що всі колонізатори всіх часів методично й планомірно перемішували нації і народності, аби отримати «рівнорідну» масу — населення, яке потім назвати народом (легше поганяти). В Україні такому енергійному й талановитому чоловікові, як Павло Платонович, не знайшлося, бачте, місця, а на півночі, в зовсім несприятливому для його здоров'я кліматі, — будь ласка, старайся на благо «всего отечества»! Не знайдеться місця в Україні і його синові, талановитому інженерові шляхів сполучення — Павлові Чубинському. Того аж на Далекий Схід послали працювати й ближче за Волгу не підпускали до України. Багатьох із роду Чубинських спіткала така доля. І так чіпко стримить у пам'яті іржавим цвяхом отой пунктик із висновків Комісії «для пресечения украинофильской пропаганды» (зашпори й досі не відійшли!). Пам'ятаєте? Сюди, в Україну, — «назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов» — подалі, світ за очі.

Коли Чубинський вирветься на волю, він прагнутиме якомога більше зробити для України, для свого народу, старатиметься осягти неосяжне, чого не зрозуміє, скажімо, навіть близький йому Кістяківський, бо ніякі надзвичайні події (як у Чубинського — заслання) ніколи не вибивали його зі звичного робочого ритму.

Тим часом ще трохи звернемося до Атеста́та Чубинського: «... избран членом-сотрудником Императорского вольного экономического общества 5 января 1866 г.; указом Правительствующего Сената 26 мая 1866 г. за № 136, произведен, за выслугу лет, в титулярные советники, со старшинством с 2 января 1865 года; назначен старшим чиновником особых поручений при губернаторе 20 июня 1866 г.; в изъятие особенной признательности Императорского русского географического общества, за полезные труды, сообщенные обществу, награжден серебряной медалью 11 января 1867 года; от должности старшего чиновника осо-

бых поручений и заведывания приказом, вследствие просьбы, по случаю обременения многочисленными занятиями по должности секретаря статистического комитета, начальником губернии уволен 24 января 1867 г.; по протоколу статистического комитета, за особые труды по комитету, выдано в награду 280 руб. 27 января 1867 г.; обществом любителей естествознания, состоящимся при Императорском Московском Университете, за постоянное деятельное содействие обществу, избран действительным членом оного 2 февраля 1867 года; Императорским русским географическим обществом избран членом-сотрудником 13 марта 1867 г.; с 10 апреля по 10 октября состоял в командировках:

а) по поручению Императорских обществ: русского географического и вольного экономического с согласия Министра внутренних дел, для исследования хлебной торговли и производительности в северо-двинском бассейне, в губерниях: Архангельской, Вологодской, Олонецкой, Новгородской, Костромской, Вятской и Пермской и

б) членом Комиссии назначенной по соглашению начальника губернии с Министром внутренних дел и с Высочайшего соизволения для исследования Печорского края; указом Правительствующего Сената от 26 марта 1868 г. за № 70 произведен, за выслугу лет, в коллежские асессоры, со старшинством с 2 января 1868 г.; начальником губернии назначен старшим чиновником особых поручений 5 августа 1868 г.; поручено заведывание неофициальною частию губернских ведомостей 15 января 1868 года; освобожден от этой обязанности 11 января 1869 года; согласно прошению, уволен от службы 11 марта 1869 г.; Императорским русским географическим обществом избран действительным членом оного 27 марта 1869 г.; Его Императорское Высочество изволил пожаловать Чубинскому в знак признательности, за сообщенные им разнородные сведения о северных губерниях России, бриллиантовый перстень 10 апреля 1869 г...»

Отак глянути збоку на цей поважний формулярний список шанованого чоловіка, то й, здавалося б, чого ще треба? Чини, посади, премії, нагороди, медалі... Радій та співай, як тепер декотрі співають: «мой адрес не дом и не улица...» або «я — нічий...» Але

ж орлина вдача не дає сидіти в холодочку в ущелині. Орлові прагнеться літати. А там, далеко над Дніпром, уже гуртує людей його полум'яна пісня, що заперечила усі найжорстокіші приписи й постулати царської імперії. Сумнозвісний Валуєв кричить, що немає й не може бути такої мови, такого народу. А пісня лине від хати до хати, від серця до серця й наперекір усім пильним наглядачам кличе людей на святее діло, велить єднатися навколо священного імені Матері-України:

Ще не вмерла України і слава, і воля,

Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля!

А тут... тут мусить він мужньо триматися й готуватися до нових змагань у *своєму* краї. 23 грудня 1865 року в листі до двоюрідної сестри Лесі Чубинський виливає на папір свою зболілу розлуку: «Серденько Лесю! От рік минув, як ти заміж вийшла і за рік тільки два листи написала до мене. Чи годиться так робити? Не сподівався я, що мене забудуть сестри, котрих я любив, як свою душу, до котрих був завше з щирим серцем. Гірко мені думати, що іще років кілька прийдеться коротати вік у неволі, да всі одцураються, всі забудуть, що десь над Білим морем гине брат, проклинаючи долю. Вибач, серце, що докоряю Вам! Докучила лиха доля, докучила нудьга. Із рідного краю привіту не маю, один на чужині сльози виливаю. При людях сміюся, буцімто щасливий, не хочу, щоб знали, да щоб не вразили. Еге, щоб не вразили. Бо зараз як побачать смутним, почнуть казати: «Чого Вам сумовати, добрі люди Вас люблять, хліб-сіль маєте, хвала богу, працюєте на користь краєві, — чого ж Вам іще треба?» Такі-то утіхи, бодай їх. Люди забувають, що цього мало. Хліб маю, бо до поту, зрана до вечора працюю на нього. Працюю на користь цього краю? Да хотів би працювати у рідному краю. Любити ж скрізь будуть, бо недаром кажуть: «Добре роби, любитимуть люди». Мені хотілось би бути там, моє миле товариство, де всі близькі серцю, — де рідне поле, де співа соловей, де стоять в гаях дуби віковічні, де широко, де весело, де степ, де криниця з вербою зеленою, похилою над криницею. Де усю ніч темненьку співають дівчата. А тут — лишенько. Вісім місяців зима, да й літо хтозна-яке, скрізь болото та комарів без ліку. Пісні не почуєш, а як почуєш, дак таку, що лучче б не слу-

хав. Тепер між засланими єсть такі, що добре співають — так і душу одведеш. Невеселе життя. Здається, що як ще довше поживу тут, то збожеволію — така нудьга. Гірше те, що не знаєш, коли повернуть додому. Оттаке-то. Та нехай йому хрін.

Живим не треба знати про мертвеців, а я мов той мертвець. Усі мої думки, усі бажання — повинен ховати далеко у серці. Нікому їх не треба, нікому вони не корисні. Вибач, серце, що, може, й на тебе нагнав смуту моїм гірким словом, та що ж робити, хотів завести веселої, — та не те на думці, не те на серці. Але киньмо об землю лихом! Інколи так важко, що хотів би напитись, та й то ні з ким... Я хочу знати про все, що діється дома. Я не одвернувся од товариства. Думка моя і серце моє там... Нехай Вам Бог щастить, нехай Вам усміхається доля. Може й мені буде веселіше, як почуву, що Ви живете в добрі та щасті. Твій Павло».

Але Павло працює. Уперто, намогливо, гірко. В «Архангельських губернских ведомостях» публікується його «Програма для збирання статистичних даних», «Програма етнографії», «Програма звичаєвого права», «Колонізація мурманського російського берега», «Сумні вісті про стан сплаву товарів по р. Юг», «З приводу журналів засідання III відділу Імператорського вільного економічного товариства 20 і 28 березня», «Обробка щетини в м. Устюг», «Північно-Двінське пароплавання і його діяльність», «Навчально-ремісничє училище в Єлецькому селищі», «Один із невідомих поширювачів писемності в Єлецькому селищі», «Один із невідомих поширювачів писемності в народі», «Північно-Катерининський шлях», «Про В'ятсько-Двінський шлях», «Про стан Архангельської публічної бібліотеки», «Кілька слів про стан народної освіти», «Проект статуту й записка про необхідність товариства сільського господарства в Архангельській губернії», «Про взаємне страхування суден і вантажів», «З приводу неврожай в Архангельській губернії». Крім того, в різних інших виданнях публікувалися його дослідження: про два весільні обряди; солярство в Архангельській губернії; статистичний нарис «Корели»; статистика народжень, шлюбів і смертностей по м. Архангельську за десять років; статистика народжень, шлюбів і смертностей у повітових містах Архангельської губернії; огляд найголовніших ярмарків в Архан-

гельській губернії; види хліба, що виробляється в Архангельській губернії, з показаннями кількості кожного; лист Чубинського про дослідження хлібної торгівлі в північно-двінському басейні; про збірник народних юридичних звичаїв Архангельської губернії, укладений П. Єфименком; про хлібне виробництво й торгівлю в басейні Північної Двіни; про льонарство, лляне виробництво й лляну торгівлю в Північному районі тощо.

Оттакого засланця Бог послав Архангельському краєві. Дивишся на сам перелік праць Чубинського й на тематичне їх розмаїття і думаєш: а скільки ж то міг зробити він за нормальних умов задля рідної культури!.. А ще ж відомо, що саме Чубинський був головним організатором вшанування столітнього ювілею Михайла Ломоносова й відкриття на батьківщині вченого сільської школи, побудованої на народні кошти... «Я працював на Півночі без утоми і довів мою любов до російського народу», — писав Чубинський. Тепер він рвався в Україну.

Чубинський пише до РГТ звіт про свої експедиції. З дозволу міністра внутрішніх справ, його викликають у столицю. Доповідь Павла Платоновича в січні 1869 року там сподобалась. На клопотання президії РГТ й зокрема П. Семенова (Тянь-Шанського) Чубинський отримує дозвіл повернутися в Україну й очолити експедицію. І от «состоя при Императорском русском географическом обществе в числе действительных членов онаго, 16 мая 1869 г. командирован был обществом в учрежденную, с Высочайшего соизволения, экспедицию в Юго-Западный край для этнографическо-статистических исследований...»

Чубинський повертається в Україну! І бере на себе таку величезну роботу, про яку міг тільки мріяти раніше. Він знає, що думка про спорядження такої експедиції в Західно-Руський край виникла в Російському географічному товаристві ще 1862 року. (Як, до речі, виникали й у нього думки про дослідження України!) Та політичні заворушення в «Западных провинциях Империи» припинили мирний захід науки, а експедицію відклали до спокійніших часів. Згодом дослідження було доручено колишньому секретареві Могильовського статистичного комітету Дубенському. Той провів у Західно-Руському краї понад півтора року, почина-

ючи з червня 1867. Але його старання не увінчалися успіхом. Отож експедицію було доручено Павлові Платоновичу.

Вирушаючи в дорогу, Чубинський виклав перед комісією в справі спорядження експедиції свої думки: розсунути територію дослідження, не обмежуючись Південно-Західним краєм в адміністративному значенні, але приєднуючи сюди південні частини Гродненської й Мінської губерній, західні Люблінської й Сідлецької та північно-східну частину Бессарабії. Потім він наполіг на необхідності не тільки вивчити склад населення краю і взаємні відносини елементів, що складають населення, але й зібрати якомога більшу кількість матеріалів, що стосуються етнографії домінуючого в краї населення... Чубинський поклав собі за принцип: збирати матеріали з різних сторін народного життя, даючи, таким чином, змогу кожному бачити народ незалежно від враження спостерігача. «Я старався збирати матеріали ще й тому, — писав Павло Платонович у передмові до першого тому «Праць», — що численні пам'ятки народної творчості вимирають; народ їх забуває. Якби М.О. Максимович та інші збирачі матеріалів не записали історичних дум і пісень, то багато з них було б назавжди втрачено. Те саме могло б статися з багатьма обрядами, повір'ями, казками, легендами й навіть звичаями; через це й упускати якусь рису народної творчості чи народного побуту я вважав непростенним». Отож Чубинський прагнув збирати якомога більше етнографічних матеріалів і залучити до співпраці якнайбільше діячів.

Ще до початку робіт він прибув до Києва, поклопотався, щоб було видано програми (загальноетнографічну; повір'їв і забобонів; для збирання матеріалів з мови; зі звичаєвого права), на які могли б відгукнутися люди, знайомі з побутом народу. Крім того, ще було розіслано п'ятсот примірників програм таким адресатам, які могли б повідомити цікаві дані. Потім Чубинський запросив для письмових занять молодого хлопця (та й самому керівникові експедиції щойно виповнилося всього тридцять літ) Івана Черденченка й вирушив у дорогу.

В першу мандрівку він вибрався нагірною придніпровською смугою через повіти: Київський, Канівський і Черкаський, долиною річки Рось через Канівський і Черкаський, а також Тарашан-

ський, Сквирський, Васильківський і з Бердичівського повіту перейшов у Житомирський повіт Волинської губернії. Звідси рушив долиною річки Случ через Новоград-Волинський і Старокостянтинівський повіти в Подільську губернію через повіти Проскурівський, Ушицький і Кам'янець-Подільський. Із Кам'янця-Подільського він подався в Бессарабію і об'їхав Хотинський повіт. Потім їхав через Ушицький, Проскурівський і Кам'янець-Подільський повіти, поблизу Австрійського кордону. Далі вирушив через повіти: Старокостянтинівський, Кременецький, Дубенський і Володимир-Волинський Волинської губернії, в Грубешів Люблінської губернії. Звідси через повіти: Грубешівський, Томашівський, Замостський, Красноставський, Люблінський, Любартівський, Влодавський, Холмський і Бельський в Брест-Литовськ. Звідти через Брест-Литовський і Кобринський повіти Гродненської губернії у Волинську через повіти: Ковельський, Луцький, Ровенський, Новоград-Волинський, Житомирський і Радомишльський Київської губернії повернувся в Київ.

Не дивуйтеся, що так детально подаємо маршрути Чубинського. Може ж, таки хтось, прочитавши назву свого міста чи села, зворушиться такою святістю і захоче відшукати сліди великого вченого на своїй землі чи в пам'яті нащадків очевидців, загориться й собі зібрати побільше фольклорних та етнографічних матеріалів, порівняти їх із записами Павла Платоновича. Хочеться сподіватися, що всеукраїнська експедиція «Шляхами Чубинського» таки буде.

Другої зимової мандрівки Чубинський рушив через Радомишльський повіт Київської губернії; Овруцький Мінської; Слоніmsький, Пружанський, Кобринський Гродненської; північною околицею Волинської губернії через повіти: Ковельський, Луцький, Ровенський, Овруцький і через Радомишльський Київської губернії повернувся в Київ.

Третьої мандрівки — влітку 1870 р. — він рушив через Переяславський і Золотоніський повіти Полтавської губернії; через Черкаський, Чигиринський, Звенигородський і Уманський Київської губернії; Гайсинський, Ольгопільський, Балтський, Ямпільський, Могилівський, Летичівський, Літинський, Вінницький і Брацлавський повіти Подільської губернії; Липовецький, Сквир-

ський, Васильківський і Київський і повернувся в Київ. У третій поїзді, крім Чередниченка, був ще й В.Ф. Кравцов.

Чубинський записав близько чотирьох тисяч обрядових пісень; родини, хрестини й похорон; більш як у двадцяти місцях описав весілля; записав близько трьохсот казок, більш як у шістдесяти місцях зробив записи говірок; із книг волосних судів вибрав близько тисячі ухвал. Майже скрізь робив нотатки про зарплату, характерні заняття, рівень урожаю, вплив селянської реформи на економічний побут народу, про лісову торгівлю, тютюнництво, шовківництво, виноробство та багато іншого. Завдяки ретельній підготовці, вміль організації експедиції — успіх був блискучий. Зібрано силу-силенну матеріалу в дорозі, а ще ж відгукнулося чимало свідомих і завятих діячів, які передали свої матеріали в розпорядження експедиції: автор програми з мови І.П. Новицький — п'ять тисяч пісень (з варіантами), він же готував до видання побутові пісні; О.Ф. Кістяківський опрацював кримінальні ухвали волосних судів і додав історичний нарис цього суду; В.Б. Антонович зробив витяги із процесів (близько 100) про чаклування; М.В. Лисенко поклав на ноти мотиви весілля та інших обрядових пісень Борисполя; В.Ф. Симиренко збагатив праці експедиції альбомом фотознімків типів та побутової обстановки. Роботи виконав фотограф Я.К. Темненко. І ще чимало ентузіастів відгукнулося на заклик відомого вже на той час Павла Чубинського — Г. Залюбовський, Димінський, І. Касяненко, А. Чернецький, В. Петров, Т. Воронецький, І. Столбін, О. Андрієвський; студент І. Жданов записав весілля разом із мотивами, покладеними ним на ноти, й до ста обрядових пісень. Для опрацювання матеріалів з кінця березня сімдесятого року Чубинський запросив ще (крім Чередниченка) В. Кравцова, П. Раєвського й В. Ляшевича, а з початку листопада К. Кардаша. За допомогою цих п'яти молодиків опрацював і підготував до друку сім поважних томів (дев'ять книг) «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край». Виходили «Праці» в Петербурзі під наглядом М. Костомарова та П. Гільдебрандта з 1872 по 1879 рік.

Перший том (два випуски) — загальна передмова, легенди, загадки, прислів'я, чаклування; другий — казки міфічні й побутові,

третій — народний календар; четвертий — пісні обрядові; п'ятий — пісні побутові; шостий — волосні суди; сьомий (два випуски) — євреї, поляки, статистика малоросійського населення; огляд малоросійських говорів; житло, їжа й одяг малоросів. Тут же й нарис Чубинського про економічне становище Правобережної України після реформи 1861 р. За словами академіка Л.С. Берга, експедиція під орудою Павла Платоновича в Південно-Західний край була найвидатнішим явищем в історії тодішньої етнографії, завдяки талантові й невтомній енергії Чубинського експедиція за короткий термін дала блискучі результати. Звичайно, можна було б охопити більше Лівобережної України й південних областей, але ж, як зазначав Федір Вовк, «відпущених йому грошей, 3000 карбованців, не вистачило навіть на Правобережну Україну, і він мусив був витратити дуже багато зі своїх статків».

Академік Олександр Білецький вважав, що видання фольклорних матеріалів у цих томах було «найзначнішим фактом у галузі збирання пам'яток», воно було здійснене «завдяки винятковій енергії самого П.П. Чубинського». А академік О. Пипін відзначив, що за складом розуму, особистим характером, за прийомами дослідження Чубинський був чудовим етнографом-збирачем, єдиним у своєму роді діячем у цій галузі російської науки. Це був чоловік різноманітно обдарований, разом з тим розум практичний, який швидко освоювався з навколишнім побутом у найрізноманітніших його сторонах; він умів влучно спостерігати народний звичай, схоплюючи його істотні риси, вислухати й записати пісню і казку, тут же зібрати статистичні дані, розшукати на місці знайомих людей і надати своїй роботі цінність і багатосторонність. Це був безсумнівний організаторський талант, що вмів визначити план роботи, вибрати виконавців і довести до кінця складну справу. А відомий історик літератури академік О.М. Веселовський писав, що «за багатством етнографічних даних є тільки дві праці, з якими можна порівняти «Праці» Чубинського — «Lud» Кольберга і «Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane» Пітре. Багатство зібраних Чубинським даних свідчить не тільки про значну затрату сил і знання, але й про організаторські здібності й невтомну енергію».

Так, Чубинський досяг багато. Те, чим він міг займатися в 1861–1862 роках потайки, крадькома, раз по раз наражаючись на заборони властей, тепер як дійсний член Російського географічного товариства робив «виконуючи свої службові обов'язки». За спогадами Федора Вовка, Павло Платонович у вузькому колі говорив про наміри широко скористатися правом вимагати сприяння місцевих властей, але головним чином — про необхідність використати цю експедицію якомога ширше в інтересах етнографії всієї України, а не трьох тільки губерній так званого Південно-Західного краю. При всьому цьому Чубинський дуже похвалювався і мимоволі заражав своїм запалом усіх присутніх. Як згадує Ф. Вовк, з часу появи Чубинського в Києві питання про експедицію в київських українських колах, а найбільше, зрозуміло, в «Громаді» стало не тільки черговим, але й переважним над усіма іншими. Всі взялися розшукувати людей, які могли б бути корисними експедиції. «Громадяни» мали й готові матеріали, які вони призбиравали ще з початку шістдесятих. Одне слово, повернення Чубинського, його звістка про експедицію й видання «Праць» послужили певним сигналом до відродження «Громади». Гнат Житецький згадує, що сутінки українського громадського руху тривали аж до самого 1869 року, «коли дехто повернувся до Києва, дехто налагодив своє життя, роботу, становище. Тоді знову й відкрилася Громада трохи в іншому складові, за інших умов, іншої організації... Надійшла нова доба українського громадського життя у Києві...» Експедиція Чубинського мобілізувала всі прогресивні сили до співпраці, успішне її завершення приголомшило київський і петербурзький світ. А сам Павло Платонович у своїх нестримних мріях уже линув далеко вперед. Він затявся створити наукову інстанцію (хай то навіть філіал всесереджавного закладу), аби можна було займатися, як згодом скаже Ф. Вовк, науковою діяльністю про Україну і для України. І от Чубинський сповіщає друзям, що давно задумане відкриття Південно-Західного відділу РГТ в Києві уже вирішено й затверджено. «Як ініціатива, так і честь доведення до щасливого завершення цього нелегкого й досить делікатного діла належали безперечно й неподільно П.П. Чубинському, блискуче завершення яким експедиції створило йому

відомий авторитет у центральному Товаристві, а чудовий організаторський талант допоміг провести це діло крізь дуже серйозні перешкоди. Для нас же, київських «громадян», воно мало величезне значення. Відкриття Південно-Західного відділу легалізувало принаймні більшу половину того, що ми робили до тих пір як мимоволі «таємне товариство» київської Громади».

Про ту величезну роль, яку зіграв Павло Платонович у створенні Південно-Західного відділу РГТ, по суті, предтечі Академії наук України, можемо судити з листа Чубинського до Михайла Максимовича, що його опублікував свого часу в журналі «Народна творчість та етнографія» Павло Попов. Лист датований 25 січня 1872 року з Городищенського заводу. У Чубинського за плечима вже багатий досвід етнографа, фольклориста, статиста, правника, участь у двох експедиціях на півночі, а також щойно проведена експедиція по Україні, яка вже стала історичною. Результат її — семитомне видання загальним обсягом понад триста аркушів, що почало вже виходити.

І от Чубинський прозвітувався у Петербурзі в РГТ про свою роботу, повернувся до Городища, де працював в адміністрації цукрових заводів Яхненка-Симиренка, й пише листа до свого доброго знайомого, за словами О. Пипіна, найавторитетнішого представника південно-руської історичної і етнографічної науки — Михайла Максимовича. Тут читаємо: «Днями я їду в Київ, де пробуду більше двох тижнів. Там я клопотатимусь про створення Південного Відділу Російського Географічного товариства. Ця установа необхідна, вона посунула б вивчення краю і народу. В Петербурзі цьому сприяють. Я знаю багатьох, які хотіли б бути засновниками Відділу. Ваш авторитет у цій справі мав би велике значення». Тут же він просить дати листа до начальника Південно-Західного краю, Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора князя Дондукова-Корсакова, щоб зацікавити його справою організації товариства. І далі: «В даний час існують відділи Північно-Західний, Оренбурзький, Кавказький і Сибірський — дивно, що на Півдні Росії (тобто на Україні. — Авт.), де три університети, немає відділу. В Географічному товаристві дуже хочуть, щоб заснувався відділ, і не раз мене про це просили.

Якщо я зважуюся взяти на себе ініціативу в цій справі, то тільки тому, що вірю в свою енергію». А вже 16 лютого Чубинський писав до Кістяківського: «Вчора я передав Генерал-губернаторві статут Південно-Західного відділу Географічного товариства, — підписаний багатьма нашими знайомими. *І так мені вдалося здійснити це корисне заснування. Ми тепер матимемо постійну установу для вивчення краю*» (курсив мій. — Авт.). Отже, бачимо, як намогливо й відважно, дипломатично й мудро, іноді навіть вдаючись до якихось хитрощів, дрібних компромісів, але неухильно ішов Чубинський до розгортання не тільки своєї діяльності, але й громадської, до змагання української спільноти за українознавство, за те, щоб «завчасно і старанно вивчити побут, моральні підвалини, умови життя народного, його світогляд і сподівання», як заявили «громадяни» ще у «Відгукові з Києва». 27 квітня 1872 року на засіданні Ради Географічного товариства в Петербурзі розглядався проект утворення Відділу. Були якісь критичні закиди й зауваження — ініціаторові й головному організаторові Відділу перепало на горіхи і від чужих, і від своїх — від тих за те, від тих за те. Але він зумів обійти всі рифи й дійти до омріяної мети. Один із видатних лідерів «Громади» Павло Житецький обґрунтував важливість цієї справи у 116 числі «Записок Товариства імені Шевченка»: «13 лютого 1873 р., дякуючи невсипущій енергії Чубинського, відкрито Геогр. Т-во. Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий легальний ґрунт для свого розвою. Спираючись на сей ґрунт, можна було повернути до праці над українським самовизнанням таких людей, котрі неохоче йдуть дорогою конспірації... Найголовніше ж те, що нове Т-во скупчило сили розкинуті по всьому краю і надбало Києву значність центру українського руху. Давно вже ся історична роля Києва не виявлялася так виразно, як в ті часи...»

Офіційне відкриття Відділу, як бачимо, відбулося 13 лютого 1873 року. Головував сам князь О.М. Дондуков-Корсаков. І не випадково. На мить згадаймо: вже вийшов перший том «Праць» (1872), у передмові до якого Чубинський подякував усім, хто допомагав, сприяв експедиції. «На чолі цих осіб ми з глибокою вдячністю ставимо ім'я Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора,

князя Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова, який, з самого початку, прийняв експедицію під свою прихильну опіку й не переставав турбуватися про її успіхи». Імовірно, Чубинський тут не покривив душою, та й Федір Вовк, згадуючи те знаменне засідання, хвалиться, що «з першого ж моменту своєї появи в залі кн. Дондуков завоював симпатії присутніх своєю простотою, надзвичайною тактовністю, привітністю і вмінням триматися. В його коротенькій промові не було жодних політичних вказівок, порад або побажань». Тим паче князь не спохопився очолити Відділ, хоч йому було й запропоновано. Він порадив на своє місце Г.П. Галагана. Керівником справ обрали дійсного члена РГТ Чубинського, та поки через свої службові обов'язки він ще не міг постійно перебувати в Києві, його мав заступати Олександр Русов, учитель І гімназії.

14 лютого кн. Дондуков-Корсаков шле телеграму на ім'я віце-президента РГТ Семенова: «Вчора відкрив я Південно-Західний відділ Т-ва. З приємністю повідомляю про це й надіюся, що Відділ буде гідним наслідувачем наукової діяльності Товариства. На голову обрано Галагана. Князь Дондуков». З листа Чубинського до Семенова від 25 лютого бачимо, що автор його вхожий був до князя: «14-го я мав честь вислати Вашому превосходительству депешу генерал-губернатора, а в день мого виїзду з Києва прочитав йому Вашу телеграму. Мене обрали на керівника справ, і з 1-го серпня я переїжджаю до Києва». Семенов, звичайно, від імені августійшого голови дякує кн. Дондукову «за постоянное деятельное сочувствие интересам РГО, которое ожидает от своего Отдела прекрасных трудов и живой связи», а в листі до голови Відділу Г.П. Галагана пише: «На кого в каком случае возложить ответы на предложенные вопросы — это зависит от талантливости главных деятелей Отдела, и в этом отношении Чубинский может принести огромную пользу, так как он своею живостью сумеет расшевелить местных деятелей». Семенов не помилився. Павло Платонович став у Відділі тим організаційним і творчим ядром, навколо якого гуртувалися українські діячі, тим духовним центром, що надихав інших на добре діло.

Згадуючи відкриття Відділу, Федір Вовк приходить до думки, яку й нам доводилося ворушити в собі у часи застою й гнітючого

смутку та перших порухів перебудови: «Яким кумедним не здавалося нам оце засідання «Громади» під головуванням генерал-губернатора, але нікому і в голову не приходило, що ми ніби користаємося з чужої необачності. В дійсності ми одержали лише те, на що мали за здоровим розумом повні права: збиратись і відверто займатися науковою діяльністю про Україну й для України...»

Так уже нас привчили за цілі століття, щоб ми оглядалися, коли заговоримо рідною мовою, щоб ми вважали чиеюсь благодаттю, коли нас не хапають за комір, як співаємо своєї пісні, надіваємо своє вбрання. Так привчали... Але завжди серед спільноти були люди, які підносилися духом над світом. Вивчаючи разом із мовознавцями населення Правобережної і Західної України, Чубинський дійшов висновку, що територіальне розміщення місцевих діалектів майже не змінилось упродовж тисячоліття. Це, писав він, «свідчить про стародавність сучасного населення південно-руського краю», етнічної основи якого не похитнули навали чужоземців. І таку думку вчений відважився висловити у своїй статті «Малорусское племя» в газеті «Киевлянин» перед самим відкриттям Південно-Західного відділу (1872, № 85).

Всього за кілька років Відділом було видано два томи «Записок Південно-Західного відділу» (т. I, К., 1874; т. II, К., 1875), де вміщено найцікавіші праці його членів — М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Чубинського, Ф. Волкова (Федора Вовка) та ін. Як писали Олекса Куницький і Катерина Чубинська, це видання «з вельми широким тематичним діапазоном (статті з економіки, історії, статистики, ботаніки, мінералогії, кліматології, етнографії і фольклористики). З другого тому «Записок» цензура вилучила статтю Чубинського про бюджет селянської сім'ї... 3-й том «Записок», вже надрукований, разом з матеріалами для 4-го й 5-го томів, конфіскували». Відділ підготував до видання три томи творів видатного українського вченого Михайла Максимовича, який помер у кінці 1873 року, вперше опублікував українські думи й пісні з репертуару славетного кобзаря Остапа Вересая. Побачили також світ «Календарь Юго-Западного края на 1873 год», укладений Чубинським та Борисовим, «Программа для собирания этнографических и статистических данных», укладена дійсними чле-

нами Південно-Західного відділу РГТ Чубинським і Русовим, «Отчеты о деятельности Юго-Зап. отд. императорского РГО» (1873, 1874...), «Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество». Як правдиво визначали в «Известиях Всесоюзного географического общества» (1971) О. Куницький і К. Чубинська, «Відділ по суті став першою академічною установою на Україні, що налагодила зв'язки з багатьма науковими організаціями в нас і за кордоном (університетами, обсерваторіями, науковими товариствами слов'янських країн)».

Важливим досягненням Відділу було проведення в Києві першого одноденного перепису населення 2 березня 1874 року. Матеріали перепису вийшли навіть окремим виданням. Аналізуючи ту подію, Федір Савченко наголошує, що блискучій організації цієї справи великою мірою допоміг неабиякий хист і попередній досвід Чубинського. Про досягнення цього перепису дізнаємося з листа Чубинського до Семенова (27 березня 1874 р.), де він зазначав, що в результаті перепису виявилось київського населення на 50% більше, ніж вважалося офіційно. А «громадяни» раділи, що кияни визначилися в цьому переписі як питомі українці й більшість із них назвали рідною мовою таки українську. Оце тобі й «не було, нет і не может быть»!

З 14 серпня по 3 вересня в Києві відбувся славнозвісний III Археологічний з'їзд. Він, пише Савченко, був блискучим виявом тієї високої наукової організованості, тих досягнень з боку наукового осередку «Старої громади» — Відділу Геогр. т-ва у Києві, — що саме тоді дійшов свого найвищого розквіту. На закритті гр. Уваров сказав, що з'їзд мав успіх найголовніше завдяки праці місцевих учених (виступило дев'ять членів Відділу, які прочитали десять доповідей). А Остап Терлецький у листі до М. Бучинського запевняв, що археологічний конгрес принесе велику користь «україно-фільській справі в Росії, бо сливе всі реферати доторкалися України, а щойно на конгресі побачили і свої, і великороси, яка багата Україна на наукові сили», і гадав, що «при спільній організації та розумнім провадженню, за рік, за два українська справа в Росії така буде сильна, що нічого її не поборе». Він і не підозрював, що з боку різних реакційних угруповань із шовіністичними тенденціями уже

снувалися навколо Відділу інтриги, колотилося отруйне чорнило для всіляких фальсифікацій, брехень та провокацій.

Члени Відділу тим часом створювали наукову бібліотеку, етнографічний музей, готували матеріали до словника, якого судилося завершити Борисові Грінченку, привозили до Києва славнозвісного Остапа Вересая й записували його кобзарський репертуар...

«Згадуючи тепер (1913 р.) про все те, що було зроблено одним-двома десятками людей за першу половину сімдесятих років, — писав якимось Олександр Русов, — я дивуюсь тій продуктивності, що її вони здійснили, виявляючи неабиякі таланти... Видання «Записок» Відділу Геогр. Т-ва, оці й багато інших прилюдно-громадських виступів обговорювалися спочатку на таємних зібраннях у тісному гуртку Громади, а потім уже з'являлися на світ». Тут же цей один із найближчих помічників Чубинського в організації Відділу свідчить, що «Стара громада» справді була правильно організованою партією, з певною програмою, душ сімдесят, а з молоддю, яку допускали на її зібрання, то й до двохсот. Хоча генерал-губернатор Чертков (наступник Дондукова-Корсакова) і називав її центральним комітетом української партії, але не маючи ні найменшого права існувати як публічна організація, «Громада» усвідомлювала себе таємним гуртком змовників.

У цей же час виходять друком «Праці» Чубинського. 1872–1874 років уже побачили світ перший (перший випуск), третій, п'ятий і сьомий (обидва випуски) томи (другий випуск першого і четвертий том вийдуть 1877-го, другий — 1878, шостий — 1879-го років). 1873 року РГТ нагородило Чубинського золотою медаллю «за особенную его деятельность и те неусыпные труды, коим русская наука обязана собранием громадного материала для изучения быта, юридических обычаев и народной жизни Юго-западного края». 1875-го Чубинський отримує також золоту медаль від «Міжнародного етнографічного конгресу» в Парижі, а через чотири роки за поданням академіка О. Веселовського його було нагороджено Уваровською премією Петербурзької Академії наук. Як слушно оцінив академік О. Пипін, «Праці» Чубинського грандіозні.

Однак іншої думки були шульгіни та юзефовичі, що збивали шовіністичні тічки навколо журналу «Киевлянин», аби не допус-

тити національного пробудження народу. За свідченням Федора Вовка, «уже з кінця 1874 р. «Киевлянин» почав ряд статей, у яких старався довести, що і Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Тов-ва був заснований у Києві з метою пропаганди українського сепаратизму, й одноденний перепис був влаштований тільки для того, щоб показати, що мало не пів-Києва вважає своєю рідною мовою малоруську, і археологічний з'їзд було скликано в Києві задля демонстрації особливої української науки, тобто в інтересах того самого сепаратизму і т. д. За цим пішли вже не літературні, а цілком «агентурні» доноси, і на закінчення стався знаменитий *lex juzefovitchi* 18–30 травня 1876 року...»

Тепер звернімося до окремих записів 1876 року в щоденникові Олександра Кістяківського (професор Київського університету, котрий зібрав, систематизував і видав 1879-го «Права, за якими судиться малоросійський народ»), що зберігається в Центральному державному історичному архіві України*.

17 березня, середа. Юзефович у своїй поїздки поклав собі завдання добитися випровадження з Києва Антонівича, а, може, й інших, як от: Житецького, Чубинського, Беренштама. Невже вони зачеплять мене? Я років 8–9 як перестав бути українофілом політичного відтінку. У мене видихався давно українофільський фанатизм 62, 63, 64 років, і я став до українофільського питання ставитися з холодним глуздом...»

Не подумаймо, що цей відомий юрист, чимало в дечому сподвижник Чубинського, відречеться від свояка. Ні. Ще Павло Платонович, працюючи в Петербурзі, посприяє Кістяківському стати автором програми з кримінального права для РГТ, ще Кістяківський допомагатиме хворому Чубинському і морально, й матеріально... і виголосить некролог... Але зараз у нього холодок ходить поза спиною... Не переляк, а такий собі сполох... сполошок... Навряд чи писалося це задля чужого ока, яке, гляди, прочитає записи в щоденнику. Хоч як там було, а 20 березня читаємо таке: «Отже, днями поїде в Санкт-Петербург оберігач суспільної безпеки, що давно зажив репутації давнього донощика (Юзефович). На своїх вечорах по п'ятницях... він постійно погрожує очистити Київ від

* Тепер він уже побачив світ: *О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874–1885): У 2-ох т. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. 1.; 1995. — Т. 2.*

українофілів (очистити Україну від українців! — Авт.). З особливою ненавистю відгукується про Житецького й Чубинського. Драгоманова вижили, значить, можна залишити його в спокої...» Драгоманов уже за кордоном. Далі Кістяківський занепокоєно роздумує: «Миколайович сповістив мені, що ніби Косача (батька Лесі Українки. — Авт.) звільнили зі служби, про що він чув від Юзефовича. Якщо це так, то пожежа може охопити й мій дім. Косач жонатий на сестрі Драгоманова... Якщо його позбавлять служби, то це означатиме, що він постраждає більше за те, що родич Драгоманова, ніж за що-небудь інше. Я і Антонович — ми жонаті на рідних сестрах: ще чого? Звичайно, я вже давно перебуваю в далеких стосунках із Антоновичем, тоді як Косач і Драгоманов в інших... Пригадується мені розмова моя з Демченком, коли я женився. Тоді я питав його: чи не буде моє одруження сприйнято за доказ мого зятятого українофільства і чи не обернуть його в фундамент, на якому зведуть мою погибіль?.. Побачимо, що буде». А мені спадає на думку лист Чубинського до Лесі з Архангельська, як тільки ті поженились: «Дуже зрадив я, прочитавши, що ти виходиш за Кістяківського, я його знаю, він, спасибі йому, озивався до мене в цю сторону, куди мене лиха година закинула. Подякуй його за мене, себто поцілуй гарненько». Атож щиро...

Бачте, в Кістяківського тепер були свої претензії до Чубинського: той заснував разом із Толпигінім (чоловіком жінчиної сестри), Константиновим, свояками, акціонерну компанію «Діяч», піприємство, «яке ось уже три роки ані копійки не дало». Кістяківський переживав і за свої акції. Але все-таки на перший план зараз виступають інші події. 2 квітня, п'ятниця: «...Юзефович сказав: не буде він Юзефовичем, якщо не доб'ється випровадження Чубинського з Києва». Певно, що Павлові Платоновичу через скруту доводиться шукати роботи у всяких адміністраціях, товариствах — то діловодом, то інспектором (згадаймо, він ще на експедиції витратився добряче). А Кістяківському це вже не до шмиги. «Або продай душу момону, або ж твердо тримайся принципів і до кінця днів своїх не зраджуй. Але чи багатьом із прогресистів судилося вистояти на цьому високому посту? Плоть людська, — точніше, необхідність жити серед людей певного штибу, необхідність їсти, пити,

одягатися, народжувати дітей, годувати й виховувати їх, — тягнуть людину в баговиння людського життя, повного і добра, й зла».

Для нас саме тепер цікавий і промовистий буде недільний запис від 20 червня: «Я лежав у постелі, коли Саша (для Павла Платоновича вона Леся. — Авт.) повернулася з Подолу, куди вона їздила купляти ягоди на варення. Вона повідомила мені таку новину: існує височайше розпорядження про вислання Чубинського з Києва, звичайно, у віддалені губернії. Також мазанина Юзефовича і К°. Звістку цю отримано таким чином: у своєму маєтку в Борисполі проживає Трепов, сусід по маєтку Чубинського. Він по секрету сповістив Баталіну, мировому судді Борисполя, приятелю Чубинського, про те, що існує таке розпорядження. На прохання Баталіна приїжджав до Чубинського Білецький, щоб його застерегти. Вчора вони обидва поїхали в Бориспіль. Чубинський хоче зустрітися з Треповим і розпитати його. Кажуть, ніби Трепов, петербурзький градоначальник і відомий обер-поліцеймейстер, сказав, що настали такі часи, що і його самого можуть також куди-небудь вислати... Із того самого джерела отримано звістку, що доля Чубинського спіткала б і Драгоманова... Із того самого джерела повідомлено, що 16 чоловік інших українофільців віддано під особливий секретний нагляд. Може бути, і моя душа там значиться, хоча, коли так, то, далебі, даремно...»

Юзефович свого добився. Олександр II 18(30) травня 1876 року підписує розпорядження царського уряду, спрямоване на придушення української культури. За ним заборонялося ввозити літературу українською мовою, друкувати й видавати літературу українською мовою, заборонялися різні сценічні твори й читання «на малороссийском наречии», а також тексти до нот. «Останній пункт, — записує Кістяківський, — просто спрямований проти діяльності Лисенка, який років 6—7 як розробляє малоросійську музику. Тепер його діяльність паралізована. Його видання позбавлені ходу». Щодо заборони сценічних вистав і читання «на малороссийском языке» Кістяківський каже: «Вся Малоросія більше 50 років без шкоди для держави дивилася вистави «Наталки-Полтавки», «Москаля-Чарівника» та ін. Тепер це визнано небезпечним для держави».

На підставі Емського указу було закрито громади, а також Південно-Західний відділ... «Коли ж вони починають без суда і права карати особистості, тут їх покидає навіть уявне право. Чубинському вже оголошено розпорядження, за яким йому забороняється жити в Київській, Волинській, Подільській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Воронежській губ. і в столицях. За винятком цих губ., може їхати на всі чотири сторони. Чубинський живе й утримує сім'ю своєю працею. Його економічні справи у поганому стані. Почасти він жив не за отримуваними статками, почасті вліз у борги, запустивши своє господарство, від якого тепер він відмовився. Так у ньогоросло до 12 т. крб. боргу. Останнім часом він повів життя інше. Відправив сім'ю в Бориспіль, у батьківський дім, а сам живе у брата. Одержуючи платню у двох місцях близько 4500 крб., він сподівався з часом очиститися від боргів. І раптом таке розпорядження. Воно його розорить остаточно. В крайньому разі, йому доведеться шукати спочатку в інших губ. місця, які дали б йому можливість тільки існувати. Мені глибоко жаль цієї людини. За що його спіткало таке розпорядження? Він не небезпечніший за сотні інших». Кістяківський і співчуває Чубинському, й не може стримати ремства, що той втягнув його в згадуваний «Діяч»: «Тепер, коли його спіткало нещастя, я відчуваю докори сумління. Мені здається, хоча, може, без підстав, що і мої відгуки могли сприяти цьому лихові». Таки проглядається щирість у цих словах. 2.03.1877 р.: «... приїхав Чубинський попрощатися. Змушений мимоволі покинути Київ. Наказано. Мазня Юзефовича й компанії Ренненкампа. Як швидко постарів і змарнів Чуб-ий! 38—39 років, а на вигляд літній чоловік. Обставини скрутили. Жаль мені його і як жаль. Я відчуваю докори сумління за свою ворожість до нього останнім часом. Правда, він винен стільки ж, скільки і я. Обидва ми одного поля ягоди...» І знов про ту акціонерну компанію, про обіцяні гроші, про борги... Наступного дня він записує: «Не вистачило часу, щоб побувати... в Чуб-го і сказати йому прости-прощай. Саша поїхала на вокзал його провести... Саша вдруге проводить Чубинського, якого виганяють із Києва. Перший раз 1862 року... Тоді він був юнак, повний сил і надій, який ще не розгадав загадки життя; тепер він підбитий і підкоше-

ний життям, почав сивіти не днями, а годинами, і, можна подумати, почав, навіть наперекір своїй вдачі, розгадувати загадку життя. Тоді він був одна голова — не біда. Тепер у нього жінка й троє дітей...» І от запис у вже згадуваному Атестаті Чубинського: «переведен на службу в министерство путей сообщения чиновником сверх штата, с откомандированием в департамент общих дел для исправления должности делопроизводителя 26 апреля 1877 г...» «Тепер йому дозволено жити в Петербурзі, чим йому надано можливість не околоти зі своєю сім'єю з голоду», — радіє Кістяківський.

Отже, на клопотання президії РГТ і добрих людей, Чубинському дозволено працювати в столиці імперії. Іде він на службу в міністерство шляхів, яким керував тоді К. Посьєт, що знав особисто й цінував Чубинського. Це проглядається й у записах Атестата. Після переведення на службу в міністерство з'являється запис: «назначен делопроизводителем VI класса департамента общих дел 29 сентября 1877 г.», а далі знов ідуть записи, що свідчать і про сумлінність службової особи, і про шанобливе до неї ставлення: «по приказанию министра путей сообщения был командирован: в июле месяце 1877 г. для осмотра Харьковского и Белгородского и в октябре месяце того же года для осмотра Александровского железнодорожных училищ; Высочайшим приказом по министерству путей сообщения, за отличие по службе произведен в коллежские советники 8 декабря 1877 г... указом Правительствующего Сената от 3 марта 1878 года за № 997, произведен за выслугу лет в статские советники, со старшинством с 8 декабря 1877 г...»

На клопотання К. Посьєта, Рада РГТ 30 вересня ухвалила: «во внимание к особенной деятельности Чубинского по званию члена упомянутой экспедиции и неусыпным трудам, коим русская наука обязана собранием громадного количества материала для изучения быта, юридических обычаев и народной поэзии населения юго-западного края, время проведенное Чубинским в экспедиции с 16 мая 1869 года по 16 мая 1873 года зачесть ему в государственную службу...» До цих чотирьох років входив час, проведений в експедиції, а також у заняттях зі складання детального звіту. Звичайно, ця ухвала була великою перемогою. Однак Чубинському в житті не таланило. Увесь час його переслідувало якесь лихо. Годі

було засяяти на його небосхилі ясному сонцю, як тут же збиралися чорні хмари, що вже не віщували нічого світлого...

І от у листі дружини Чубинського — Катерини Іванівни — від шостого березня 1878 року (тут, як і в інших цитуваннях, — за старим стилем) вже натрапляємо на тривожні рядки: «В даний час Павло нездужає і тому не пише Вам сам: тиждень тому він відчув, що погано володіє правою рукою і ногою і хоча ходить, але нога тремтить, а пише через силу; лікарі радять йому їхати влітку на Кавказ лікуватися сірчаними водами, що він і думає зробити». І ця тривога від листа до листа наростає: 17 січня 1879-го Катерина Іванівна сповіщає Кістяківського, що на запрошення міністра Посьєта лікарі Боткін і Білоголовий оглянули Павла й знайшли, що в нього «гніздове страждання черепного мозку з напівпаралічем правої половини тіла, яке загострюється від розумової праці, виливаючись у майже втрату мови й погіршення рухів». Лікарі зажадали звільнити його на рік від будь-якої розумової праці й порадили їхати в кращий клімат. Звичайно, найкраще було б їхати за кордон, сказав Боткін, але «оскільки теперішній курс наш дуже низький і з родиною прожити там обійшлося б дуже дорого і, зрештою, як людину небагату», його б тільки тривожило, «що краще йому їхати в Малоросію і жити поблизу Києва, де він може користуватися медичними порадами». Катерина Іванівна сповіщала також, що вони в березні їдуть із Петербурга в Бориспіль. Та не так сталось, як гадалось. Міністр Посьєт і директор департаменту Жемчужников найприхильніше поставилися до долі Чубинського — виклопотали йому поважну пенсію (1200 крб. за рік — значно більше, як призначалось), запрошували до нього лікарів, добивалися, щоб міністерство внутрішніх справ дозволило Чубинському проживати в Києві. 9 лютого 1879 року Катерина Іванівна пише: «Вчора отримано офіційний папір на дозвіл Павлові проживати в усіх заборонених губерніях Малоросії за винятком Києва, де, за відгуком генерал-губернатора Черткова, проживання Павлові вважається неслухним». До речі, цей «відгук», точніше лист генерал-губернатора до головного начальника III Відділу Дрентельна, датований 29 січня 1879 року, страшенно химерний і цікавий з багатьох боків. А найперше — така всевидя-

ща інстанція нарешті заявляє, що «статський радник Павло Чубинський мені особисто не відомий. У справах мого управління також зовсім мало даних про нього...» Було заслання в Архангельську губернію, було закриття Південно-Західного відділу й заборона жити в столицях і місцевостях, «де населення малоруського племені». А тепер ніхто нічого не знає. От як воно в нас в останні віки виходить! «Про причини, що викликали як ту, так і ту міру, в справах мого управління ніяких даних немає». Більше того, Чертков хвалиться, що «попередник мій, генерал-ад'ютант князь Дондуков-Корсаков, відгукувався про п. Чубинського цілком схвально і користувався навіть його науковою діяльністю з урядовою метою» (пам'ятаєте ще Голіцинове 1862-го «Хоча фактично не доведено, але все ж таки»? От майстри словоблудства!). Гаразд, виходить, Чубинський ні в чому не винен. До нього немає ніяких претензій? Пробі!.. Подібні ситуації не дуже й рідкісні, і ви, читачу, вже здогадуєтесь, чим усе закінчилось. Чертков аж вивертається, так старається всіх перехитрити: «За таких умов, і зважаючи на гарячу рекомендацію на користь п. Чубинського з боку міністра шляхів сполучення, я вважав би за можливе допустити повернення його на проживання в губернії, заселені Малорусами, але з обережності виключив би м. Київ, де завжди гніздиться центр українофільської партії, що без сумніву й тепер існує, хоча не проявляється останнім часом у різких формах». Отак усі останні віки нам прагли довести: все українське, що з'являється на українській землі, — вороже... народові й державі!

Посьєт знов посилає клопотання про дозвіл на тимчасове перебування Чубинського в Києві. Тепер через міністра внутрішніх справ Макова III Відділ дістав височайший дозвіл на перебування Чубинського в Києві щоразу за згодою київського генерал-губернатора. «Спішу сповістити Вам, — пише Катерина Іванівна 29 травня, — що до 1-го червня Павло не буде в Києві: в кінці травня він послав прохання до нашого генерал-губернатора на дозвіл йому приїзду в Київ і раніше двох тижнів важко чекати відповіді, значить поїздка його відбудеться тільки в половині або в кінці червня».

Наказом по міністерству від 14 квітня 1879 року за № 44 згідно з проханням, у зв'язку з хворобою, Чубинського звільнено зі

служби з одинадцятого квітня. З цього ж дня йому й призначено пенсію. А він ніяк не може виїхати в Україну...

Нарешті!

Живе то в Борисполі, то на хуторі. Іноді їздить до Києва: до лікарів чи до друзів. Але ж не наїздиш так. Катерина Іванівна думає найняти помешкання. «... я до Вас же звертаюся з просьбою, чи точніше до Олександри Іванівни, підшукати мені дві комнати зі столом, оскільки заводити свою кухню — багато мороки, а брати з готелю — незручно, та й нездорово» (2 квітня 1880 р. — до Кістяківського). Але ж діймала скрута. «За теперішніх наших статків я не можу взяти для дітей гувернантки, як вимагає їхній вік, сама теж не маю часу поратися з ними, а коли залишаються без належного й постійного нагляду, вони, природно, пустують і тим дратують Павла. Потім Павлові потрібен невисипущий догляд тобто компаньйон, який би читав йому, розмовляв з ним, писав йому листи чи нотатки його, гуляв з ним і взагалі присвячував йому весь свій час, що я почасти й роблю, але не завжди справно, бо господарство й діти вимагають також мого догляду...»

Крім того, Чубинські надумали добудувати будиночок на хуторі. Цього вимагали обставини. Треба було створити затишок для хворого, спокій, щоб ніхто не заважав, не шуміли діти. Але ж одного бажання мало. «... внаслідок початого будівництва дому фінанси наші до того заплутані, що ми на прожиття навіть змушені позичати й робити нові борги, не оплативши давніх, то тут і доводиться дуже й дуже задумуватися, як і до чого вдатися...» (листи Катерини Павлівни зберігаються в рукописному фонді ЦНБ України імені Вернадського).

Справді, боргів назбиралося чимало. Нічим платити страхування життя. Погрожують їм пустити все з молотка. Виручають люди, які знали й шанували Павла Платоновича, зокрема Василь Смирненко. «Вчора я відвідав Смирненка. Він вручив мені 300 крб., які я й передав Чубинському. Смирненко нерідко допомагав і іншим. Я достеменно знаю, що дає одному гнаному сімейству», — записує Кістяківський двадцятого лютого 1880 року. При нагоді тут наведемо уривок з примітки до спогадів Гната Житецького: «Вас. Хвед. Пізніш багато давав грошей на українські спра-

ви (вид. «Киевс. Стар.», «Громадс. Думки», «Нов. Громади», галицькі видання, будинок т-ва ім. Шевченка в Києві тощо; серед громадян у 70–90 роках мав прізвище — Великий Хорс».

За два дні перед тим Кістяківський занотовує: «Трагічна доля П.П. Чубинського: цей енергійний чоловік, чудовий балакун, лежав прикутий до постелі недуги в сусідній кімнаті з тими, в яких приятелі його молодості, ще повні життя і діяльності, вели розмову, пили, співали, бенкетували, веселились, крутились у метелиці. Співали під акомпанемент Лисенка українську *марсельєзу*, створену Чубинським 1862 року:

«Ще не вмерла України
І слава і воля
Ще нам браття-козаки
Усміхнеця доля».

В цей час я вів розмову з В.Ф. Симиренком про тяжке становище економічних справ Чубинського, про те, що йому нічим заплатити за страховку...»

Є в щоденникові Кістяківського й про благочинну діяльність київських кіл на користь Чубинського. Йдеться тут про розмову Олександра Федоровича з Рубінштейном, що нахвалявся продати все з молотка, як Чубинський не заплатить борг промисловому банкові. «Я згадав про обіцянку Хрякова, багатого цукропромисловця, скласти підписку на підтримку хворого, який колись зробив цукропромисловцям значні послуги: до виходу у відставку він був їхнім повіреним у Петербурзі». І Хряков таки дотримав слова. Уже 25 лютого Кістяківський записує: «... вчора Хряков повідомив мені, що він устиг зібрати 2500 крб. на користь П.П. Чубинського. Нехай Бог йому допоможе допомогти занепалому чоловікові».

От так жив, доживав віку цей, як казали усі його сучасники, енергійний чоловік, буржуазний, як говорили забудькуваті нащадки, діяч (про це ми ще говоритимемо згодом детальніше)... Людина, що згоріла в роботі на благо рідного народу, якого він прагнув бачити високоосвіченим, культурним, мудрим, свідомим, вільним. Оцей многотрудний велетень української культури згасав — від тортур, перевтоми, переслідувань, неволі..., згасав у жахливих муках. 10 грудня 1879-го Кістяківський записує в що-

деннику: «Так його недугу ще за півтора роки визначив брат Федір, навіть за очі. А лікар петербурзький, Білоголовий, знаменитість... послав його на Кавказ, де йому зробилося гірше. Боткін перший офіційно визначив страждання в нього черепного мозку.

І от цій нещасній руїні заборонено в'їзд у Київ. Щоразу необхідно питати дозволу Черткова. А ця поліцейська тупиця уявляє, що він рятує державу, обмежуючи людині, що розкладається, можливість жити в Києві й навіть приїжджати». Лікував Чубинського й професор Афанасьєв, і Шкляревський, і Тритчель... Але ніхто не міг порятувати хворого. Кістяківський під настрій каже: «Порівнюючи діагнози Афанасьєва, професора, з діагнозою брата Федора, простого лікаря, я подумав: дурна доля, що розпоряджається таланом роду людського: на професорські місця садить людей із м'яким розумом, а професорські голови, з гострим розумом, зі швидким розпізнаванням, вона закидає на якісь заводи, в глушину...» (25 березня 1880 р.)

Якщо вести лік від першої згадки про недугу Павла Платоновича в листі Катерини Іванівни (6 березня 1878 року — «тиждень тому він відчув...»), дуже сумна виходить картина: майже шість років хворів небіжчик, з них п'ять — тяжко. Сім років заслання. Сім попрацював на батьківщині й знову вислання. І тільки тяжко хворим повернувся у морок чертковського нагляду і згасання. «14 січня помер Павло Платонович Чубинський, — занотовує з сумом Кістяківський. — ... на похорон зібралися друзі й нечисленні його шанувальники. Біля домовини промовляли: Трегубов — прочитав коротку біографію, складену В.Б. Антоновичем, я, Кулябка, і Науменко. Покійний багато мав недоліків, але ще більше достоїнств. Воістину талановитий чоловік. Поховано його в Борисполі: після відспівування в церкві Різдва Богородиці, що на березі Дніпра, біля початку дніпровського шосе (у тій самій церкві, де майже 23 роки тому ночувала домовина його апостола Тараса Шевченка. — Авт.); наступного дня його вранці повезли в Бориспіль. Їздила туди і Саша, його двоюрідна сестра». (Запис від 2 лютого 1884 р.)

Не стало такого велетня... Світ озвався жалобним словом про покійного. «Киевская старина» друкує некролог Кістяківського, що виходить і окремим відбитком, вміщують некролог і «Истори-

ческий вестник» та «Труды этнографического отдела Общества любителей естествознания». Петро Єфименко публікує в «Киевской старине» бібліографічний покажчик праць Чубинського, високо оцінили заслуги вченого О. Пипін, Д. Языков, П. Семенов... Не забували про Чубинського й власті. Свідченням цього може бути «Докладная записка киевского губернатора об отслужении в Софиевском соборе в г. Киеве панихид в день второй годовщины смерти профессора Киевского университета Кистяковского А.Ф. и третьей годовщины этнографа П.П. Чубинского» від 24 січня 1887 р., послана «конфедериально министру внутренних дел». «В місцевих газетах, — йшлося в записці, — було вміщено два оголошення про те, що в неділю 18 цього січня о 12 годині дня з нагоди другої річниці О.Ф. Кістяківського і третьої річниці П.П. Чубинського мають бути відслужені панахиди в Софійському Соборі.

З огляду на виниклу підозру в тенденційності зазначених оголошень, оскільки Кістяківський при житті відзначався хохломанським спрямуванням і мав багато прихильників, а Чубинський відомий був як політичний діяч, і маючи на увазі, що дійсний день річниці смерті Кістяківського — 13-го, а Чубинського — 16 січня (неточно, насправді 14-го. — Авт.), поліцією було встановлено нагляд і вжито деякі запобіжні заходи до усунення тенденційних проявів, що можуть виникнути як біля Собору, так і на кладовищі, а також розпочато розслідування про такий збіг спільного призначення в один і той же день і час панахиди по двох у різний час померлих особах і до того ж не в парафіяльній церкві, а в кафедральному соборі — причому з'ясовано, що покійний Чубинський доводився вдові Кістяківській близьким родичем (двоюрідним братом) і що вона в день річниці чоловіка, 13 січня, відспівала панахиду на могилі чоловіка, на Байковому кладовищі, але оскільки діти її і її родички Чубинської, перебуваючи в навчальних закладах, не могли бути присутніми в цей час на кладовищі, як у день навчальний, то вона, Кістяківська, разом з вдовою Чубинською вирішили відслужити по своїх чоловіках панахиду спільно в Софійському Соборі в день недільний, щоб діти їхні могли бути присутніми разом з іншими родичами й знайомими при служінні панахиди, для чого й вибрали 18-е січня.

При служінні зазначеної панахиди по Кістяківському й Чубинському ніяких промов і взагалі нічого тенденційного виголошено не було, так само й на кладовищі ніхто не збирався, крім Кістяківської і Чубинської з дітьми в Соборі під час панахиди були присутні не більше 12 осіб». Ох, як же поспішали ці найманці вислужитись — винюшити, вистежити, вишукати, — аби запевнити центральне начальство, що в краї все спокійно і благополучно. (Чубинського й мертвого вони боялися!) Життя ж вносило свої корективи... Але то тема окремої розвідки. А тепер, щоб яскравіше уявити Чубинського як людину і як діяча, звернімося ще трохи до свідчень його сучасників. Дуже симпатичні й щирі спогади залишила його сподвижниця, згодом видатний педагог, історик, письменниця і громадський діяч Софія Русова.

«Того року (1872. — Авт.) ми вже цілком увійшли в українське громадянство, — пише Софія Русова у своїх споминах. — Невелике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій залі (невеличкий двоповерховий будинок напроти сучасної Національної опери, вул. Богдана Хмельницького, 21. — Авт.), але які то все видатні люди були в цій, так званій пізніше Старій Громаді — і на полі науки, і на полі мистецтва!» Жили ж вони тоді — сестри Ліндфорс — в Л.І. Марковського. Саме «простір і краса нашої залі» спонукали влаштовувати там літературні вечори, а потім і створити театр. Ось як про зібрання «Громади» в помешканні сестер Ліндфорс (одна з них згодом — Русова) згадує у своєму листі до Івана Франка Людмила Старицька-Черняхівська: «Ще в 1873 році... мій батько, дядько Лисенко, сім'я Ліндфорсів і інші склали в Києві українське аматорське коло, яке в помешканні панства Ліндфорсів виставляло різні українські спектаклі. Репертуару для українського театру в той час не було майже зовсім, отож і постановили писати нові п'єси, збагачувати репертуар український. З сим жаданням удалися до батька, і він радо прийнявся за роботу. Перше всього він написав комедію «Різдвяна ніч», для якої музику уложив Лисенко, а потім водевіль «Як ковбаса та чарка». Далі він переробив комедію Кухаренка «Чорноморський побит на Кубані» на оперету «Чорноморці». *У всіх цих перших літературно-сценічних творах порадиником та кермачем батьковим був П. Чубин-*

ський, який на той час уважався великим авторитетом» (курсив мій. — Авт.). Про великий авторитет Павла Платоновича знаходимо й у споминах Софії Русової: «Після Різдва 1873 р. почали розучувати «Різдвяну ніч», перероблену Старицьким для театру на оперу. Це вже давало куди більше клопоту, численні проби. Режисерував Старицький, але часто, з огляду на серйозність вистави, режисерував і Чубинський. Часом Лисенко в розпуці, що режисура не відповідає духові його музики, вискакував з-за фортепіану і на обличчі його була правдива мука. Пам'ятаю, як в одній сцені, щоб краще показати красу Оксани, Старицький вимагав, щоб вона вилізала на скриню. Чубинський поясняв обурено, що це зовсім неправдиво з етнографічного боку, а Лисенко журився, як же буде звучати голос примадонни у такому положенні. Лише сама Оксана своєю веселою вдачею обеззброювала всіх трьох і по десять разів вилізала на скриню і злізала знов, щоби спробувати оба ефекти. Дуже ми захоплювались музикою Лисенка; деякі арії Оксани, її дуети з Вакулою-Русовим повторювали вони по кілька разів, не так на вимоги режисерів, як на домагання публіки. Тут уже й я брала участь: грала одну з тих бабів, що приносять вістку про смерть Вакули. Та й перепадало ж мені від Чубинського за мою українську вимову тих 5–6 слів, що мені треба було вимовити!»

Саме Софія Русова подала у своїх споминах класичний портрет великого етнографа й громадського діяча, щирого друга й чудової людини: «Ось стоїть переді мною могутня постать Павла Чубинського, організатора Південно-західного відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом, тип організатора, який добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданості Україні. Він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору! Але це давалося йому не легко. Як часто ці перешкоди викликали навіть серцеві напади в нього! Від хвороби серця й помер цей велетень української етнографії».

Класик української літератури Михайло Старицький увічнив образ Чубинського, що був «порадником та кермачем» у всіх його перших літературно-сценічних творах, закарбував у п'єсі «Не судилось» (початкова назва — «Панське болото»), у цій перлині нашої драматургії. Читаючи п'єсу, згадуємо окремі моменти з життя Павла Платоновича. Молодий юрист, повний сили й відваги, взявся тлумачити закони бідним, допоміг виграти одну-другу справу проти ненадлих сутяжників, зокрема й проти Трепова (про одну з них читаємо в листі до Я. Полонського: «одному казаківі написав апеляцію на повітовий суд на 16 пунктів, досить чималу, де розбив у пух і прах дії суду»). Та ще в парафіяльній церкві (Олександрівській) читав «проповіді Гречулевича малоросійською мовою і своїм прикладом спонукав двох попів до виголошення проповіді народною мовою» (те, що в нормальному суспільстві сприймається як нормальне явище, в імперській деспотії викликало несусвітню підозру). От петербурзький генерал і поклався провчити «юриста-земляка» й позбутися його сусідської опіки. Оцей мотив можна вгадати й у п'єсі. В основу твору лягла типова на той час життєва ситуація, що її подибуємо й у піснях. Михайло Драгоманов, посилаючись на збірки Головацького, Чубинського, Закревського й на власні рукописи, зазначав: «Пісні не раз жаліються на розлуку дівчат окономом та паном од милого, — на соромливе життя в панських дворах» (1884). Дія п'єси напружена, драматична, завершується трагічно. Павло й Михайло — студенти університету. На вакаціях — в селі. Павло збирає дітей і вчить грамоти (пригадуємо й з біографії Чубинського таке). Спробував і Михайло, та швидко прочах — пішов на вулицю. Запримітив Катрю Дзвонарівну і... занапастив. Павло відверто каже у вічі паничеві Михайлові: «Одним ви миром мазані. Обтешетесь зверху тією культурою, приберетесь у ідеальні химороди та й красуетесь; а дмухні тільки на вас, подряпай трішки, — то такі ж жирюди у грунті!»

Гостре соціальне спрямування цього твору розгледів і Петербурзький цензурний комітет, який не дозволив ставити його під первісною назвою: «Через усю п'єсу проходить та думка, що пани безкарно можуть глумитися над чесними селянськими дівчатами, а потім безжалісно залишати їх».

«Саме різночинець Павло Чубань, протиставлений у драмі Михайлові, — пише С. Зубков, — щиро прагне служити народові; якщо спочатку, крім просвітництва, інших можливостей і не осягає, то наприкінці він уже роз'яснює селянам потребу стояти «горою за свої права», не коритися «царському указу».

А Людмила Дем'янівська прочитала в образі Павла, натури послідовної, дійової, рішучої, представника нової демократичної інтелігенції, постать, споріднену з Тимофієм Жуком («Лихі люди» Панааса Мирного), Рахметовим («Що робити?» Чернишевського). Воно й так. Але звернімо тепер увагу, як звучить цього героя (Павло Платонович Чубань) і збагнімо, що в нього є цілком реальний прототип — Павло Платонович Чубинський. Вдаймося й до самого Старицького: «Факт, що послугував темою в моїй драмі, — факт правдивий, з щирого життя, з сусіднього нашого села, якому я був свідком... У драмі навіть всі фамілії справжні з малими одмінами, — так замість Ілляшенків — Ляшенки, а решта — ті ж самі...» Звичайно, подія ця (чи така) могла статися у Гусиному в Ілляшенків, недалеко від Жовнина, де бував автор із Лисенком. Але про Гусине Старицький згадує не сумні, а веселі історії, зокрема про кокетку Теклю, в яку вони були з Миколою закохалися. Зрештою, факт непорядного поводження панича з дівчиною міг трапитись у будь-якому селі (хоч і в самому Борисполі), та сам факт ще не може бути художнім твором. Щось мусило стати поштовхом, «ідеєю» до написання. Характерно, що лінія Павла тут ніби приплавлена, органічно прищеплена до тієї життєвої гілки. І тоді зауважує нас прозора паралель: Ілляшенко — Ляшенко, Чубинський — Чубань... Навіть коли під тиском цензури авторові доводилось пом'якшувати п'єсу, міняти прізвиська дійових осіб (теж — важливо, бо це вже було після 1876-го, після виселення Чубинського з України!), Чубань отримує тоді свою портретну паралель: Бородай (пригадуєте фотознімок?). А ще Старицький свідчить, що факт цей узятो з етюду 1862 року, близько йому знайомого. Це рік, коли в Чубинського загострюються стосунки з Треповим і його засилають до Архангельської губернії...

Лисенко й Старицький 1960 року з Харкова переводяться до Київського університету. Лисенко одразу розгортає фольклористичну діяльність, збирає та обробляє народні пісні, створює

студентський хор. Може, на цей час припадає і знайомство його з Чубинським, а певніше, вони були знайомі ще з навчання цього в приватних пансіонах, того — в другій чоловічій гімназії Києва. Ось Климент Квітка згадує: «Олена Пчілка оповідала мені, що ще на різдвяні свята в кінці 1860 і початку 1861 року Лисенко поїхав не до своїх батьків, а до Чубинського в Баришпіль, щоб записувати пісень, і був радий, що є таке місце, де можна з вигодою робити це діло, гостюючи у товариша, що був у добрих і простих відносинах з селянами». Тут ще доцільно навести й характерну сцену з п'єси Старицького:

ПАВЛО (*підходить до руїни*). Сюди, панове, тут безпечно.

Люди скидають шапки.

Здрастуйте, здрастуйте! (*Подає руки*). Та надівайте шапки. Я не пан і не батюшка.

Люди надівають.

Ну, в чім же, панове, річ?

І знов, мов характеристика головного героя, слова Климента Квітки: «Діяльності Чубинського в рідному кутку треба приписати те, що між баришпільськими селянами були люди надзвичайно освічені, як на селянський стан, і розвинені».

Відомо, що Лисенко записував пісні й разом зі Старицьким. Записували вони й утрюх (Лисенко, Старицький, Чубинський) — в одній «Громаді» були. Отож збиралися й на хуторі чи в батьковому будиночку в Борисполі. Та й додому на вакації чи на перевідини батьків брати (Микола й Михайло) їздили проз чи через хутір Чубинського, проз чи через садибу Чубинських у Борисполі, зокрема в 1861–1862 роках. Одне слово, Старицький знав, як власті постаралися якнайшвидше позбавитися небезпечного сусіди й відправили на північ, куди вони засилали немало українських діячів 60–70 років — О. Кониського, П. Єфименка та ін.

Про захоплення свого діда театром писала дослідниця його життя й творчості, талановитий педагог і вчений, онука Катерина Павлівна Чубинська, котрій теж випала гірка доля, як і всьому їхньому родові. Доходило до маразму, коли всякого, вибачте, шмаркача лякало це славне прізвище: ледве його почує, уже й вовком дивиться. Катерина Чубинська заслуговує окремих наукових досліджень і

літературних книг, хоч запопадливі графомани прозивали її божевільною. Хіба що працювала до божевільня, шукаючи по всіх далеких і близьких архівах дідових слідів. Шукала й писала про вченого зі світовим іменем. Як де друкували, як де відхиляли, як де брали під захист своїм офіційним іменем. Однак хіба можна було тоді написати те, що знаєш, те, що думаєш: А мріялось на книгу про діда, про весь рід. Так-от у її нотатках знаходимо, що він (дід) був не тільки юристом, але й статистом, економістом, етнографом, поетом, навіть актором і режисером — разом зі Старицьким і Лисенком заснували в Київському університеті аматорський театр, де ставились «Майська ніч», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба». А що Чубинський був справжнім актором і режисером, організатором молодечих забав, то свідчень знаходимо чимало.

Ось Ганна Берло (ж-л «Україна», 1927, кн. 3) як тепло описує появу Чубинського серед молоді в Бориспільському пансіоні Кремера: «Найвеселіше бувало у нас літом. Приїжджала у Баришпіль молодь, приїздив і Павло Платонович Чубинський, вже відомий тоді український громадський діяч. Хутір Чубинських був під самим Баришполем. Дві гарних дочки Кремерів, добра, привітна родина — робили з дому Кремерів центр для зібрань веселої молоді, душею й організатором якої був Павло Чубинський. Літ 30-ти (очевидно, після архангельського заслання. — Авт.), високий, смуглявий, як циган, з великими чорними очима, губатий і носатий, він здавався нам — малим — страшним, якимсь гайдамакою. Але ми дуже раділи, коли він з товаришами з'являвся у нас. Він улаштовував хори, вистави, живі картини; всіх гуртував і змушував приймати участь в розвагах.

Пам'ятаю один з таких вечорів. Хор співав українських пісень. Співали тоді й складену Чубинським пісню «Ще не вмерла Україна», і ми діти підспівували, що «Наливайко і Павлюк і Тарас Трясило із могили кличуть нас на святее діло»... Потім Раєвський, теж баришполец, автор «анекдотів» із «малоросійського бита», читав щось своє. Потім була жива картина (з Шевченка): стоїть дерево, на дерево лізе «причинна» — Ольга Кремер, страшна, бліда, з великими переляканими підмазаними чорними очима, а ми русалочки в білих сукенках, в зелених віночках, з розплетеними

косами, щось приспівуючи, лоскочемо причинну. Друга картина (з «Кавказ. пленника»): Чубинський сидить у кайданах, блідий, змучений, а Наташа Кремер, чудово вбрана, перепилює йому кайдани». Далі Ганна Берло пише: «У Городищі, як і скрізь, де Чубинському доводилося перебувати, він завдяки своїй надзвичайно палкій, енергійній вдачі, ставав організатором і ініціатором у всіх справах... Щоб згуртувати й пожвавити інертне суспільство, Чубинський в Городищі, як колись у Баришполі, улаштовував вечірки, бали з музикою, вистави, в яких і сам брав участь».

Дуже шанував, любив Чубинський Шевченка. Ще 1861 року в журналі «Основа» у нарисі «Із Борисполя» він із сумом пише про те, що сільська молодь не може знати «глибоких цнотливих дум нашого батька Тараса», і далі, говорячи про численні солдатські постої в містечку: як багато дівчат зазнають тяжкої долі Шевченкової Катерини. А коли вже було створено Південно-Західний відділ, Чубинський загорівся видати твори Шевченка. А було це так, як згадує Олександр Русов: «Захалівна» книжечка Тараса Григоровича Шевченка дісталася в руки одного з членів «Громади»; у ній є багато творів, ще не друкованих у давніх виданнях «Кобзаря»: треба, отже, видати повніше зібрання віршів Шевченка. «Громада» обговорює питання, як здійснити такий захід, він уявляється дуже важким і складним: в С.-Петербурзі тоді видавці «Кобзаря» Кожанчиков і Лисенков вели справу саме про право видання, і різні судові інстанції по-різному розв'язували це питання. Воно здавалося дуже заплутаним через власноручний напис Шевченка на якомусь примірнику. Але для ясного розуму юриста Чубинського воно виявилось таким простим, що ніхто не заперечував проти його пропозиції. А вона була така: «Саша-ангел» (мається на увазі Олександр Русов. — Авт.) молодший за всіх нас; нехай він і поїде в Кирилівку й привезе сюди чи обох братів Тараса Григоровича, Йосипа й Микиту, чи хоч одного з них. Тепер їм належить право власності творів бездітного поета; ми з ними сторгуємось, складемо формальну купчу, і будемо видавати.

«Саша-ангел» узяв відпустку в директора київської 1-ї гімназії, де служив тоді учителем, виклопотав «подорожню» (оскільки тоді на Звенигородку не було ще залізниці) і привіз одного з братів

Тараса Григоровича в Київ, де за посвідченням поліцеймейстера фон-Гіббенета й було складено купчу на 5000 карбованців». А згодом йому ж таки, Русову, «Громада» доручить везти за кордон Тарасові твори й готувати разом з іншими двотомне видання празького «Кобзаря».

Залюбленість Чубинського Шевченком просвічується й через його поетичну творчість. 1871 року в друкарні губернського управління в Києві виходить перша й остання збірка віршів під назвою «Сопілка», де автор сховався за псевдонім Павлусь. Назва символічна: сопілка — як менша посестра кобзи. Поет захоплюється, «як на кобзі Славний кобзар грає», «Співа про те, що діялось і що не вернеться», «Сіє святе слово-правду — Колись будуть жнива!», «Про людськеє лихо й горе Жалібно співає, А часами він жартує, Людей звеселяє». Як глибоко вчитаемось, бачимо щирий перегук із Тарасовим «Перебендею». Не тільки художньо, але й за змістом. Певно ж, цим прийомом автор користується, щоб змалювати постать Тараса Шевченка, якого б упізнав усякий читач. Звісно, імені його з деяких міркувань (та й чи це доконче важливо?) автор не міг тут назвати — люди мудрі, упізнають. Всі переживають саме тяжку для України й світу, незагойну втрату (вірш написано 1861 р.): «Умер кобзар, — мовчить кобза — Жде, поки найдеться Той дотепний, що за її Без жаху візьметься». І Чубинський хоче применшити болі втрати, він готовий перейняти на себе тягар того великого горя, він готовий підхопити естафету від кобзаря, щоб не вражала людську душу така неймовірна тиша: «Поки ж кобзи і бандури Затихли, не грають, — Під сопілку, люде добрі, Я вам заспіваю». Він розуміє, що такого титана, як був, ніхто не замінить, і усвідомлює своє скромне (проти нього) звучання, але ж мовчати не сміє: «Вибачайте, сопілочка Не голосно грає, А співака абиякий, Талану не має». І зворушує тепле, людське признание в останній строфі: «Він замовкне, як почує, Що краще співають, І зрадіє, що другії Людей розважають». Занадто скромно думав про себе поет. Інакше думали про нього люди. Жаль тільки, що досі не зібрано по світу його поетичного доробку, а всякі згадки свідчать: ще мусить чимало бути. Є такі його вірші, що стали народними піснями.

Авторство деяких пісень йому й приписувалось. От, скажімо, в показаннях Арсенія Богословського у справі звинувачуваних в належності до нелегального товариства читаємо: «Із пісень, складених ним самим, мені відомі такі: 1) «Ще не вмерла на Україні ні слава, ні воля...» (далі йде текст. — Авт.)

2) В полі доля стояла, брівоньками моргала,
З гаю хлопці до мене, гарний розум у мене.
Гарний розум, порада, збирайтесь, громада.
Гарний розум в голові, гострі ножі у траві.
Гострі ножі точені в царській крові мочені,
Ой мочені, купані у городі Умані.
Виточені аж горять на панів і царя.
Беріть ножі в руки, дайте муки за муки!»

Ця пісня згадується і в показаннях Юхима Гука: «... коли перед святом Р. Христового 1862 р., не пригадаю о котрій саме годині, приходили до Потоцького (губернський секретар. — Авт.) дворянин Вол. Синьогуб і дворовий чоловік Семен Плищенко, то зараз же я почув, але тільки не помітив, хто саме почав перший співати пісню, в якій я схопив слова: «беріть ножі точені, в царській крові мочені», яку пісню Синьогуб і Пилипенко співали, нерідко гуляючи собі удвох. Щоб Потоцький співав цю пісню, я не помітив...» Це, звичайно, пісня на слова Анатолія Свидницького. В даному варіанті трохи видозмінена — люди співали як їм лягало на душу. Цікаві рядки «Гарний розум, порада, збирайтесь, громада» (може, ще й «Громада» з великої літери?), яких немає в оригіналі. Чи не добавили їх «громадяни»? Тривалий час подекували, що й «А вже років двісті» написав Чубинський. Однак Федір Погребенник заявив, що слова й цієї пісні належать Анатолієві Свидницькому. Річ у тому, що донедавна старалися просто не згадувати імен і Чубинського, і Свидницького, не те щоб досліджувати їхню творчість. Отже, ще багато треба вивчити, розшукати, дослідити, визначити. Але пісня, за яку розпинали упродовж десятиліть (і царських, і радянських) усіх членів великого роду Чубинських (далеких і близьких; навіть недавно наклав на себе руки загнаний психушками талановитий поет, композитор і педагог Володимир Чубинський, правнук Павла Платоновича), пісня,

яку народ проніс крізь давучі ярма, темні в'язниці й сибірські табори, пісня, що стала національним гімном стражденного народу — то, безперечно, Його пісня. І він, Павло Платонович Чубинський (до останнього часу забутий, заглушений, заглушений, заборонений) — безсмертний автор її. Він — Поет. І з повною честю можемо адресувати до нього ширі слова, якими він звертався до щойно померлого Тараса (вірш «На могилі Кобзаря»): «Заснув, батьку, ти для себе, Не заснув для люду». Ще збирати й збирати, досліджувати його творчу спадщину, його діяльність, щоб він постав перед нами таким великим і могутнім, як він того заслуговує, щоб нарешті біля пам'ятника Чубинському малий кароокий земляк міг повторити Його слова:

Твої слова-сльози,
Твоє люте горе —
Не заблудять в лісі,
Не потонуть в морі.

Про скромну й діяльну вдачу Чубинського згадували всі, хто був із ним знайомий. Найвлучніше, мені здається, сказав про це Олександр Русов: «А коли в оркестрі, зібраному й створеному Чубинським, усе, налагоджене за планом головного диригента цього оркестру, ішло як по маслу, виконуючи всі дрібні нюанси, ним загадані, сам диригент зникав із очей або ж ставав мовби стороннім глядачем чи слухачем. Таким він бував після організації якоїсь вистави; таким став і тоді, коли відбувся одноденний перепис населення та будинків м. Києва». «Він зумів надихнути і всіх членів Спостережного Комітету, і декілька сотень студентів, що працювали в цей день для науки, але бути командиром під час виконання заходу величезної ваги не бажав. Ту саму роль він зіграв і під час заснування Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства; така сама роль його була і під час постановки в театрі опери «Різдвяна ніч», і в усіх інших випадках...»

Відзначаючи його скромність, безпретензійність, Русов, водночас, захоплювався організаторським талантом Чубинського, його вмінням підійти до людини, переконати її: «Говорив він гаряче, захоплюючи слухачів планами різних наукових заходів. І коли його слухали, всім здавалося, що те, що він пропонує, — і природ-

но, і необхідно, і здійснено, і тільки дивувались, чому це саме раніш нікому на думку не спало. — Поїдемо, браття, опишемо ярмарок! — пропонує Чубинський, і їхали в Бориспіль, і складали план завоювання для науки форм грошового торговельного обороту на ярмарку, знань, чим промишляє Бориспіль і навколишні села, що вони виробляють і для кого, що, як, кому й по чому продають».

Або ще такий цікавий факт: «Привозить Чубинський Остапа Вересая із маєтку Григорія Платоновича Галагана й мені каже: «Нехай він у тебе поживе, а ти в нього весь репертуар його пісень запиши». Чи можна заперечувати щось проти такого наказу? Я записую не тільки пісні й думи, але і його біографію, яка з'являється потім у «Записках Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства». Щоб трошки глибше прояснити цю історію, доповнимо розповідь рядками дослідження Миколи Литвина — повісті-есе «Струни золотії»: «1875 року, супроводжуваний Павлом Чубинським та Миколою Лисенком, він (Остап Вересай. — Авт.) також їде до Петербурга. 22 лютого виступає в клубі художників на сніданку, влаштованому українцями на честь пам'яті Т.Г. Шевченка. 2 березня — на засіданні Слов'янського благодійного комітету. 3 березня — в етнографічному відділі Російського географічного товариства. 4 березня — в Зимовому палаці. 11 березня — в приміщенні Благодійного зібрання. 16 березня — в Соляному містечку, околиці Петербурга, де влаштовували промислові й кустарні виставки. У концерті, крім О. Вересая, брали участь: хор під орудою М.В. Лисенка, сам Микола Віталійович як піаніст; відома російська співачка М.Д. Каменська. Максим Рильський присвятив цьому незабутньому концерту схвильовані рядки...» І далі: «Полковника Любистка-Любисткова цариця за спів пісень «не цілком пристойного змісту» обдарувала селами й хуторами, Вересая ж, за виконані перед дітьми царя козацькі думи, царська «фамілія» нагородила лиш срібною табакеркою». І ось драматичний фінал цієї історії: «Не мав Остап хуторів і сіл як Любисток. Навіть даху над головою не мав, аж поки Павло Чубинський за власні кошти не поклав йому хату (курсив мій. — Авт.). Не раз і не два, побитого, з потрошеною бандурою приводили поліцаї співця до тієї хати».

Ось де дівалися гроші Павла Платоновича. А ще ж експедиція, ніким як слід не забезпечена, всілякі дослідження, видання й інші витрати, про які й не міг здогадуватися Кістяківський, пишучи: «почасти він жив не за отримуваними статками...»

І ще хотілося б навести один спогад Опанаса Сластьона, де Чубинський постає несподівано в якомусь трохи дивному, але в такому щирому життєвому світлі. Сластьон пригадує, як вони з художником Порфирієм Мартиновичем були на якійсь вечірці у Павла Платоновича Чубинського, що перед тим вернувся з архангельського заслання. Коли по вечері перебалакали про різні злочинні справи й захотілось трохи повеселитись, Чубинський, звертаючись до Мартиновича, сказав:

«— Слухайте, Мартинович, а нуте, збрешіть що-небудь!

Настала тривожна павза. Молодому хлопцеві ніби й не годилось ображатись на поважного господаря дому, проте й простити таку нечемність теж очевидно не хотілось, і Мартинович спокійно відмовив:

— То вчені дорікають один одному, що вони пишуть брехні, а я невчений і розкажую те, що сам бачив або чув.

Відповідь була влучна, задовільна. Усі розсміялись, і Чубинський з усіма. Сміючись, знову взялися просити Мартиновича щонебудь розповісти. Через якусь хвилину ми всі, а Чубинський найдужче, реготалися з оповідання Мартиновича про вереміївського волосного писаря. Той п'янений писар на різні лади дивувався, яке то він має превелике значення, яка він всезнаюча начальницька персона. Він разів із десять повторяв, тикаючи себе пальцем то в лоб, то в груди, «Волосной писар! Волосной писар!! Волосной писар!!!» і додавав до цього коротенькі фрази, напр.: «Я чисто все можу! Ну чисто все і знаю; по рихметиці — іменительний, родительний, по граматиці — той, он як його, чорт його й вимовить, ну чисто все знаю! Ого-го! Волосной писар! Волосной писар!!!» Мартинович вкладав у цю фразу щораз усе інший зміст і значення тих двох слів. Те «волосной писар» було то лагідненьке, ніжне, горде, бундючне, то погрозливе, страшне і все те супроводилося відповідними рухами. «Волосной писар! Ну чисто все можу, що захочу, те й зроблю! Волосной писар!!!» Прийшовши на другий день до

мене, Мартинович нарисував італійським олівцем невеликий рисунок, як учора сміявся Чубинський. Рисунок вийшов чудовий. Експресія — дивовижна, і схожість така, що ніяка фотографія не досягне більшого, і це робилось швидко, вільно і ні на одну хвилину не вмовкаючи». А Чубинський тоді, видно, хотів почути вільно, невимушеного, іскристого рідного слова, за яким він так знуджувався в північних болотах. Він радий був зустрічі з такими гарними талановитими земляками й забаглося йому відчутти нарешті себе людиною, розкувати свою душу.

**Павло Чубинський.
Малюнок Порфирія
Мартиновича**

Славетний Федір Вовк, називаючи Павла Платоновича своїм другом і вчителем, писав: «П.П. Чубинський, зі всіма його достоїнствами й недоліками був, без сумніву, надзвичайно великою постаттю, яку за інших умов чекала б набагато видатніша історична роль. Але в нього як нібито й не було усвідомлення своєї переваги над багатьма іншими, і при всьому своєму бурхливому темпераменті він був по суті напрочуд скромний і невибагливий. І ніколи не виявляв претензій на який-небудь авторитаризм. Це ще одна симпатична риса для характеристики його високого суспільного значення, яке не забудеться Україною ніколи». Федір Вовк переконаний, що «слід, залишений ним в етнографії України, такий великий, заслуги його такі визначні, що їх вистачило б і на декількох професійних учених». А в яких «умовах» він працював, годі й казати. Досить лише заглянути в «Киевлянин» чи у відверто ворожий до українства «День», почитати поліцейські цькування українофобів. І. Аксаков («День») прямо заявляв: «... мы

всегда спорили с теми нашими писателями, которые старались создать особый малорусский язык, и доказывали тщету и ненужность этих попыток». До піни на губах кричав: «Край этот русский, русский и русский! В нем нет разных национальностей и вер; в нем один хозяин — русский народ; одна господствующая национальность — русская» (які до болю знайомі вовчі оскали!); хижо нападав на «малороссийский сепаратизм», на «г. Драгоманова и всех современных «украинофилов», насміхався з «бесплодной и смешной забавы сочинять и издавать сочинения и переводы на малороссийском крестьянском говоре». Тепер ясно, чому не могла не з'явитися «Ще не вмерла Україна»? Тепер зрозуміло, чого Чубинський так поспішав зібрати й негайно видати матеріали і дослідження експедиції. Не залишав надалі, щоб зайнятися ретельним, уважним їх опрацюванням, живучи, скажімо, в Петербурзі, де в нього завжди була можливість влаштуватися. «Але, зрозуміло, — пише Федір Вовк, — це була б програма не для П.П. Чубинського: занадто довго сумував він за своєю батьківщиною, за своїм рідним небом, за своїми вербами й тополями, за білими хатками...» Додамо: за рідним словом, рідною піснею, рідним духом. Поспішав, щоб встигнути. Іншого моменту могло не бути. Ми он більш як за сторіччя не спромоглися жодного разу перевидати такі скарби. А ці ж матеріали й дослідження були ще одним разючим ударом по русифікаторській ошалілій політиці, неспростовною заявою перед усім світом: дивіться, панове, — Україна є, вона не вмерла і не вмере, не пропадуть її слава і воля, бо жива її висока багатюща культура, її непоборний і чистий дух! Чубинський писав, що «корінна риса малоруського племені, яка має величезне значення в його економічному житті, це — сильний розвиток особистості. Ідея особистості проходить через усі стосунки, починаючи з родинних». От бачите, а ми й не знаємо себе, бо не знали досі як слід Чубинського. Так будьмо ж особистостями, а не гвинтиками, будьмо народом, який знає, пам'ятає і шанує своїх страдників, своїх апостолів, і не біймося, коли хтось там каже, що Україна без чийогось картуза пропаде.

Іван Франко відзначав, що в експедиції Чубинський зібрав величезний етнографічний матеріал, який ліг у підмурівок усіх по-

дальших робіт з етнографії та мови Південної Русі; Чубинського він зачисляв до найвидатніших із цілої плеяди талановитих письменників і вчених, що посіли почесне місце у вітчизняній науці.

«Він розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригноблених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринослава та Манжура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія пробігла по Україні разом із товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками. З'явилися перші бруньки національної свідомості. Цей рух захопив і мене», — згадує та ж сама Софія Русова, донька шведа Ліндфорса і французки Жерве, що стала знаменитим українським педагогом, письменником, громадським і культурним діячем.

Ольга Косач-Кривинюк у своїх спогадах про незабутню Лесю Українку засвідчувала: «Найлюбішими книжками малих Лесі й Миші були томи трудів Чубинського з казками та піснями, сербські народні думи й пісні в українським перекладі (Михайла Старицького. — Авт.), міфи стародавніх греків та ще книжка про подорожі різних славних мандрівників. Ті книжки вони знали мало не напам'ять».

Професор етнології вищої школи в Гетеборзі Вальдемар Мюнгмен 2 березня 1929 року пише листа до Етнографічної комісії Української АН, в якому просить надіслати йому певні матеріали на тему його нової праці. Серед авторів світової літератури, яку він уже простудіював, учений називає Чубинського.

Журнал «Украинская жизнь» у першому числі за 1914 рік помістив добірку матеріалів, присвячених тридцятій річниці від дня смерті Павла Платоновича. Серед них — стаття професора М.Ф. Сумцова, який дуже високо оцінив творчу спадщину великого сина України: «Після смерті Чубинського, — пише він, — минуло тридцять, після виходу в світ його праць — 40 років, зійшов у могилу творець цієї грандіозної праці, зійшли в могилу всі його талановиті, глибокої вченості критики — Веселовський, Срезневський, В. Міллер, Драгоманов, а його капітальна праця жива і виявляє всі ознаки довгого славного життя. Після Чубинського з української етнографії з'явилися цінні праці Головацького, Іванова, Рудчен-

ка, Грінченка, Манжури, Гнатюка, Франка, Яворницького, Новицького, Милорадовича, але жодна за повнотою і різнобічністю, за внутрішнім багатством змісту не може замінити «Праці» Чубинського, котрі як були раніше, так і тепер залишаються найкапітальнішим набутком української етнографії, закріплюючи таким чином за П.П. Чубинським міцну славу гідного сина свого народу, людини з чистим, благородним серцем і з великими історичними заслугами».

... Уже не вперше виїжджаю на це поле, де ніби й признаки немає, що тут був історичний хутір Чубинського... Не так давно навіть приїжджав із «Вечірнім вісником» Українського телебачення, щоб припинити вирубування дубів у Гаї Чубинського. Тепер наша бригада — від Республіканського оргкомітету створення фольклорно-етнографічного меморіалу «Садиба Чубинського». У бригаді — наукові працівники Музею архітектури і побуту Сергій Верговський і Станіслав Смолінський, представник Обласного товариства охорони пам'яток Наталя Булаєвська, інженер-будівельник Лідія Кошман, приятель Володимира Чубинського письменник Сергій Цушко, журналіст, краєзнавець із Борисполя Андрій Зиль і я. Усі щирі шанувальники вченого й поета.

Ходимо полем, шукаємо бодай найнепомітнішої деталі, за що б оку зачепитися. Лідія Іванівна із цих країв, вона чимало пам'ятає, коли ще тут щось було. Але ж тепер тут голо...

Перед виїздом на місце переглянули всі згадки про хутір. Звичайно, найповніші — в дослідженнях, нотатках Катерини Павлівни, онуки Чубинського (вона 1899 року народження). Ось із її дитячих вражень: «Наш улюблений хутір (найкраща пам'ять дитинства). Серед лісу на галявині два будинки: бабусин (тобто Катерини Іванівни) з п'яти кімнат, під соломою, цегляний (побудований ще дідом Павлом Платоновичем — відомим економістом і етнографом), другий — менший, з мезоніном, внизу три кімнати й веранда, вгорі три маленькі з балконом. Бабуся живе зі старшим сином Михайлом у Петербурзі й приїжджає ранньої весни, у неї невеликий гарний сад, садиба обсаджена акаціями, липи; на городі ж садовить тільки картоплю».

Ось ще кілька штрихів до дерев'яного будинку: «Біля нашого дому під'їзне коло, посередині гігантські кроки, якими з захопленням користуються і дорослі, й діти. З другого боку перед верандою два великих півкола, клумба з квітами, кожна з трьома ялинками всередині. Дім зсередини блищить свіжоструганим брусом, зовні — білими відштукатуреними стінами. Підлітками ми з братом займали по окремі кімнати в мезоніні, внизу була їдальня, дитяча і спальня для дорослих, батьків».

Серед багатьох нотаток, списаних дрібним характерним почерком, іноді на клаптиках паперу, ще й така згадка: «Ми жили влітку на хуторі моєї бабусі (дід — відомий учений, економіст і етнограф замість двокімнатного літнього будиночка, побудував великий — буквою Г, із чотирьох з низькою стелею просторих кімнат, вшитий солом'яними кулями)». Бідолашна Катерина Павлівна усе-таки вірила, що її дід буде відомий на батьківщині і знадобляться її старанні пошуки й свідчення.

У показаннях Костянтина Чубинського про зібрання на хуторі «Громади» знаходимо, що літній будиночок поблизу Олександрівки почали будувати 1861 року, а закінчили 1862-го. Коли ще не було альтанки, в ній жив відставний солдат Макурін, а потім казенний селянин із Борисполя Шевченко з жінкою...

Опис садиби й господарчих будівель є в акті обшуку 1863 року, проведеного поліцією і жандармами в кількості шістдесяти чоловік — шукали закопану нелегальну літературу. «Із акта видно, — занотовує Катерина Павлівна, — що в центрі невеликої садиби був будиночок із двох кімнат. У дворі криниця, погріб, льодник (велика чотирикутна яма, обмежена вертикальними дерев'яними саженними кілками з дерев'яним накриттям, що спиралося двома боками на землю. Лід у ній, добре вкритий соломою, зберігався ціле літо). Остеронь від дороги, — це вже, видно, згадує онука, — стояла плетена клуня на двох слупах, мабуть, поставлена згодом, коли дід добудував будинок і поселився в ньому на початку сімдесятих років. Уся садиба була обсаджена акаціями й липами, які до 1909 року, коли ми стали проводити літні канікули на хуторі, дійшли вже значної висоти й товщини. У дворі поруч із будинком була велика дика груша з товстими нижніми гілками, на яких ми,

діти, гралися, влаштовуючи кожен собі «квартиру». Під цією грушею влітку обідали й вечеряли. Поруч із домом був невеличкий березняк (дерев із сорок). На жаль, у 1924—1925 рр. мій зять, чоловік сестри Ліди, вирубав усі дерева й одвіз на базар, не пощадив навіть старої груші!..»

Далі Катерина Павлівна собі записує (може, хтось із нащадків прочитає), як з'явився другий будинок на цьому хуторі. «Повернувшись із Далекого Сходу після російсько-японської війни, мій батько, працюючи в Києві, відкупив у бабусі, що жила в старшого сина в Петербурзі й ранньої весни приїжджала господарювати на свій хутір, кілька десятин землі й побудував дім. Служачи в 1911 році на Далекому Сході в Благовещенську керуючим водних шляхів і шосейних доріг, він щомісяця вкладав кошти в благоустрій садиби, бажаючи після виходу на пенсію доживати в рідних місцях. На садибі був великий будинок, челядницька, дві клуні, погріб, льодник, глибокий колодязь; три гектари разом із частиною листяного лісу, який батько хотів зробити парком, були відгороджені тином із соснових обаполів і примикали з одного боку до бабусиною саду й старої клуні, куди й бабуся, і батько складали частину урожаю, що отримували селяни (землю дбали сусіди, брати Радченки, віддаючи господарям третину). Сіяли здебільшого жито, трохи ячменю і вівса, проса чи гречки. У бабусі було близько 4-х десятин, у батька 15, із них під садибою — 3 га і 6 га лісу, який за більшовиків відійшов до хутора Гора.

Бабусин будинок під солом'яним дахом був з п'яти кімнат і великої кухні з піччю. Дід добудовував його так, щоб для кожного з його дітей була кімната плюс спільна їдальня...

Наш будинок... був із трьох великих кімнат внизу і трьох маленьких в мезоніні, була велика зашклена веранда, а над нею балкон. З двох боків поставили закопані в землю столи й лавки, де ми звичайно обідали. Меблі були прості: шафи (з червоного дерева старовинна з багатьма скриньками й полицками і біла з передніми відкидними дверцятами). Угорі й унизу було по великій канапі, кілька ліжок, столів, стільців. У двох крайніх кімнатах (одну займали батьки, другу ми, діти, з нянькою нашої «малечі» — так ми називали сестричок, що були років на сім

молодші од нас із братом) стояли під стелю дві прості шафи. У батьків стояв мамин великий рояль, вона була чудовий музикант, і ми, діти, з дитинства грали: я на піаніно й домрі, брат — на балалайці й згодом на кларнеті в гімназійному оркестрі. Разом із сусідами батьки обладнали для нас два майданчики для крокета й тенісу, і вечорами самі з захопленням грали в крокет. У наших хлопців Павла й Арсена були велосипеди й фотоапарати, у Країнських — кінь із двоколісною бричкою. Сходилися ми в лісі зараз же за нашим тином, улюбленою грою були козаки-розбійники й гуси-лебеді...»

Ще кілька штрихів до повнішої картини хутора: «Ми поселилися там з 1919 року, разом з моєю мамою (Марією Володимирівною. — Авт.) і сільським активом заснували школу: 4 групи (тоді не називали класами) розмістились у дві зміни в найбільшій кімнаті нашого дому. Там я почала свою педроботу. Діти були золоті, не доводилось і голосу підвищувати. А батьки були щасливі, що діти навчаються на місці, адже до Борисполя було 7 км. Потім я перевелася до Борисполя, згодом до Гостомеля... В період колективізації наш дім разом з усім, що там було, відійшов до колгоспу, оскільки я вже жила й працювала в іншому місці. Тепер не можу знайти місця нашої садиби, а там було дві рідні могили: сестри, що померла в вісімнадцять років од тифу, і брата, що воював у дивізії Щорса, його розстріляли денікінці...» А хрестів стояло три, як згадують старожили: Кіся, Патя, Ліда, (Ксенія, Павло й Ліда). Третій хрест поставили як замову, щоб не померла Ліда...

Не обминімо й цієї згадки про клуню, одну й другу. «Першої ночі після нашого приїзду згоріла наша клуня з усім зібраним урожаєм... Здається, *про цю* пожежу розповідала покійна Петецька. Далі послухаємо Катерину Павлівну: «...1921 рік був тяжкий, але цікавий. Я дуже віддавалася школі, мої першокласники через 18 днів уже читали. Працювала я в дві зміни, а ввечері ми готували п'єси і ставили їх у великій клуні, де зроблено було підвищення для сцени і закопано лавки для глядачів». Цікаво, такі театри були поширені в Україні; такі театри в клунях, повітках дуже популярні тепер в Литві. Навіть литовський етнографічний театр Матайтіса, що в Румшішкес у Музеї архітектури й побуту, також діє у великій, добре обладнаній сто-

долі. Чом би й нам не скористатися слушною ідеєю, не відтворити у меморіалі Чубинського чудової історичної реалії?

Гаразд, шукаємо хатнище. Одне й друге. Сьогодні — чистий четвер. Весна. Поле ще порожнє. Он хтось уже й зорав. Ану оглянемо ріллю... О, порцеляна, гутне скло, майоліка, фарфорова ступка, аптечна опукла пляшечка (уламки, звичайно), шкляне денце з латинськими літерами... Так, тут був будинок. Напевне, дерев'яний. Цегли не видно. Навіть шматочків. А що то за підвищення? Праворуч. Підходимо ближче. Он і акація. Одна-друга. Бузок... Кілька вишеньок. Але якісь забіджені. Стривайте, та всі ж вони від кореня. Он і пні старі. Безперечно, тут була садиба. Обдивляємось цей пагорб. У землі забагато розкришеної цегли. Ось і кущі невибраної картоплі. Аж розсипається куш — не від картоплі, а від шматочків цегли. Ось і перепалені шматки. Вугілля. Перепалена глина. Видно, що тут стояла піч. Ось і четвертинки, половинки давньої міцної цегли. Немає сумніву, тут стояв дідів будинок. Слава Богу, ось те священне місце, яке мусить воскреснути для історії. Мусить заговорити, мусить промовляти з глибини віків і кликати до відродження, до змагання за розбудову майбутнього духовного Великодня нашої України. Отже, необхідно відтворити хутір таким, як він був. Щоб знов устав тут дідів будинок із каланчею, в якому засідала «Громада», в якому бували світочі нашої культури, в якому ожити мусить дух народного генія. І синів будинок тут має стояти. І всі господарчі будівлі. На цьому місці повинен постати міцний фольклорно-етнографічний меморіал із методичним центром, народним театром, бодай невеликим співочим полем, де могли б відбуватися з'їзди, зльоти, фестивалі Малих академій народних мистецтв, пластового юнацтва, автентичних хорів, учасників всеукраїнської експедиції «Шляхами Чубинського», конкурси на краще виконання народних пісень, танців, обрядів... Через хутір Чубинського має пролягти Великий Шлях України, що вів би шанованих мандрівничих із Києва на Бориспіль, Переяслав, Черкаси, Шевченкове, Квітки, Канів... і знайомив би дорогих гостей із великими постатями нашої культури, з нашою історією, нашим корінням. Тут має бути й галерея улюблених героїв народних дум, пісень і казок; народна бібліоте-

ка, скарбниця народної музики... Невже народ України, маючи такого титана як Чубинський, не зможе гідно пошанувати Його пам'ять, Його славу, Його рід!

У пам'яті приятелів і знайомих, в уяві близьких і далеких земляків, у щирому серці світлих умів він залишився могутнім авторитетом, велетнем української етнографії, талановитим поетом і вченим, ватажком, що вірить у свою енергію.

Добрі люди, мусимо все зробити, щоб образ цей був вічний і пам'ять про нього не згасала. Йому ж так боляче велося на цьому світі:

Багато гірких сліз пролив,
І горя я дізнав чимало;
Людей і правду я любив, —
За те мене і зневажали.

Щем. Біль. Розпука. Але й віра. Велика віра. Не тільки в себе, у свою енергію, але й у нас, у наш із вами розум і милосердя.

Світи ж мені, поки я бачу,
Поки до праці ще берусь:
Я марне сили не потрачу,
І жнив своїх таки діждусь.

Пам'ятаймо Його. Шануймо. Пора вже і обжинки мати. А ми ще й у копи не звели його ужинку. Воскресімо Його. Благослови, рідна земле, Його пісню і слово.

От і постав перед нами портрет великої людини, яка віддала своє життя на служіння рідному народові, рідній культурі. Але досі ця постать була вилучена з пантеону видатних діячів, у якому їй належить одне з найпочесніших місць. Навіть заборонялося досі згадувати це ім'я під загрозою найсуворішої кари. Чому? Бо цей чоловік написав пісню, яку народ обрав за свій гімн. За славень свій. То хто ж тоді забороняв і цей славень, і ім'я його автора? Певно ж, що не народ. А той, хто цей народ хотів мати за службу свого, за свого попихача. Та, виходить, народ — це величина стала й ніколи вона не зведеться на ніщо, на непомітний нуль. Ця величина самодостатня, їй не потрібне ніяке чуже число, чужа характеристика. У неї є своя атестація, якої її удостоїли чесні лицарі, слав-

ні достойники. Один із них — Павло Чубинський. А його незабутня пісня — то його атестація свого незнищеного народу.

Знову й знову перед очима та священна ватра давнього Щедрого Вечора і щирий спів, і магія духу моїх добрих сусідів.

... І докажем, що ми, браття,
Козацького роду...

Павла Яковича, того артиста завязтого, бачив я часто змалку, як жили ми після війни в конторі колгоспу в малесенькій кімнатці. Він працював разом із моїм батьком у бухгалтерії. Вечорами після роботи вони вголос читали чи Самійленкового «Спритного ченчика», чи «Переслів'я» Руданського, чи «Кайдашеву сім'ю» Нечуя-Левицького і реготали у ті невеселі часи, аж шибки дебентили. Слухав і я, примостившись десь у куточку, зігрівав свою душу. А то читали вони «Чорну раду» Кулішеву або Нечуєві «Хмари», або Грінченкові «Під тихими вербами»... і позирали, чи ніхто часом не чує, не підслуховує. Передалася й мені та настороженість і засіла прихованим спокохом...

Якийсь міцний і незборенний був той дядько Павло. Хоч як його доля хитала, валяла, підточувала, а він сам не піддавався й інших на силі тримав. Родину мав, казали, дітей — на цілу бригаду. Усіх виняньчив, виплекав, на ноги поставив. Дружина його — Настя — була йому добра пара: і в слові, і в ділі, і в пісні його не підводила. Шанували Павла Яковича й односельці. Мабуть, вони й краще за мене його знали, хоч я його дуже поважав. От душа душу чула. Аж тоді, як трохи на відлигу кинуло, батько мені спідтишка похвалився, що Павло Якович якимось чином був пов'язаний з ОУН, про що й згадувати тоді не можна було. «Цссс... — казав батько, — я тобі нічого не казав, ти нічого не знаєш...» Але ж, видно, батько цінував те, про що мені похвалився. Інакше б він мені того не казав...

А тут ось поруч Павло Якович із тіткою Настею і Лукашем Петровичем та тіткою Дусею такої зимної пори співають гімн Чубинського—Вербицького й нікого вже не бояться... Лукаш Петрович не літератор, не історик, не музикант. Він хімік, біолог. У п'ятому класі в мене ботаніку викладав і був класним керівником. Ми ходили з ним у природу, милувалися наймальовничіши-

ми закутками, роздивлялися квіточки, травинки, метелики, навіть бачили веселкову ящірку під Городищем... А щоб заспівати національний гімн...

І що ж таке гімн, коли його так бояться? Не ми, не наші односельці, колеги, побратими, а ті, що пильнують, аби де іскра не скочила та не зробила пожегу на цілий край.

Всякі такі думки мене обіймають. Хочеться й про Чубинського більше дізнатися, заглибитися в його життєві й творчі таємниці. Побачити, хто ж стояв поруч із цим велетнем на хуторі, у містечку, в краї, у світі... Хто його надихав, цінував, підносив, а хто впоперек дороги ставав...

Кажуть, щоб людину пізнати, треба побачити, де вона народилася, яка там земля, яке небо, які джерела, струмки, дерева, яку колискову наспівували ластівки, по якій траві ступали босі ноги...

Отак поміркуємо, помислимо, потішимося, посумуємо та й поговоримо із рідною людиною — його вельможною світлістю Павлом Платоновичем Чубинським та його ширими думами.

... Як зараз бачу: над селом вогні, вогні, вогні, вінок урочистих вогнів, до якого лине утору піднесена пісня, вінчається з небесною волею.

ВІД ПАТРІОТИЧНИХ ПІСЕНЬ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ГІМНУ

*(Доповідь на республіканській науковій конференції
«Історичні традиції української національної символіки»
8 червня 1991 року)*

Що означає слово «гімн»? Дослівно — похвальна пісня. А конкретно — у різні часи ним називали різне. Скажімо, в Стародавній Греції — урочиста пісня на честь богів і героїв. У країнах Західної Європи до XIX століття, як твердить сучасний «Словник іншомовних слів», — духовна строфічна пісня. У цьому ж словнику є ще й таке визначення: урочиста пісня, прийнята як символ державної... або класової єдності. І зовсім випущено з уваги, що пісня може бути символом національної єдності, тобто національним гімном.

В українській літературній енциклопедії (як і в УРЕ) сказано, що гімн — це урочистий музичний твір на вірш програмного характеру. Що таке урочистий музичний твір — зрозуміло, а що собою являє вірш програмного характеру? Хіба що та віршова продукція, писати яку не так давно вимагали всі програмні установи. Тоді зрозумілішим стане визначення наших словників: «Є гімни державні, революційні, військові, на честь видатних людей, героїв тощо». На честь яких видатних людей і героїв у недавньому часі — теж ясно. Однак знов же: боронь, Боже, пісні на захист потоптаної національної гордості, не доведи, Господи, доброго слова про причетність до славного роду, народу, про національне самоусвідомлення, самовизначення людини. А без національної свідомості годі й говорити про культуру і взагалі про історію нації, народу. Та якщо хтось не згадує такого жанру, як національний гімн, то це не означає, що його не існує.

Повертаючись до формули «Словника іншомовних слів», можна було б дійти такого вислову: гімн, точніше національний гімн — це урочиста патріотична (неодмінно!) пісня, що стала (за десятиліття намогливих змагань!) символом єдності народу.

Саме під цим кутом маємо глянути ретроспективно: у нашого народу чимало було патріотичних пісень, що на якийсь час у якомусь краї виконували роль гімну. Така розмаїтість і несталість випливала з багатовікових історичних умов, політичного становища. Згадаймо: державність у IX–XIV ст., потім бездержавність до 1648 р., державність 1648–1709 і бездержавність до 1918-го, і знову державність, бездержавність... Українські землі були роздроблені, розпорошені, окремими шматками підлягали різним державам, імперським системам. Ті хазяї силували українців бути росіянами, ті — поляками, ті — австрійцями, ті — угорцями, ті...

Німець скаже: «Ви могли»

«Могли! могли!» —

сміявся крізь сльози геніальний поет, який уже чітко знав, хто він, чийого роду і як зветься його батьківщина.

А зазирнімо трохи глибше, хоча б і до «Слова о полку Ігоревім», до його закличних пісень битися «За землю Руську (тобто —

Українську. — Авт.), за рани Ігореві, Хороброго Святославича». Згодом — канти, канони, кондаки, псалми, епіграми, піснотворія... І от уже бувають барвистим розмаєм рідної мови, щирим завзяттям, гарячою любов'ю до рідної землі козацькі пісні. Відвага, рішучість і самопожертва їхніх творців і героїв не безадресна й не безцільна. Їхній спів уже не на честь власть імущих, а на добро і славу рідного краю. Патріотичні пісні козаків звучали як присяга перед Богом і Землею, перед честю і совістю своєю. Такою популярною козацькою присягою була «Нумо, хлопці, до зброї!», в якій Україну уособлено в образі чайки:

Ой зібрались були чайку рятувати,

Славу добувати.

Ой чи пан чи пропав — двічі не вмирати,

Нумо, хлопці, до зброї!

Печальний і рідний образ чайки був дуже поширений у козацькі часи. Згадаймо хоч би «Ой біда, біда чайці-небозі» (автор Іван Мазепа), що співалася в багатьох варіантах, та й свої прудкоплинні човни козаки називали чайками. До патріотичних пісень, що були своєрідними гімнами, дослідники відносять «Пісню про Байду», «Ой на горі вогонь горить» і особливо «Ой на горі та й жінці жнуть». У цій, останній, уже проголошується певна належність співців (виконавців) до козацької землі, козацької держави:

А попід горою

Яром-долиною

Козаки йдуть...

Пісня «Засвистали козаченьки» (або ще «Засвіт встали козаченьки») нагадувала учасникам ратного походу про матір, що побивається за сином, про кохану, що заплакала свої чорні (ясні, карі) очі. Через такі своєрідні тропи вірша бачимо художньо яскраве уособлення батьківщини. У часи Хмельниччини з'являється своєрідний музичний ультиматум про готовність козаків захищати свободу і незалежність рідної землі. Уже й ця етнічна земля має тут свою точну назву: «Гей, не дивуйте, добрії люди, Що на Вкраїні повстало...» Пісня відверто виходить на «міжнародні переговори» про географію свого етносу: «Ой чи бач, Ляше, що по Случ наше, По костяную могилу...», заявляє про свої права на своє поле.

*Народна хорова капела імені Павла Чубинського виконує славень свого патрона. Художній керівник Олександр Зюзькін.
Село Чубинське на Бориспільщині*

Своєрідними шуканнями етнічного самовизнання були позначені пісня Юліана Добриловського «Дай же, Боже, добрий час» та Івана Гушалевича «Де єсть руська отчина?» (на той самий мотив). Від імені галицьких русинів виступив проти польських утисків українського відродження Спиридон Литвинович: «Я щасний, руску матір маю, І ревний Русин мій отець...» Згодом як митрополит (з 1863 року) і як поважний представник у вищих органах влади захищав українську мову в галицьких школах.

Були ще «Мир вам, браття, всім приносим» та «Щасти нам, Боже» Івана Гушалевича, в яких автор закликав до спільної праці, «Щоби світу показати, що ми ще є Русинами» (тобто українцями).

Невгавали й закарпатські русини-українці. Підігріті революційними подіями в Угорщині, вони сміливіше заявляли про свою належність до етнічної спільності, про причетність до своєї історії, культури, до свого родоводу.

Я русин єсмь і буду,
Чесний мій рід не забуду;
Русин був мій отець і мати,
Руська вся родина, —

проголосив великий будитель Олександр Духнович.

Кожен під'яремний шмат українських земель нарешті прозрівав, і потрібна була пісня, яка б об'єднала всіх українців з усіх тих земель навколо єдиної ідеї, навколо спільної мети — змагання за побудову соборної незалежної України. Ця роль випала на долю пісні Михайла Вербицького на слова Павла Чубинського.

Власне, був спочатку вірш Чубинського, точніше вірш-пісня, який, щойно народившись, залунав на мотив сербської пісні, задзвенів одухотворюючим і єднальним кличем до боротьби проти імперського насильства. Не дивуйтеся, що на мотив сербської пісні. Не один гімн світу з'являвся, переймаючи чужу музику, ідею чи слова. До таких творів дослідники відносять чеський, польський, австрійський, словацький, бельгійський та інші гімни. Як на мене, тут приховується й психологічний момент. Гімн належить до таких жанрів, який, щойно з'явившись, мусить пройняти душі як найбільшої кількості людей. Сьогодні, маючи радіо й телебачення, і то нелегко поширити нову мелодію. А раніше й поготів. Отож коли траплявся під руку чийсь запальний мотив та ще й доброму майстрові, з його енергійного подання уже нова пісня, перейнята визвольною ідеєю (а мотив, порив відомий), надихала вже цих людей на боротьбу за свободу цієї землі. Адже будь-який гімн зароджувався як заперечення чужих диктатів, як імператив свого утвердження.

Пісня «Ще не вмерла...» у першому виконанні звучала істинно інтернаціональним гімном боротьби народу проти всіляких імперських посягань. Адже співали її українці й серби, поляки й болгари, євреї і росіяни. А було це, як згадує приятель Чубинського Леонід Білецький, так: «Київська громада» дружила з сербами і болгарами, що виховувались в університеті й духовній академії, і запрошувала їх часом до себе на вечірки. На одній з таких вечірок «громадян» із сербами в тому домі, де квартирував і Павло Платонович (а було це на Великій Васильківській, 122, нині — 106),

співали хорову сербську пісню, в якій були слова «гранічарін і кайшпц», «і царя Душана», а в приспіві — «серце біє і кров ліє за свою свободу». Чубинському дуже сподобалась ця пісня. Він раптом щез, а згодом вийшов зі своєї кімнати з написаною ним піснею «Ще не вмерла України (звернімо увагу: саме України, так у спогадах багатьох учасників) і слава, і воля» на мотив сербської пісні. Тут же під орудою Павла Платоновича хор у спільному піднесенні розучив цю пісню, і вона пішла добре. Тут не можемо опускати й такої деталі, що, за твердженням онуки Чубинського Катерини Павлівни, два брати Павла Платоновича — Костянтин і Василь — у різний час «були в сербах», боролися проти османського поневолення.

Накладаємо відомий тепер нам ритмічний малюнок приспіву сербської пісні й приспіву пісні Чубинського:

серце біє і кров ліє
за свою свободу
і покажем, що ми, браття,
козацького роду —

і бачимо: свідчення Леоніда Білецького підтверджується, малюнки збігаються.

Підтверджується й те, що пісня злинула світлою надією в затьмарене імперським мороком небо й стала звучати в усій Україні. Запрацювали агенти, стукачі, «бдітелі», одверті донощики. Загуляли циркуляри по всіх повітових, губернських і петербурзьких канцеляріях. Чубинському приписували багато чого, але насправді головною причиною заслання його до Архангельської губернії була все-таки «возмутительная песня», що розжарювала і без того підігріту заворушеннями так званого польського повстання обстановку. То там, то там перехоплювали її стукачі, але вона тільки обпікала їм руки. Пісня гуляла і на сербський мотив, і вже на мелодію молодого Лисенка. В кінці квітня 1863 року в справі «по обвинению в преступных замыслах против правительства дворян Потоцких, Синегуба и Пилипенка» з'являється запис: «Революционные песни разных сочинителей заученные Дворянином Владимиром Пилипенком с наставления дворянина же Владимира Синегуба зимою с 1862 на 1863 год». Першою тут записана пісня

Чубинського. Ось її текст у тому вигляді, в якому вона лунала незабаром після її написання (ще раз згадаймо обставини в країні: заворушення в Польщі, Литві, Україні, розгін революційного комітету полковника Красовського, з яким були добре знайомі Синьогуб і Чубинський). Текст подано без розділових знаків.

Ще не вмерла України
І слава і воля
Ще нам браття молодці
Усміхнеться доля
Згинуть наші вороги
Як роса на сонці
Запануєм браття й ми
В своїй сторононьці

*Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І докажем що ми браття
Козацького роду
Гей гей браття милі
Нумо братися за діло
Гей гей пора встати
Пора волі добувати

Наливайко і Павлюк
І Тарас Трясило
Із могили нас зовуть
На святее діло
Спогадаймо славу смерть
Лицарства козацтва
Щоб не стратить марно нам
Свого юнацтва

Гей Богдане Богдане
Славний наш гетьмане
Нащо віддав Україну
Москалям поганим

* Подобный стих повторяется в заключение каждого куплета песни. (Прим. охранки.)

Щоб вернути її волю
Ляжем головами
Наречемся України
Вірними синами

Наші братчики слов'яни
Вже за зброю взялись
Не діжде ніхто щоб ми
Позаду zostались
Поеднаймося разом всі
Братчики слов'яни
Хай же гинуть вороги
Хай воля повстане.

Власне, такий же текст у цій справі (ЦДІА УРСР) знаходимо й записаний рукою Володимира Синьогуба. «Наливайко і Павлюк (а не Залізняк, як у пізніших списках), і Тарас Трясило» зринає і в спогадах Ганни Берло в третій книзі журналу «Україна» за 1927 рік, де авторка згадує, як вони, діти, разом із Чубинським співали в «баришпільському пансіоні» фон Кремера щойно складену «Ще не вмерла Україна». Конкретну дату написання пісні знаходимо й у щоденнику професора Київського університету Олександра Кістяківського, який мав за дружину двоюрідну сестру Чубинсько-го — Лесю. 18 лютого 1880 року Олександр Федорович занотує про вчорашній вечір: «Співали під акомпанемент Лисенка українську *марсельєзу*, створену Чубинським 1862 року...»

Отож не можемо повірити сенаторові Лімановському, що пісню було написано в Архангельській губернії після 1863 року на зразок «Мазурки Домбровського». Адже саме за пісню «Ще не вмерла...» висилали Чубинського з Києва на Північ ще 1862 року. Про написання цієї пісні в Києві восени 1862 року свідчать і матеріали охранки.

Чим захопила ця пісня людей, чим занепокоїла владу імущих? Офіційно кажучи, й ті, й ті побачили в ній програму. Одних це надихнуло, інших — перелякало. Завдяки пісні народ прозрівав у своїй історичній правді й правоті. Йому ж товмачили, що ні мови, ні його самого «нет и не может быть», а тут відверто дзвенить: «Ще не

вмерла України і слава, і воля», дзвенить і заохочує: «запануєм, браття, й ми У своїй сторонці», закликає довести, що він славного козацького роду, переконує: «пора встати, пора волі добувати», пора відбудувати українську державність, яку втратили з помилки Богдана, а щоб вернути волю (у львівській публікації — честь) України — «ляжем головами, Наречемся України Вірними синами». Тут уже звучить присяга на вірність, на єдність, на відвагу й мету. Оцей глибокий прозір углиб історії і гострий погляд у спрагле майбутнє, оце об'єднуюче духовне начало твору прихилило до себе українців усіх під'яремних земель. І наддніпрянець, і галичанин, і закарпатець побачили в цій пісні корогву, під яку готові були стати до завзятих змагань. Тим паче слова пісні нагадували, що «Наші братчики слов'яни Вже за зброю взялись» (серби й болгари повстали проти османського імперського панування, революційні маніфестації відбувалися у Варшаві, неспокійно було у Литві), й кликали до боротьби за волю. Тож як тільки навесні 1863 року на Правобережній Україні посилювався наступ реакції, учасники повстання кинулись на Захід, понесли туди й пісню. Так, українофіл, поляк з походження Павлин Свенціцький (літературне ім'я — Павло Свій), учасник київського «хлопоманського» руху, з'являється в Галичині й привозить до Львова вірш Чубинського (може, й не знаючи, чий це твір). Ю. Желехівський передає його отцеві Михайлові Вербицькому, уже відомому тоді композиторові, що жив у селі Млини поблизу Яворова на Посянні. В цей час літератор Ксенофонт Климкович починає видавати журнал «Мета», і в четвертому його числі (за грудень, хоч вийшов фактично в січні) вміщує добірку Шевченка, яку помилково відкриває вірш Чубинського «Ще не вмерла Україна» (тут уже саме так: «... Україна, і слава, і воля» — пряміше й відвертіше, мабуть).

За розвідкою В. Трембіцького (Нью-Йорк—Рим, 1973), свій твір-солоспів Вербицький виконав уперше в Перемишлі, в музичній залі Духовної семінарії на сходинах студентської організації «Громада» (тут виникло багато гуртків-громад, можливо, під впливом подібних громад у Наддніпрянщині) в присутності ректора Григорія Гинилевича, якому твір сподобався, й він доручив поширювати пісню серед вихованців. А членам «Громади» порадив розіслати її по всій країні. Анатоль Вахнянин того ж 1863 ро-

ку розписав мелодію свого вчителя для квартетного співу. У такому виконанні пісня прозвучала (також у Перемишлі) в домі катехита Ю. Желехівського.

1864 року гімн Чубинського—Вербицького було виконано при відкритті українського театру в концертному залі Народного дому у Львові.

Отут саме час згадати, що в поемі «Великі роковини», присвяченій тисячоліттю першої української держави, Ксенофонт Климкович, який перший опублікував гімн Чубинського, тішиться радістю, що пробудилася національна свідомість серед українців, що Придністрянська й Придніпрянська Україна — дві рідні сестри.

На переконання щирого дослідника Трембіцького, завдяки Лисенку на Придніпрянщині та о. Вербицькому в Галичині вірш Чубинського став популярний в усій Україні — став соборним всеукраїнським твором — національним гімном, хоч із двома музичними композиціями, до 1918 року. Слід додати, що була й третя. 1917 року клопотами Видавничого Товариства «Криниця» в Києві, в Музичній бібліотеці № 1 вийшла окремим відбитком «Ще не вмерла Україна!» — «слова П. Чубинського, муз. К. Стеценка». Але в збірнику пісень для сім'ї і школи «Луна» упорядник, той самий Кирило Стеценко, дає текст Чубинського з композицією Вербицького. Музикознавці стверджують, що було чимало мелодій на цей текст. Але пісня жила своїм життям. Її співали і наддніпрянці (щоправда, частіше в Лисенковій оправі чи на сербський мотив), і наддністрянці (музика Вербицького), і карпатці. А з весни 1918 року вона вже лунала як гімн Української Народної республіки — з мелодією Вербицького. Утвердженню саме цього варіанта, певно, добре прислужилися галицькі військові частини, зокрема Січові Стрільці, що з цією піснею пройшли багато доріг і тепер стояли в столиці України — Києві. Витримавши вогні випробувань і визвольні змагання, гімн Чубинського—Вербицького став єдиним для всього народу, всеукраїнським. Адже його створили придніпрянець і галичанин із лемківсько-посянської землі.

Звичайно, з'являлися й інші патріотичні пісні, які на певний час і в певних краях виконували роль гімну. Деякі дійшли до нас і тепер виконуються як поважні, знаменні, я сказав би — священні,

на народних урочистостях. На гонах десятиліть лунали «Шалійте, шалійте, скажені кати» (слова О. Колесси, спів на мелодію А. Вахнянина), «Вкраїно-мати, кат сконав» (К. Стеценка на слова О. Олеса), «Заповіт» (Г. Гладкого на слова Т. Шевченка) — своєрідна українська марсельєза, «Не пора, не пора» та «Вічний революціонер», або «Гімн», на слова І. Франка (музику до останнього писали С. Людкевич і М. Лисенко), «В полі доля стояла» (слова А. Свидницького, музика народна). Окремо слід сказати про «Молитву» («Боже Великий, Єдиний») М. Лисенка на слова О. Кониського. Вона набула статусу так званого релігійного гімну, як, скажімо, в Польщі патріотична пісня А. Фелінського та Н. Кашевського «Боже цось Польськен», що її співали на маніфестаціях поряд з патріотичною піснею польських легіонерів «Мазуркою Домбровського», яка згодом стала національним гімном «Єще Польска не згінела». «Молитва» Кониського—Лисенка й тепер є неодмінним ритуальним символом, заспівом поважних урочистостей. Вона прийшла в школи й виші, вилинула на майдани й дороги, зачарувалась у затишних оселях. Як поетичний символ народного сумління, народної душі звучала й звучить «Ой у лузі червона калина» Степана Чарнецького, надиhaє відстоювати честь і долю України. Своєрідним гімном української діаспори стала пісня І. Багряного—Г. Китастого «Вставай, народе!». Однак, звичайно, саме пісня Чубинського—Вербицького, пройшовши через імперські тюрми й катівні, сибірські морози й соловецькі ями, вийшла на передній край визвольного руху, удостоїлась бути музичним гербом духовного відродження народу. Записана 1910 року на грамплатівку в чудовому виконанні Модеста Менцинського, вона ще більше полонила душі людей, мов ясновидиця, скидала полуду з очей і гуртувала навколо свого невігасного полум'я.

Вслухаймося, як клятвенно й священно звучить цей нездоланий знак народу, як просто й мудро виражають слова Чубинського історичний і стратегічний код нашого народу:

Ще не вмерла Україна,
І слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки,
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Це так співав Модест Менцинський. Інші співають: «Ще не вмерла України і слава, і воля», «За нашу свободу», «Ще нам, браття-українці», «ще нам, браття-козаки», деякі доточують словами, яких не було в автора. На колір і смак товариш не всяк. Однак саме для державного гімну, гадаю, цілком вистачить наведеного ось тут тексту. Гімн мусить бути лаконічний. Немає потреби його розтягувати. Це музичний знак держави, народу, яким вже й стала пісня Чубинського—Вербицького. І житиме, й хвилюватиме ця пісня доти, доки народ не виконає своєї одвічної програми: побудови соборної незалежної держави. Тож як і сонце не може світити вроздріб та ще й під облогою хмар, так і народ України не зможе бути народом, не зможе повноцінно жити й світити іншим, поки не стане незалежним. Саме задля цього національний гімн повинен стати державним, щоб воскрешати духом, оживляти духовно й підносити до висот людей.

Цей гімн був для українського народу вірним і надійним провідником на дорогах визвольних змагань. Були «валуєвські», «емські» й брежнєвські часи заборони нашого слова, були для нього сибіри, соловки, биківнянські ліси, але й розгоралися хвилі українського національного відродження, що ламали кригу тоталітарних морозів, були й національно-державні визвольні акти в Карпатській Україні, де гімн було узаконено — він набув урядового визнання. Отже, народ із ним вистояв найстрашніші часи і більше не захоче розлучатися зі своїм провідником. Він подав кожному надію на воскресіння України і поставив цю надію в голові колони визвольного національного руху.

Пора вже збагнути всім, хто має імперський апетит: кожен народ, як і кожна людина, має святе природне право бути господарем у своєму домі, на своїй землі і самому вирішувати, яку оберегу (тобто герб) піднести на своєму порозі, якою корогвою освітлювати собі шлях і якою молитвою (гімном) присягати своєму Богові і своїй землі.

Мабуть, не випадково існує думка, що найближче стоять до народу вчителі й священники. Чубинський закінчував юридичний факультет, але й він учителював. Він став педагогом. Він був природженим педагогом. Цей хист виявлявся в нього й на освітянській, і на науковій, і, якщо можна так сказати, на суспільній ниві. Чи він працював у недільній школі, чи споряджав експедицію, чи створював академічний Відділ, чи організовував перепис населення — у всьому мав успіх, бо спрацьовував у ньому талант педагога. Спробуємо простежити цей мотив на ранніх його стежках.

ПІД ЗНАКОМ ЙОГО ІМЕНІ

Тільки тепер ми пригадуємо: все починалося з того, що Тарас Шевченко два тижні перебував у Києві — з 30 липня по 13 серпня 1859 року. Душу поймали спогади. Стільки часу минуло відтоді, як ходив цими вулицями, працював, їздив на розкопки Переп'ятихи й Переп'ята (1845, 1846), як затівали вони добре й справедливе кирило-методіївське діло. О-ой чимало води відніс непокірний Славута до самого Чорного моря... І гори над ним посивіли... Цікаво, як там Сенчило-Стефановський, з яким змальовували старожитності скитських могил? Тепер він викладає малювання в Києво-Подільському дворянському училищі. Там він і живе, в тому приміщенні. Як поживає професор Київського університету Платон Васильович Павлов? А старий Сошенко? І досі вчитель малювання? Двадцять літ не бачились. Він тепер у тій гімназії, яку не так давно закінчив студент Петербурзького університету, завзятий юнак з українського земляцтва, що бував на їхніх вечірках, а

також у господі Якова Полонського... Павло Чубинський. Просив кланятися його альма-матер та добрим учителям, казав і яким.

Згадалися часи кирило-методіївського братства. І мрії, і задуми, й почини. Так хотілося тоді випускати свій, український журнал. Не дали. Тепер він шукає доброго товариства, яке б заєдналося до широкого діла, бо з Василем Білозерським вони взяли не на жарт. І таки 25 лютого 1860-го головне управління цензури дозволить випускати журнал українською мовою «Основа».

«Організацію «Основи» Шевченко вважав винятково важливою справою. Він брав діяльну участь у підготовчій роботі до видання журналу, вважаючи це «своїм святим ділом». (Є.С. Шаблійовський та В. Є. Шубравський).

Так само ревно старався й про школу. Вибудовував її у мріях і думках.

Наводячи слова українських педагогів д-ра І. Брика і проф. С. Сірополка, Павло Зайцев відзначає, що своїми думками як педагог Тарас Шевченко «сягнув... поза цілі десятиліття та зійшовся з поглядами найкращих світових діячів ХХ віку». Виховно-освітнього процесу він не уявляв собі інакше, як у глибокому зв'язку з національною традицією.

Отут, на берегах Славути, є де розгулятися його невгасимій ідеї. Аби ж тільки Божа воля...

Перебуваючи в Києві, Шевченко зустрічається зі своїми друзями, радиться, як би створити школи для народу. Розмовляє про це з давнім приятелем Павловим і його студентами, зі своїм давнім другом Сенчилом-Стефановським. А через місяць студенти проф. Павлова звертаються до куратора Київської освітньої округи М. Пирогова з проханням дозволити відкрити недільну школу на Подолі, трохи згодом — на Новім Строєнні. І от незабаром з'являється Подільська недільна школа — 11 жовтня 1859-го (в приміщенні Подільського повітового училища, де працював О.Ф. Сенчило-Стефановський), а через два тижні й друга — Новостроєнська, згодом — третя й четверта. Підтримавши це добре починання, куратор Київської освітньої округи М.І. Пирогов залишив таке дороге нам свідчення: «За заснування недільних шкіл взяли перші малороси, щирі прихильники... Шевченка, з учнів професора Павлова».

Отже, саме студенти Павлова створили перші в імперії недільні школи, таким чином виконавши настійливе завдання Тараса Григоровича. Тим часом Шевченко узявся за створення підручників для таких шкіл. Незабаром вийшов його «Буквар». Люди, яким відкрилися таємниці писемного слова, узяли собі за священну книгу, за мудрого провідника Шевченків «Кобзар» (вийшов 1860-го за підтримки Платона Смирненка).

Цікаво, що саме навколо недільних шкіл гуртувалися ті, що згодом стали фундаментом «Громади». Деяких сватали польські гміни (студентські),

мовляв: «Ходіть до нас, будемо разом повставати». Але ось цікаві рядки читаємо в автобіографії Михайла Драгоманова: «Прибувши на правий берег Дніпра до Києва, я побачив, що Поляки тут аристократія, а не нарід, і був вражений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг... Разом з тим мені кинулась в вічі нетерпимість поляків до «руських», а особливо до українців...» Аякже, польський пан мав українця за хлопа. І дурив: «Будь зі мною, заживем. Звільнимось від Петербурга — і я тільки так запаную, а ти ще дужче на мене працюватимеш. І будемо разом любити твою землю...» Правда, здорово?

Отут-то вже справедливістю і не пахло. І це бачили й розуміли правдиві люди, які тямали, до чого воно йдеться. Тому й стали на бік хлопа, тобто українця, який у польського пана був за хлопа, стали на бік історії, її правди і честі. Бо й самі вони мали і совість, і честь. Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський... Так утворився й хлопоманський (українофільський?) гур-

Листівка зі Львова

ток, що усвідомив: тільки «перехід демократичних студентських кіл на бік українського народу означає перехід на бік трудяшого закріпаченого люду» (В. Міяковський). Борис Познанський згадує, що Тадей Рильський наполіг: треба йти за своїм народом. Добре осмислив свій вибір і Володимир Антонович. Отже, простежується знову цікава лінія, що вибудовує прогресивну ознаку руху: кирило-методіївці, недільні школи, «Основа», «Громада», Південно-Західний відділ Географічного товариства...

Як тільки з'являється в Україні Павло Чубинський, він одразу вливається в «Київську громаду», певно, що добре обізнаний із цим рухом з Петербурга (за прикладом Києва виникла «Громада» й у імперській столиці). Київські громадівці листувалися з Тарасом Григоровичем, про що він не міг не інформувати й гурт «Основи».

Поглянемо, хто ж був причетний до діяльності народних шкіл. Гнат Житецький згадує: «За вчителів у них була молодь, найбільше студенти, почасти старші гімназисти та й окремі приватні особи і дехто з молодих учителів. Коло шкіл гуртувалися люди різних напрямків і світогляду, але переважно українці. В Подільській школі учителювало до 17 університетських студентів та 1 з духовної академії (здається, Анатолій Свидницький); між учителями найбільш енергійні були К.В. Шейковський, М.П. Драгоманов, Хв.Як. Вороний, бр. Стефановичі; в Новостроєнській школі працювали О.І. Стоянов, П.П. Чубинський, В. Торський, бр. Синегуби, І. Касяненко та ін. В обох школах була одна мета праці, мовляв сучасний дослідник, «дати українському народові освіту в найприступнішій для нього самої формі народною українською мовою».

Тарас Шевченко пише листи до Києва, Чернігова, Харкова, справляється, як працюють недільні школи. «Число учнів, — сповіщає йому Михайло Чалий (8 вересня 1960), — збільшується з кожним місяцем: серед них сидять і бородані літ за сорок. Деякі знають на пам'ять вірші з Вашого «Кобзаря». Тільки для київських та чернігівських шкіл Шевченко послав 150 примірників «Кобзаря». 21 листопада 1860 р. дозволено друкувати «Букварь южнорусский» (коштом автора, накладом — 10 000 примірників). Негайно ж Тарас Григорович і розсилає їх по Україні. А Михайло-

ві Чалому пише: «Думка єсть за «Букварем» напечатать лічбу (арифметику)... За лічбою — етнографію і географію... історію...»

Діячі київських недільних шкіл у своєму листі висловлюють щирю подяку за надіслані на користь шкіл 50 примірників «Кобзаря» (8.1.61). Підписало цього листа 67 чоловік. З різних куточків України полинули до Шевченка щирі вітання з днем його народження, побажання творчих гараздів, а також щирі запевнення, що творитимуть і надалі дух освіти народу...

Жалоба по Тарасові перетворилася на присягу його іменем на вірність рідному народові, національній ідеї. Був на похороні й Павло Чубинський. Хоч він і не встиг сказати своєї промови — поліція не дала, — але текст її був опублікований в часописі «Основа» (1861, № 3). І люди почули (прочитали) полум'яний зарік молодого юриста: «Але не загубиться це світило посеред тіней». Від імені молодой громади присягався пронести його через життя.

Цікавий і такий факт. 22 травня 1861 р. (за новим стилем) у Каневі в Успенському соборі було відправлено панахиду по Шевченку, який мав навечно оселитися на рідній землі. Протоіерей Гнат Мацкевич виголосив промову, в якій були такі слова: «Ім'я його відоме всьому краєві, діла його прославлені: його славний розум, його живі, ніким незагоджені думки й почуття, якими перейняті його твори, глибоко запали в серця і душі співвітчизників. Ти, стародавній Бористене, пишний сивими хвилями своїми Дніпре! Ти, кому судилося нарешті на хребтах своїх хвиль принести до нас прах Шевченка, — скажи ти нам про мужа сього, дорогого для кожного українця Кобзаря! Був час, коли про Україну нашу думали, як про країну, неприступну для піднесених почуттів і думок; але Шевченко довів, що ся, забута для народної освіти країна, має таке саме серце, таку саму душу, приступну для всього високого й прекрасного...» А 10-го вересня цього ж року з урядового дозволу він, Гнат Мацкевич, відкрив у будинку при школі Спаської церкви недільну школу (за Гнатом Житецьким). Певно ж — світлої пам'яті Тараса Шевченка.

Аби чіткіше уявити, як же формувався громадський рух на початку 60-х рр. ХІХ століття, наведемо ще одне важливе свідчення Гната Житецького: «...так накреслювалось об'єднання чи однаково чи суголосно «мислящих» молодих людей у ширшу щодо зав-

дань за педагогічні гуртки в практичних справах і теоретичних основах «громаду». І отой «синойкизм» (характерне об'єднання. — Авт.) новоствореного («українців»), печерського («слов'янофілів») та подільського («космополитів») групування молоді спершу лише коло справи недільних шкіл, а потім і коло ширшої роботи зорганізував нарешті так звану Київську Громаду, до якої вже в 70-ті — 80-ті роки, коли з'явилися молодші українські громадки, прикладено назву «Старої». Отже, маємо достовірні повідомлення людини, яка добре знала, як те все діялося.

«Громада» передчувала, що з гмінами їй не по дорозі, бо після першого ж успіху їхні інтереси розійдуться. Як це сталося в Литві. Удавані спільники ватажка народного повстання Антанаса Мацкявічюса, шляхетські зверхники, все зробили, аби знешкодити успішний його похід, щоб часом не перекинувся вогонь проти них. Безстрашного Антанаса страчено. А він же не так давно закінчив Київський університет...

«Громади знали, — писав В. Міяковський, — що селяни добре за своїли собі правду: поляк на Україні — пан, а польське повстання — бунт панів проти визволення селян». Тому й деякі члени гмін відійшли від такого антидемократичного руху. А Володимир Антонович це обгрунтував так: жити серед українського народу й не злитися з ним, не перейнятися його інтересами значить «бути дармоїдом-паразитом». Олена Пчілка писала: «... коли й поляки хотіли бути демократами, то той «демос», народ, був для тих і для тих — інший».

Шляхта ж, своєю чергою, ніби простягала руку — ходімо разом! — але насправді, пам'ятаючи Коліївщину, йти разом боялася, бо знала, що після першого успіху оборонці народу боротимуться і проти російського, і проти польського ярма. Отож вона стала всілякими способами тиснути на «Громаду», вдаючися навіть до брудних наклепів задля царських пильнувальників. Громадівців обзивали то зрадниками (польської ідеї), то бунтівниками (проти російської влади), то просто сепаратистами (зручне слово!). Таким чином, легше було приховати свої стягування сил проти Петербурга.

Щоб якось відмежуватися від польської ідеї і спростувати всі обмови, громадівці вирішили написати «Відгук із Києва», в якому

оприлюднити свою програму. Але власті й це використали проти українців, щоб придушити будь-яке вільнодумство, будь-яке прагнення просвітити народ, щоб він зрозумів своє призначення. У рапорті київського справника Котлярова і службовця особливих доручень Скрипцова від 12 грудня 1861 року так говорилося про українську «Громаду» в Києві та про її діяльність: «В Росії існує окреме товариство українців, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх прихильників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками і поширювачами ідей про можливості відновлення України. Так, у Київському університеті постало товариство українців під назвою «Українська Громада». Це молоді й палкі вільнодумці, які всі сили зуживають на те, щоб здійснити думку, яку вони плекають, про свободу України».

Очевидно, добру роль в остаточному виборі Антоновича зіграло ближче знайомство його з кирило-методіївцями. Адже в грудні 1860-го він зустрічається в Петербурзі з Василем Білозерським. Його запрошують до співпраці з українським журналом «Основа», перший номер якого ось-ось має вийти. Серед його активу — і майбутній, чи уже й дійсний, колега-громадivecь Павло Чубинський. Може, саме він познайомив Антоновича з Білозерським. «Ще в Петербурзі Чубинський входив до літературного гуртка «основ'ян». (В. Міяковський). Саме з «Основи» у Чубинського виплекалась беззавітна любов до справжнього творця й натхненника цього журналу — Тараса Шевченка. І коли Шевченка не стало, він пише вірші, присвячені Тарасові, в яких прагне хоч трохи заступити свого наставника. Серед тих, що йшли за труною поета, були «приятелі Шевченка — видатні українські письменники та діячі: М. Костомаров, П. Куліш, М. Лазаревський, П. Чубинський та багато інших» (Павло Одарченко). До речі, наступного дня після похорону Шевченка Чубинський разом із Костомаровим бере участь у поминах по жертвах варшавської маніфестації. За участь у цих двох подіях його виключають з університету, але згодом поновлюють. Про «Основу» добре говорила Олена Пчілка: «Настала часопись «Основа». В українство повірили, як у «ідею», — що не перечила поступові (ніби якась там «ветха» старовина), а могла прилучитись

до нового, вселюдського демократично-визвольного руху європейського, — лише вказувала для того руху свій ґрунт і поле».

На цей час у Петербурзі вже діяла «Громада», збиралися у Ф. Черненка. Може, на одних із зборів побував і Антонович? Там, у Петербурзі, Антонович зустрівся і з безпосереднім штабом підготовки повстання, але це було його прощання з польською ідеєю. Він вибрав інший шлях — служіння народові, серед якого жив, з яким злився духом і покликанням. Так Антонович і Чубинський стали сподвижниками. Юридичну програму вивчення краю для «Громади», яку очолив Антонович, склав кандидат юридичних наук Чубинський. Павло Платонович, за покликанням етнограф і фольклорист, записує народну творчість, бере участь у складанні українського словника, дбає про народну освіту українською мовою, веде всілякі юридичні справи на користь трудового люду.

Згодом саме цей велетень української культури зреформує так роботу «Громади», що українські сили матимуть певну офіційну стріху, під якою зможуть працювати на благо рідного народу. На початку сімдесятих він створить у Києві Південно-Західний відділ РГТ, таке наукове товариство, значення якого набирало, за словами Федора Савченка, справжньої Української Академії Наук. «Душею справи був П. Чубинський: його громовий голос гримів на всіх засіданнях, його невтомна енергія запалювала всіх членів, кликала до праці» (Софія Русова).

І на початку шістдесятих громадівиці розгортали якоюсь мірою таку ж роботу, але нелегально, що накликала багато всяких нагінок і переслідувань. Тепер, у сімдесятих, коли Чубинський повернувся в Україну дійсним членом РГТ, відомим ученим, і, по суті, очолив наукову й організаційну роботу Відділу, можна було це робити відкрито. Однак, на жаль, в обох ситуаціях усе закінчувалось тим самим: 1863-го року — Валуєвським циркуляром, 1876-го — Емським указом, тоді й тоді — заборонаю українства. Освіта й наука, література й преса українською мовою — це той праведний вогонь, якого так боялися чужоземні поплічники імперського режиму.

Тепер, у сімдесятих, візьме на себе Чубинський найважчу нощу ведення роботи Відділу, маючи і життєвий, і громадський, і

науковий досвід за плечима: заслання до Архангельської губернії, участь у північних експедиціях, де переймався повагою і співчуттям до поневолених народів, проведення своєї (української) могутньої експедиції, видання «грандіозних» (академік О. Пипін) «Праць...» Надійним помічником його і приятелем був Володимир Антонович.

Громадівці, перебуваючи під різними формами й дефініціями, зробили великий громадянський подвиг — вони довели і своїм, і чужим, хто такий народ українці. І все це обґрунтували глибоко, науково, переконливо. Діяльність громад, що гуртувалися навколо Чубинського, Антоновича й Драгоманова, стала справжнім українським відродженням 60-х — 70-х років дев'ятого століття.

Аби якось повніше змалювати портрет Павла Чубинського, імені якого так боялися поплічники всіх тоталітарних режимів, хотілося б якомога глибше зануритися в його біографію. Однак, на жаль, не все збереглося (не все зберегли!), що могло б підкреслити ту чи ту рису його величного портрета.

Навіть ось таке. Відомо, що він навчався в Переяславському повітовому училищі, закінчив 2-гу гімназію в Києві, потім — Петербурзький університет. Коли ж він познайомився й подружився з Лисенком і Старицьким? Адже Климент Квітка свідчить, що ще до повернення Чубинського з університету в Київ вони (Лисенко й Чубинський) були добре знайомі. Пригадаймо його цікаве повідомлення: «Олена Пчілка оповідала мені, що ще на Різдвяні свята в кінці 1860 і на початку 1861 року Лисенко поїхав не до своїх батьків, а до Чубинського в Баришпіль, щоб записувати пісень, і був радий, що є таке місце, де можна з вигодою робити це діло, гостюючи у товариша, що був у добрих і простих відносинах з селянами». Є тільки здогад: Лисенко почав учитися в Києві з осені 1852-го, Чубинський — так само у цей приблизно час. Як згадує Леонід Білецький, Павло в 12–13 років якийсь час жив у Леонідового батька в Києві (тобто в 1851 чи 1852 році). Може, тут і познайомились? Чи, можливо, знайомі були їхні родини?

Цікаві штрихи до портрета Чубинського ще додає Климент Квітка: «Многосторонній етнограф-організатор, він умів, як видно з Лисенкових записів, і сам з тонкістю передавати народні піс-

*Творці першої української опери «Різдвяна ніч»:
(угорі зліва направо) Михайло Старицький — автор лібрето,
Микола Лисенко — композитор, (унизу) Павло Чубинський —
режисер. 1873 р.*

ні. Досі було відомо, що Чубинський брав участь в аматорських виставах, виконуючи роль Возного в «Наталці Полтавці», — отже співав публічно. Переказують, що, як Чубинський служив у Городищі давнього Черкаського повіту на цукроварні Яхненка і Симиренка, то співав там у хорі».

Щось таке згадувала й Ганна Берло, коли Чубинський з молоддю у Борисполі заходив до пансіону фон Кремера: «... ми дуже раділи, коли він з товаришами з'являвся у нас. Він улаштовував хори, вистави, живі картини; всіх гуртував і змушував приймати

участь в розвагах». Та сама Ганна Берло згадує й таке: «У Городищі, як і скрізь, де Чубинському доводилося перебувати, він завдяки своїй незвичайно палкій, енергійній вдачі ставав організатором і ініціатором у всіх справах. Так коли в Городищі було засновано 1871-го року «Технічне Товариство», Чубинський був секретарем у тому товаристві, а з ініціативи Чубинського 1873-го року було вирішено видавати «Ежегодник по свеклосахарной промышленности», і того ж року Чубинський склав і видав працю «Свеклосахарные заводы Российской империи по официальным статистическим о их данным за кампанию 1871-го и 72-го годов». Щоб згуртувати й пожвавити інертне суспільство, Чубинський в Городищі, як колись у Баришполі, улаштовував вечірки, бали з музикою, вистави, в яких і сам брав участь».

У щоденникові Олександра Кістяківського за понеділок 26 січня 1876 року читаємо: «Увечері принесли мені квиток у театр на аматорську виставу на користь денного притулку. Грали: *Чубинський і Драгоманов...* (курсив мій. — Авт.)»

Зберігся картуш, на якому вгорі зображено творців першої української опери «Різдвяна ніч». Лисенко (композитор), Старицький (автор лібрето і режисер), Чубинський (також режисер і консультант з етнографічних питань). Про Чубинського-режисера згадує у своїх споминах і Софія Русова — його сподвижниця і спадкоємиця його духовних заповітів.

Однак найбільше організаторський, дипломатичний і подвижницький хист Чубинського виявився у створенні Південно-Західного відділу. «Як ініціатива, — писав Федір Вовк, — так і честь доведення до успішного завершення цієї нелегкої й доволі делікатної справи належали безперечно і неподільно П.П. Чубинському, блискуче завершення яким експедиції створило йому відомий авторитет у центральному Товаристві, а чудові організаторські таланти допомогли провести цю справу через дуже серйозні перешкоди. Для нас же, київських «громадян», вона мала величезне значення. Відкриття Південно-Західного відділу легалізувало принаймні більшу частину того, що ми робили досі в мимоволі «таємному товаристві» київської «Громади». За висловом того ж Федора Вовка, громадивці одержали повне право «збиратися й відкрито займатися

науковою діяльністю про Україну й для України». І вся одержима діяльність «Київської громади», від перших зустрічей із Кобзарем до утворення першої «Української Академії Наук», до видання творів свого духовного патрона й упорядкування його могили, була освячена Тарасовим безсмертним іменем. «Майже шість десятиліть, — пише Зінаїда Тарахан-Береза в книзі «Святиня», — Стара Київська Громада самовіддано протистояла суцільній асиміляції та агресивному наступові проти української культури». А це все тому, що Шевченкові побратими й послідовники взяли на свої плечі й на свою душу обов'язок — здійснити мрії й заповіді Учителя, що всі вони об'єдналися навколо національної ідеї. Під знаком його імені Україна й рідне слово «знову оживає і сміється знову».

ЛОВЦІ СВІТЛА

Довго ішли й шукали у темряві світла, ішли й ловили бліденькі пучечки поодиноких проблисків, ловили й прагли зв'язати до купи, аби подати в долину надійним снопом, аби хоч на обрії освітити вершечок дороги. Їх покривала хижа темінь, а вони ішли й видобували зі своєї відваги сміливі промені...

... У середині XIX століття стан українського шкільництва був катастрофічний. Колишні середні школи з українською мовою навчання переводилися на духовні семінарії. Нові школи були російські. Українську мову заборонено. «І ці всі школи, — писав Мирослав Семчишин, — були чужими для українського народу не тільки мовою, але й програмою, бо в усіх читанках і підручниках говорилось тільки про рускій народ, його звичаї, життя, історію. Про свою батьківщину українська дитина в російській школі нічого не довідалась». На Правобережжя тисло польське шкільництво, колонізаторський плав. У дітей українців не було перспективи, вони виходили зі школи, не маючи підготовки ні зі своєї мови, ні з культури, ні з історії. Імперії потрібні були сліпі раби, глухонімі послухники без роду, без племені. Але ж сліпий не забреде в провалля, коли поруч видющий...

«За тих часів визволення селянства з кріпацької неволі, — писав Гнат Житецький у своїх спогадах про «Київську громаду» за 60-х

років XIX століття, — головним завданням української громадської культурної праці була народна освіта. Звільнений від кріпацтва, темний неписьменний люд мав якнайскорше стати письменним; на Україні він мусив стати грамотним своєю рідною українською мовою. Засобами для того було видання букварів, абеток, книжок для початкового навчання, розбір граматичного матеріалу та складання словників, зведення шкіл, і насамперед — недільних шкіл задля дорослих».

Як уже згадувалося, в час свого останнього перебування в Києві (кінець липня — половина серпня 1859 року) Шевченко зустрівся з професором історії Київського університету П.В. Павловим, з яким був колись на розкопках скіфських могил на Фастівщині (тоді — Васильківщині). Розмовляв про організацію навчання простих людей у доступних школах. Зустрічався і з його студентами. Відомі також слова куратора Київської освітньої округи Миколи Пирогова: «За заснування недільних шкіл взяли-ся перші малороси, ширі прихильники... Шевченка, з учнів проф. Павлова». Як досліджує Григорій Сергієнко, близько 30 студентів Київського університету в тому числі чимало провідних діячів Харківсько-Київського таємного товариства підписали звернення до куратора Київської освітньої округи М.І. Пирогова (14 вересня і 16 жовтня) про відкриття недільних шкіл — Подільської і Новостроєнської. Незабаром школи почали працювати.

На щастя, куратором був саме Микола Іванович Пирогов, людина розумна, інтелігентна, порядна. Про його прогресивну сутність відгукувалося чимало відомих діячів того часу. Зокрема й Михайло Драгоманов у своїй «Автобіографії» (К.: Криниця, 1917). Коли його перед самісіньким закінченням науки виключили з гімназії «з тим, щоб більше нікуди не приймати», «куратор М.І. Пирогов запропонував раді гімназії замінити «ісключеніє» простим «увольненієм», а через те я міг бути прийнятим до київського університету». Отож і університетська освіта не відвернула юнака, а привабила свіжим повієм європейського забарвлення. «На щастя і до університету я вступив під час попечителювання Пирогова, який *de facto* допустив у Києві академічну волю, похожу на європейську». І ось ще одне свідчення факту зародження недільних

шкіл: «З самого початку свого перебування в університеті — з осені 1859 р. — я попав до гуртка студентів, котрі завели перші недільні школи в Росії...» Драгоманов чітко й лаконічно змальовує стан і перебіг цієї нової справи в наскрізь прожандармленому суспільстві. Будь-які ширі поривання до світла утиналися на самім початку. «З гуртка студентів, — згадує Драгоманов, — причетних до недільних шкіл, вийшло декілька підручників та популярних книжок, але року 1862 уряд позачиняв недільні школи й сим знову підштовхнув революційний настрій молоді, особливо по столицях». Одне слово, щонайменший вияв національної гідності чи й просто приналежності викликав у імперських поплічників несамовитий гнів і жорстоку реакцію. Недільні школи закрили. Та пробуджених паростей не зупинити. «У Києві нашому гурткові знайшлась нова педагогічна справа. Тут сам уряд, аби протистати польській пропаганді, надумав позаводити на селах школи, а для підготовки для них вчителів, — педагогічну школу в Києві. Але коштів на сю справу уряд призначив дуже мало (10000 р. на три губ.). Тоді М.А. Тулов, розумна людина, що знайшлась тоді у шкільній адміністрації Київської Округи — звернувся до студентів, котрі одзначились в недільних школах, й чоловіка б згодились даром давати лекції у «Временной Педагогической школе». Драгоманов був серед тих шести. «Через обставини справи київська шкільна адміністрація допустила й народню мову при початковому навчанню й мала бути складена Читанка так, щоб вона була ступневим переходом од народньої української мови до (велико) російської і далі до церковно-слов'янської». За цей принцип висловились тоді більшість педрад гімназій. Однак не всім то було на руку. «Київські попи кинулись на нашу Педагогічну школу як на таку, де навчають «нигилисты» та «українські сепаратисты». Попів підтримали «Московские Ведомости» (лиховісного Каткова. — Авт.). Кінчилося тим, що міністерство «чтобы сделать уступку общественному мнению», прогнало із Педагогічної школи вчителів-студентів і замінило їх вчителями гімназій вже за плату...» Вигнали й Драгоманова «та ще тоді саме, коли я мріяв, випробувавши свій курс на практиці, видрукувати його». Звичайно, «деспотичний уряд Росії не міг потурати чисто конституційним порядкам, заведеним Пироговим у Київській

шкільній окрузі та університеті, й не зважаючи на те, що цар двічі ухвалив плани шкільного урядування, подані йому Пироговим, все таки цього останнього навесні 1861 р. увільнено». Визначному вченому виявили співчуття педагогічні кола Києва й Округи. На честь його було влаштовано два банкети. Драгоманов, як один із представників студентства, виголосив промову. Ця промова з'явилася в пресі, «а ректор університету проф. Бунге (тоді один із найбільш поступових професорів — тепер міністр фінансів) дістав догану од міністерства за те, що дозволив мені промовляти на користь законности й педагогічного авторитету».

Тим часом українські громади не здавалися, прагли активізувати свою роботу, старалися поліпшити освітянську справу. Вони справедливо вважали, що тут найголовнішим заходом має бути змагання за право викладати рідною мовою. Тільки навчання рідною мовою могло дати бажані результати, за тим просунулись би й інші методичні та видавничі справи.

Борис Шевелів у збірникові «За сто літ» (книга третя, 1928) оприлюднив деякі матеріали з сенатської справи, присвяченої процесові чернігівців С. Носа та І. Андрущенко (1863 р.), до якої додано й листування Носа та Андрущенко, на яке в своїх паперах звертали увагу III Відділу чернігівський губернатор Голіцин та чернігівське жандармське управління.

Хоч Павло Чубинський уже був на засланні, та характеристика суспільної тогочасної обстановки дає глибше зрозуміти ту ситуацію, в якій доводилося йому працювати, й ту гнітючу темну силу, що не давала змоги будь-якого пробудження. Адже в цей час лютували жандармські винюхувачі й на батьківщині Чубинського, ризикали, нищпорили, шукали, аби знайти несусвітній доказ його злочинної діяльності проти «Родини і Государя».

«У рапорті до III Відділу з 28 липня 1863 р. під № 122 губернатор Голіцин, оглядаючи ці папери, писав між іншого таке: «особливу увагу слід звернути на лист, писаний до Носа із Полтави п. п. Пильчиковим і Лободою. Цей лист проливає деяке світло на справу й показує досить ясно, до якої міри брехливі запевнення тих осіб, які кажуть, що навчання дітей по-малоросійськи має єдиною метою освічення народу».

Йдеться про лист, із яким 23 березня 1862 року звернулися до С.Д. Носа «відомі полтавські українці — кирило-методієвець Дмитро Пильчиків та Віктор Лобода, де, відмічаючи, що російські часописи та уряд дивляться скося на пробудження національної свідомости України, яке виявляється в розповсюдженні грамотности та книжок українською мовою, зазначають, що тепер саме на часі всім українським громадам добиватися від петербурзького комітету грамотности права України на навчання українською мовою, і, прикладаючи до цього листа копію своєї петиції до петербурзького комітету, прохають С. Носа обговорити це питання в чернігівській українській громаді й зі свого боку вдатися з аналогічним клопотанням до Петербурга» (як мовлено: «... якщо тільки Ви твердо переконані в прихильності більшості членів товариства до українського руху»). Цікаво, що їхню, полтавську, петицію підписав і член-кореспондент Петербурзького Товариства Грамотності Олександр Кониський. До речі, Ніс і Кониський — майбутні члени Південно-Західного відділу РГТ, який створить Чубинський.

У полтавській петиції глибоко аргументовано справедливність вимог українських товариств грамотности щодо вимог викладання в українських школах українською мовою. На пропозицію полтавців відгукнулися й київські педагоги, звернувшись до петербурзького комітету грамотности. Борис Шевелів наводить тези цього звернення: «1) учні-українці не розуміють педагога, що викладає російською мовою, бо мова російська має багато таких понять та слів, яких або немає зовсім у мові українській, або вони мають там інше значіння; 2) навчання грамоти російською мовою зле впливає на «моральність» молодого покоління, яке дивиться на рідну мову, як на мову «мужичу»; 3) Україна перебуває під впливом польської пропаганди, з якою можна боротись лише насадженням місцевої культури; 4) у той час, коли народ одержує горожанські права, не можна позбавити його права на рідну мову». Шевелів наводить звернення повністю. Підписів у цій публікації не зазначено, але певниться, що така важлива справа не обминула й Чубинського. Це був його «коронний рік», у який він зробив так багато, що заслужив «високої» честі — заслання в Архангельську губернію.

«Зазначені адреси до петербурзького комітету грамотности (а такі ж адреси, напевно, було надіслано й від інших громад) свідчать про те, що українські громади цього 1862 року спільним фронтом наступали на уряд, домагаючись для української мови горожанських прав.

Ми не маємо відомостів про те, які наслідки мали ці клопотання, — підсумовує Борис Шевелів. — Знаємо тільки, що на початку р. 1863 В. Лободу та О. Кониського, які підписали полтавську петицію, було вислано з Полтави (першого до Красноуфимську, а другого до Тотьми) «за распространение малорусской пропаганды». Можливо, що й ця петиція, між іншим, спричинилася для цього обвинувачення».

Як взагалі дивився уряд на українське питання в ті часи, це добре видно із рапорту чернігівського губернатора Голіцина до міністра внутрішніх справ з 31 липня р. 1863 під № 131 в справі С. Носа та І. Андрущенка, де Голіцин, звертаючи увагу міністра на папери, що їм присвячено цю статтю, зазначає, що «стремление к введению обучения на малороссийском языке имеет целью навязать народу понятия об его каком-то резком и совершенном отличии от великоруссов и облегчить не обучение, а национальный сепаратизм» і що «малороссийского языка нет, а есть только несколько местных наречий, оттеняющихся столь же одно от другого, сколько и от соседних великороссийских идиомов».

Будь-який вияв національної ознаки українця вважався злочиним у тій імперії (та й не тільки в тій!). Ні розмовляти, ні співа-ти, ні читати, ні... — нічого не велено робити такого, з чого видно було б, що ти українець. Цікава з цього погляду публікація Євгена Рудницького в збірникові «За сто літ» (книга друга, 1928) — «Дело о ношении хлопоманского костюма» (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата). Виходить, і вбрання не можна було надівати українського! Тоді стає зрозумілим обвинувачення Чубинського в тому, що він носив національне вбрання. Євген Рудницький пише: «Справу цю взято з колишнього архіву уманського поліцейського управління. Розповідає вона про те, якого лиха могло людині завдати... українське вбрання.

Було це так. Улітку 1865 року парубок Амос Свидницький повертався з Чернігівщини від брата свого Анатолія — додому, на Поділля. По дорозі зупинився він в Умані, в заїзді Шльоми Гондельмана і за тогочасним звичаєм заявив свій проїзний білет уманському поліцейському приставу. Взяв пристав білета та й зауважив, що «пред'явитель сего дворянин Подольской губ. Амос Патрикич Свидницкий... в малороссийском костюме, т. е. в холщевой рубаше, вышитой на воротнике и передней части, в широких синих суконных штанах малороссийского покроя и черною мужскою кофтою, называемою по малороссийски корсетка» (sic). Не вагаючись ані трохи, пристав вирішив, що оце перед ним — не хто як хлопоман, і Свидницького тут-таки заарештовано. Зараз же зроблено трус у заїзді, в номері, де спинився Свидницький, а там серед «прочих неподлежащих сомнению вещей» знайдено мисливську рушницю, пороху щось із 9 фунтів, шроту 10 фунтів та інше мисливське приладдя, опріче того двох ловчих собак на ланцюзі».

Усі знайдені речі конфіскували, а також «хлопоманський» одяг, відібрали останні 15 крб., а самого Свидницького кидають за ґрати. «Негайно пристав сповіщає про подію справника; справник пильно секретним рапортом доносить київському губернаторові: летять запроси до поліцмейстерів — київського, чернігівського, козелецького, а необачного мисливця дошкуляють допитами: де він узяв український костюм; з якою метою носить його; чого приїхав до Уманя, де достав порох, рушницю та інше». Свідки суперечно свідчать, лише Анатоль захищає брата, але поліція «не йме віри Свидницьким, уперто шукає політичного підкладу; справа тягнеться цілісінький рік — від 21 липня 1865 р. до липня 1866 р.» і розростається на 130 аркушів. Як вирішив долю Свидницького київський губернатор, невідомо. «Нічого певного не знаємо й про саму особу Свидницького. Хто він? Може, український народник 60-х років, що з Нечуєвим Радюком протестував «нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність»? («Хмари»). Адже Амос Свидницький рідний брат авторові «Люборацьких». А може, українське вбрання в Амоса — лише данина моді, та в голові в хлопця, крім зайців, покищо нічого не було...

Зрештою, не так герой цієї справи нас цікавить, як отой «дух часу», що віє з поживклих очих, мишами погризених, паперів. Тут насамперед маємо документальне свідчення, що інтелігентів заарештовувано за українське вбрання».

А тепер пошлемося на лист Чубинського від 11 червня 1963 року, в якому Павло Платонович розповідає Полонському, за що його заслано до Архангельської губернії. З III Відділу батькові його відповіли: «1) за посещение могилы Шевченка... 2) за пение возмутительных (читай — українських. — Авт.) песен... 4) за ношение малорусского костюма... (ось і ситуація, подібна до ситуації з Амосом Свидницьким)». Тобто за те, що був українцем.

Цікавий коментар Євгена Рудницького про царських пильнувальників нової на той час модифікації: «Уманська поліція чула вже про тих гайдамак нової формації, знала їхнє ім'я — хлопомани, знала десь, що в них замість «свяченого» шукати треба Шевченкових поем та грамоток Кулішевих, і свідомо будиши своєї місії — охороняти 88 уманських поміщиків-Поляків від «вольнолюбних» онуків гайдамацьких... підняла галас трохи не на всю Україну...» А тут он у Києві скільки таких «хлопоманів»! Бач, взяли просвіщати незрячих, щоб і ті стали хлопоманами чи то пак українофілами... Ще й вимагають окремої мови. Сепаратизм!..

Вони й такому видатному вченому — Миколі Пирогову — не могли пробачити, що дозволив відкриття недільних шкіл та ще й Тимчасової Педагогічної... Хоча цим він заслужив у матінки-історії широкі поваги й вічної пам'яті.

Он і Гнат Житецький свідчить, що недільні школи для дорослих у колишній імперії з'явилися найраніш у Києві під захистом обраного куратора освітньої округи М.І. Пирогова і з діяльною участю професора П.В. Павлова.

Отож (ще раз простежмо) 11 жовтня 1859 року відкривається перша недільна школа — на Подолі, при тому Подільському повітовому училищі, в якому бував у липні—серпні в свого давнього приятеля художника О.Ф. Сенчила-Стефановського Тарас Шевченко. Учитель малювання тут і жив. На його квартирі відвідували Шевченка й університетські студенти (певно, того самого Павлова). Ймовірно, саме тут і готувалося відкриття цієї недільної школи.

Через два тижні відкривається друга недільна школа, на Жиланській, на Новім Строєнні, тому й називали її Новостроєнською, а в кінці місяця й третя — на Липках. Це в Києві. Наступного року, як повідомляв Шевченкові Михайло Чалий, теж педагог і культурно-освітній діяч, Тарасові знайомі й добродійники, цукроварники К.М. Яхненко і П.Ф. Симиренко клопоталися про відкриття недільної школи при заводі в Городищі (торік у них також гостював Шевченко)...

В організації шкіл беруть участь М. Драгоманов, Хв. Вороний, брати Стефановичі, О. Стоянов, П. Чубинський, П. Житецький (Київ), В. Гнилосиров, А. Болдін (Харків)... З'являлися школи в Чернігові, Каневі, Переяславі, Полтаві... 8 січня 1861 року педради недільних шкіл Києва надіслали колективного листа Шевченкові: «Тарас Григорович! Педагогічні ради київських недільних шкіл: Новостроєнської, Подільської, Печерської, пані Нельговської і пані Гогоцької висловлюють Вам щиру подяку за надіслані Вами на користь шкіл 50 примірників «Кобзаря». Лист підписали 65 учителів недільних шкіл Києва, серед яких більшість — студенти й вихованці Київського університету, в т. ч. О. Стоянов, колега Чубинського по Новостроєнській школі. Тарас Григорович опікувався недільними школами (київськими, харківськими, чернігівськими, полтавськими та ін.) і з Петербурга надсилав, передавав для них свій буквар, а також «Кобзар», виданий коштом Платона Симиренка.

Так гуртувалася молодь спершу навколо недільних шкіл, а згодом і навколо ширшої роботи. Михайло Драгоманов у своїх «Австро-руських споминах» згадує, що українські студентські гуртки в 1862 році злилися в велику громаду душ у 250–300... Об'єднувала їх (за Гнатом Житецьким) одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненної віри в українську народну самостійність, любов до рідного краю і ладу. Поважної слави зажила тоді «Київська громада».

У свідченнях Володимира Антоновича знаходимо, що всі зібрання під назвою «Громада» мали за мету: вивчення краю в етнографічному, політичному й географічному відношеннях, для чого були складені різними особами й надруковані з дозволу цензури програми

для збирання етнографічних, географічних даних та зі звичаєвого права. Відповіді збирали люди, що жили в різних кутках, і друкували в «Основі», «Черниговском листке» та інших періодичних виданнях...

Більшість «громадян» були впевнені в суспільній користі народної освіти й вважали за свій обов'язок морально сприяти їй. А щоб вона велася швидше й успішніше, то мусить провадитися українською мовою як найзрозумілішою. Та вже на початку 1863 року цензура заявила, що не має права пропускати підручники українською мовою, їх взагалі було визнано за непридатні, а недільні школи — закрито й усе українське поставлено під підозру, згодом же — й зовсім заборонено. Павла Чубинського як одного з найактивніших членів «Громади», учасника педагогічного руху та й уже автора українського національного гімну «Ще не вмерла України І слава, і воля» 4-го листопада 1862 року відправлено на заслання до Архангельської губернії.

Чубинський цікавився шкільництвом ще навчаючись у Петербурзькому університеті. Там він був вхожий до прогресивних кіл, брав участь у діяльності петербурзької української громади (як згодом і Софія Русова), знав М. Костомарова, Т. Шевченка (уже як ініціатора створення недільних шкіл в Україні та автора «Южнорусского букваря» для таких шкіл), П. Куліша (автора «Граматики»), В. Білозерського. Він стає постійним автором «Основи», що була центром, навколо якого гуртувалося українство в Петербурзі. Крім того, практикував як приватний учитель у поважному домі.

Щиро перейнявся молодий юрист проблемою сільської школи — безплатної, для хлопчиків і дівчаток, коли повернувся в Україну. Хоча й вдалося зібрати 34 карбованці сріблом, хоча й один священик та дві дівчини погодилися без оплати викладати, та дозволу на відкриття школи в Борисполі так і не дістали. Так боялася влада пробудження української брості... Чубинський не відступає від учительства — працює в приватному пансіоні й викладає в недільній (Новостроєнській) школі.

Чого так боялася імперія освітнього руху? Аякже — незрячі прозрять і спитають, чого не на волі. Недільні школи й задумував Тарас, щоб вони були рідні, українські, щоб просвітлювали очі і душу, щоб люди нарешті збагнули, чії вони діти... А це не до шмиги було

завойовникам. Того й зяталися притлумити в зародку національне пробудження. Свідому інтелігенцію позвинувачували в сепаратизмі й, відірвавши від рідного середовища, позасилали в найглухіші та найсуворіші закутки «єдиної неделімой». Лиха доля спіткала й Чубинського. Та навіть на засланні, на батьківщині Ломоносова, він стає організатором відкриття сільської школи, побудованої на народні кошти. Однак душу відводив він діяльною культурно-освітньою роботою серед українських висланців. Хтось, мабуть, і втішав його, що нічого сумувати йому, працює ж на користь... Бо в листі до двоюрідної сестри Лесі він виливає свою тугу: «Працюю на користь цього краю? Да хотів би працювати у рідному краї... Мені хотілось би бути там, моє миле товариство, де всі близькі серцю, — де рідне поле, де співа соловей, де стоять в гаях дуби предковічні, де широко, де весело, де степ, де криниця з вербою зеленою, похилою над криницею. Де-усю ніч темнесеньку співають дівчата...»

І повертається він працювати у рідному краї. Вирушає в етнографічно-статистичну експедицію, збирає багатющий матеріал, що виходить друком у семи томах (дев'яти книгах). Прагне показати світові, який могутній і багатющий його народ. Бо знає: як світ побачить оті неосяжні духовні скарби, то ніколи не повірить, що такого народу, такої мови «не було, нема й не буде», як заявляли імперські знущителі. Своім подвигом вченого Чубинський світові довів: «Народ мій ось — він був, і є, і вічно буде!» В цьому його найвидатніша заслуга перед Батьківщиною і перед історією. Експедиція мобілізувала всі прогресивні сили до співпраці, успішне її завершення приголомшило київський і петербурзький світ. А Чубинський уже клопотався створенням наукового закладу — Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, де можна було б відкрито займатися, як згодом скаже Федір Вовк, науковою діяльністю про Україну й для України. Офіційне відкриття Відділу відбулося 13 лютого 1873 року. На ці часи припадає початок педагогічної діяльності Софії Ліндфорс, незабаром дружини найближчого помічника Чубинського у Відділі — Олександра Русова. Згодом Софія стає відомим у всьому світі педагогом, літературознавцем і громадським діячем. На формування світоглядних основ Русової, безперечно, глибокий слід

відклало спілкування її з членами «Київської громади» та їхніми родинами — зокрема зі Старицькими, Лисенками, Чубинським, Олександром Русовим, Драгомановим та іншими. Про це дізнаємося й зі споминів самої Софії.

Сестри Ліндфорс (Марія й п'ятнадцятилітня Софія) організовують перший у Києві дитячий український садок. Було тіснувато. І вони наступного 1872 року взяли більше помешкання з великою залю напроти театру в домі Марковських. «Ми зайняли бель-этаж із балконом, а внизу влаштувався мій брат зі своєю жінкою і маленькою дитиною Любою». От і реальна підстава для влаштування музею Софії Русової на вулиці тепер Богдана Хмельницького, 21. «Того року ми вже цілком увійшли в українське громадянство, — читаємо далі. — Невелике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій залі, але які то все видатні люди були в цій, так званій пізніше Старій Громаді — і на полі науки, і на полі мистецтва». І першим згадує Софія відомого вже тоді етнографа, статиста, педагога, автора національного гімну, режисера й актора, змальовує класичний його портрет: «Ось стоїть переді мною могутня постать Павла Чубинського, організатора Південно-західного відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом, тип організатора, що добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. *Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданості Україні*» (курсив мій. — Авт.). Ось чим у людині захоплювалася Софія, ось що вона брала й собі за життєве кредо і чого цілий вік дотримувалась. «Він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору!» І сама Софія обстоювала те, чим захоплювалася в шанованому нею авторитеті. «Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи, — писала вона, — висить портрет великого апостола правди й науки Тараса Шевченка, на вікнах стоять квітки, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай сама школа нагадує колишні історичні будівлі, хай у вікнах тішать погляд рідні дерева й квіти.

В такій веселій, новій українській школі виростуть дітки на радість і на користь Україні...» Порівняймо й ці ось два вислови:

«Він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору!» Це про Чубинського. А ось про дошкільне виховання: «... і ще маємо глянути на дитину, оцінюючи її власну психологічну індивідуальність, яка уся виткана з особистих і фізичних, і духовних рис, та zarazом вбирає в себе й усі культурно-етнографічні ознаки свого оточення» (про це ще йтиметься далі).

Про сильний і благотворний вплив могутнього Чубинського на всіх, хто з ним спілкувався, працював, згадують його великі сучасники — Федір Вовк, Олександр Русов, Гнат Житецький, Кость Михальчук, Микола Лисенко, Іван Лебединський, Олександр Кістяківський та багато інших. Наведемо свідчення доньки Михайла Старицького — Людмили, — потверджене славетним Каменярем. Ось у 33-у томі Івана Франка на 260-й сторінці читаємо: «В Старицьким давно признано одного з батьків нового українського театру. Інтересно, як він прийшов до того. «Ще в 1873 році, — пише пані Людмила Старицька-Черняхівська, — мій батько, дядько Лисенко, сім'я Ліндфорсів і інші склали в Києві українське аматорське коло, яке в помешканні панства Ліндфорсів виставляло різні українські спектаклі. Репертуару для укр(аїнського) театру в той час не було майже зовсім, отож і постановили писати нові п'єси, збагачувати репертуар український. З сим жаданням удалися до батька, і він радо прийнявся за роботу. Перше всього він написав комедію «Різдвяна ніч», для якої музику уложив Лисенко, а потім водевіль «Як ковбаса та чарка». Далі він переробив комедію Кухаренка «Чорноморський побит на Кубані» на оперу «Чорноморці». *У всіх сих перших літературно-сценічних творах порадиником та керівником батьковим був П. Чубинський, який на той час уважався великим авторитетом* (курсив мій. — Авт.). Виставлювано вперше ті твори аматорським колом у залі Ліндфорсів, а потім наш гурток роздобув десь дозвіл дати три вистави прилюдно в опернім театрі. От і поставили тричі підряд «Різдвяну ніч». Публіці дуже сподобались українські вистави і обхопили весь Київ ширим захватом».

По-своєму розгортає цю тему Софія Ліндфорс (Русова) й щиро оповідає про пам'ятні уроки Чубинського: «Разом із «Чорноморським побутом» поставили російський теж народний, але не-

доладний водевіль «Ярославская кружевница». В ньому грала я й молодий Платон Марковський; я виступала в шовковому сарафані: це була моя остання данина московській нації.

Після Різдва 1873 р. почали розучувати «Різдвяну ніч», перероблену Старицьким для театру на оперу. Це вже давало куди більше клопоту, численні проби. Режисерував Старицький, але часто, з огляду на серйозність вистави, режисерував і Чубинський... Дуже ми захоплювались музикою Лисенка; деякі арії Оксани (Ольги Лисенко. — Авт.), її дуети з Вакулою-Русовим повторювали вони по кілька разів, не так на вимоги режисерів, як на домагання публіки. Тут уже й я брала участь: грала одну з тих бабів, що приносять вістку про смерть Вакули. Та й перепало ж мені від Чубинського за мою українську вимову тих 5–6 слів, що мені треба було вимовити!» (Не забуваймо, що батько великого українського педагога й цікавої письменниці Софії Русової — швед, мати — французка).

У Київському музеї Миколи Лисенка зберігається картуш, угорі на якому три віньетки творців вистави («Різдвяна ніч») — Старицький, Лисенко й Чубинський, сцени з вистав, а ліворуч збоку — портретики сестер Ліндфорс — Марії та Софії. Свідчення про Чубинського-актора знаходимо в щоденнику Олександра Кістяківського за 26 січня 1876 року: «Увечері принесли мені квиток у театр на аматорську виставу на користь денного притулку. Грали: Чубинський і Драгоманов».

Софія Русова описує, як усе починалося: «Коли Старицький прийшов до нас на наше нове помешкання проти театру у Л.І. Марковського, його вразив простір і краса нашої залі. Він став радитися з моєю сестрою, чи не можна було б як-небудь використовувати цю залю для громадянства, коли кінчається праця в нашій школі. Влаштували кілька літературних вечірок, а потім Старицький і каже:

— Давайте спробуємо заграти театр. В мене є п'єса Кухаренка «Чорноморський побут», трошки змінимо її, Лисенко дасть пісень...

І закипіла робота».

Зі Старицькими Ліндфорси були знайомі й раніше, ще коли жили в іншому помешканні: «Тільки іноді одвідував нас Цвітков-

ський, оглядав наш садок, давав поради та часом приходили Старицькі, а сестра ходила до них».

Про який садок тут згадується? Про дитячий — о слава! Софія Русова писала: «В Києві перший садок організували дві сестри Ліндфорс, і діти почували себе в ньому дуже гарно, весело і вільно». Однак царська адміністрація, цензура й охранка в усяких добрих помислах і діях вбачали «пристрастие к малороссийской народности»(!), сепаратизм і націоналізм. Якщо на все це дивитися з погляду Олександра Потебні, що націоналізм — то прагнення недержавної нації до творення державності, тоді стає зрозумілою така маячня: імперія упродовж віків виступала проти жадання українського народу мати свою державність, і всі її дії, всілякі переслідування, розправи, етноциди й геноциди були спрямовані саме проти цього природного прагнення. «Як часто серед сміху, жартів, — згадувала Русова про 1871–1872 роки, — усіх охоплювала безсила злоба на переслідування (українського слова), на ту непотрібну силу (утисків) адміністрації. Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідома праця майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні подорожі в «Європу», мріяли увійти там у зносини з галичанами, з слов'янами».

У вересні 1873 року Чубинський привіз із маетку Галагана кобзаря Остапа Вересая, поселив у Русова й порадив записати весь його репертуар. 28 вересня відбулися збори Південно-Західного відділу за участю його членів і багатьох гостей. «Про життя бандуриста О. Вересая і твори народної словесності, що він їх виконує» доповідав Олександр Русов, «Про особливості української музики, історичних пісень і дум зокрема» — Микола Лисенко. Вересай співав пісні, а також думи «Про втечу трьох братів з Азова» і «Про Хведора Безрідного». Музична програма в діяльності Відділу посідала значне місце. Успішне здійснення її забезпечувалося насамперед стараннями Лисенка: «Київська адміністрація вважала, — згадує Русова, — що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище, що в тяжкі часи заборони і слова і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло... Мик. Віт. знав, що національне почуття мусить чимось житись, і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою». Щоб

завершити оці штрихи до яскравого логічного ряду: Чубинський, Старицький, Лисенко, Русова (а попереду всіх слід поставити їхнього спільного апостола Тараса Шевченка), наведу ще одну думку. Вивчаючи разом із мовознавцями населення Правобережної і Західної України, Чубинський доходить висновку, що територіальне розміщення місцевих діалектів майже не змінилось упродовж тисячоліття. Це, він писав, свідчить про стародавність сучасного населення південноруського краю, етнічної основи якого не похитнули навали чужоземців. У непохитність етнічної основи українського народу глибоко вірила Софія Русова. І на його вітвар, на славу його віддала весь вогонь свого серця, всю енергію педагогічної думки. Отож перефразуємо те, що мовила вона про Чубинського, й скажемо: ні постійні переслідування уряду, ні арешти, ні вислання не змогли охолодити її відданості Україні, яку вона полюбила на все життя і якій була вірною дочкою. Вона щиро дбала про «найдорожчий скарб» свого народу — його дітей, його молодь, отже про шкільництво. І якби ми були шляхетніші й сповідували її заповіді, то не дійшли б до такого катастрофічного стану в освіті, який маємо нині. Десятки літ тому висловлені її заповіді сьогодні звучать якнайактуальніше, ніби вона ще сьогодні вранці їх писала й посилала до наших сердець. Нарешті ж мусимо-таки збагнути, що український дитячий садок має бути весь проіннятий національним духом нашого народу; що «національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а навпаки дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдського поступу; воно через пошану і любов до свого народу виховає в дітях пошану і любов до других народів і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями»; що «міцнішою нацією в наші часи виявляє себе та, яка краще від інших вичерпала в своєму вихованні свої глибокі національні скарби й національній психології дала вільний розвиток: Німеччина, Англія, Японія. Національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку моральність, а міцну, цільну особу».

Слава Богу, потроху повертається до нас Софія Русова. Що найбільше могло б змалювати її вдачу, її суть? Цілий вік — робота над

створенням української національної школи і вічні думи про Україну. Вона — видатний діяч національно-визвольного руху, великий педагог, автор багатьох досліджень з педагогіки, історії, географії, співзасновник педагогічної академії в Україні (17 листопада 1917 р.), співробітник численних журналів («Літературно-науковий вісник», «Світло», «Украинская жизнь», «Наша доля», «Пчілка» тощо) і насамперед великий патріот України. Ось далеко неповний перелік штрихів до портрета Софії Русової. Назвемо ще кілька найважливіших її праць: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Роля жінки в дошкільному вихованні», «Моральні завдання сучасної школи», «Мої спомини», «Наші визначні жінки». А ще в її доробку — огляд творчості Г. Квітки-Основ'яненка, дослідження творчості Т. Шевченка, В. Стефаника, С. Черкасенка, О. Олесея, М. Лисенка, статті про дитячу літературу, власні казки...

Коли роздумаєш над усім цим, бачиш, як ще треба й треба перебудовувати нашу систему освіти, опираючи її на підвалини етнопедагогіки, на класичний рідний та світовий досвід. І підходиш до тих переконань, до яких привели Софію Русову прагнення виховати гармонійну людину: «1) виховання має бути індивідуальне, пристосоване до природи дитини; 2) національне; 3) мусить відповідати соціально-культурним вимогам часу; 4) бути вільним, незалежним від тих або других вимог на ґрунті громадської організації». Форми дошкільної та шкільної освіти повинні бути якнайрізноманітніші. Мета всіх форм — «українськими засобами виховати розумну працювиту дитину, не одірвану од свого рідного народу, а навпаки зв'язану з ним пошаною до усього свого, знанням усього того, серед чого вона виростає».

З таких дітей Україна справді мала б рідних синів — щирих робітників на ниві народній, творців її майбутньої ліпшої долі».

Ці священні слова ми згадуємо сьогодні часто. Вони мають на решті стати визначальними у творенні нової школи, адже в них відбилися мрії про неї наших найвидатніших світочів педагогічної думки — Тараса Шевченка, Павла Чубинського, Софії Русової,

Бориса Грінченка, Олександра Духновича, Івана Стешенка, Івана Огієнка, Степана Васильченка, Августина Волошина, Василя Сухомлинського та багатьох-багатьох іще. Дбаймо про наше майбутнє сьогодні, то будемо сильні і завтра, й сьогодні.

Мій батько називав талановитих педагогів ловцями світла. Часто ідуть вони поночі, казав він, виловлюють світло, що випромінюють рідні річки й криниці, рідні слова й пісні, і дарують чистим дитячим душам, які понесуть це світло в майбутнє. І чим більше буде таких славних ловців світла, тим світліше буде майбутнє. Наближаймо ж, люди добрі, оте омріяне світло!

ДОПОМОЖИ, ГОСПОДИ, ВОСКРЕСНУТИ СВЯЩЕННОМУ ХУТОРОВІ ЧУБИНЬСЬКОГО

Уже не вперше виїжджаю на це поле, де ніби й признаки немає, що тут був історичний хутір Чубинського. Ніби... але ж ще ось поруч стоїть трохи дубів Гаю Чубинського, а ось на деревах ще плететься здичавілий виноград, а тут, ось тут, де чиїсь нивки, колись стояв будиночок славетного вченого і поета Павла Платоновича Чубинського, а поруч згодом виріс ще один — синів, Павлів, у якому Павлова донька Катерина в страшні пореволюційні часи відкрила для сусідніх дітей початкову школу.

А які де згадки збереглися про цей хутір у чиїхось нотатках, споминах, свідченнях, описах, донесеннях? Спробуємо перегорнути матеріали, що їх вдалося розшукати. Постараємося вибудувати з них історію священної садиби.

Свідчення Костянтина Платоновича Чубинського (9 травня 1863):

Літній будинок поблизу Олександрівки почали будувати 1861 року, а закінчили 1862-го. Коли ще не було альтанки, в ньому жив відставний солдат Макурін, а потім там жив із дружиною казенний селянин — житель м. Борисполя Шевченко.

З донесення асесора Гординського:

книги заховані... на хуторі його батька поблизу Олександрівки, який на поворотній з етапного тракту від Борисполя до

Киева дорозі, що з 7-ї версти від шинків починається, в лісі, де влаштований будиночок із вишкою. При виході з дверей якого наліво міститься будівля кухні, а направо, поблизу криниці — льодник, у якому й мають бути сховані вищезазначені твори — зариті під землею або іншим способом. А тому вищезгаданим особам і наказано: виїхавши в м. Бориспіль, допитати окремо Платона й Костянтина Чубинських...

З листа Катерини Павлівни Чубинської (онуки Павла Платоновича):

Потім — велика втрата — наш хутір, який я берегла для батька, що мріяв, як вийде на пенсію, доживатиме на рідній Україні. Ми поселилися там з 1919 року, разом із моєю мамою (Марією Володимирівною. — Авт.) і сільським активом заснували школу; 4 групи (тоді не називали класами) розмістилися в дві зміни у найбільшій кімнаті нашого дому. Там я почала свою педпрацю. Діти були золоті, не доводилось і голосу підвищити. А батьки були щасливі, що діти навчаються на місці, до Борисполя ж було 7 км. Потім я перевелася в Бориспіль, потім у Гостомель (райцентр Київського приміського району). В період колективізації наш дім з усім, що там було, відійшов до колгоспу, оскільки я вже жила й працювала в іншому місці. Тепер не можу знайти місця нашої садиби, а там було дві рідні могили: сестри, що вмерла у 18 років від тифу, і брата, що воював у дивізії Щорса і якого розстріляли денікінці, взявши в полон.

Автобіографічні нотатки Катерини Павлівни Чубинської:

Мій брат... Отримав відрядження в Київ у серпні 1919 року на одержання нових машин і заїхав на хутір, де були всі наші: бабуся, тьотя Шура, її дочка Віра, мама з меншими моїми сестрами і двоюрідний брат Слава Заборочний... Брата взяли денікінці з документами в військовому обмундируванні й розстріляли.

Я в цей час працювала вихователькою і завідувачкою д/б дошкільників у Пущі-Водиці... Ми поспішили додому й узнали, що відбулося, брата вже поховали перед тим у соснячку біля будинку.

Наступного дня я взяла маму, найняла підводу до станції Бориспіль, та як узнала в поїзді про приїзд батька, то вискочила на

У пошуках місць, де була садиба Павла Чубинського на його хуторі. На фото: Андрій Зиль і Ольга Антоненко.

Фотографував Дмитро Чередниченко

нашій платформі, яку батько побудував 1910 року, назвавши її «Чубинський» (тепер там зупинка «Чубинський»). Я знала, яка трагедія для тата втрата єдиного сина, якого він вважав своїм продовжувачем (у брата були виняткові інженерні здібності). Маму я доручила провідникові, він обіцяв провести її на нашу київську квартиру. Тато був один, замкнувся в кімнаті. Ми з ним зараз же рушили на Київ. Картузом батько зупинив паровоз, яким ми доїхали до Дарниці (батька тут усі знали). Рано-вранці пішов робітничий поїзд. Мама була дома, щойно встала. Батько влаштував її біля мене в Пуща-Водиці в санаторії водників і поїхав. Мама була в стані повної пригніченості (у неї розвинулась меланхолія).

Через зиму:

Забравши маму з лікарні, я поселилася з нею на нашому хуторі, де разом із сільським активом (гол. КІС Петро Верна, Семен Ярмач, Андрій Менько, Харитон Макаренко) в нашому ж домі, де

було три великі кімнати й мезонін, організували школу з 4-х початкових класів. Працювали в дві зміни. Я вела 1, 3 і 4, а моя напарниця, молоденька сусідка, також дворянка, що жила з чоловіком-чехом у дідовому домі, де КІС поселив 5 сімей, вела 2-й численний і легший за програмою клас.

Минав уже 1920 рік. Ми з мамою несподівано отримали листа від менших сестер, вивезених денікінцями разом з Інститутом шляхетних дівчат у Ростов. Вони писали, що Інститут реорганізовано в інтернат ім. Урицького, і діти, що мають родичів, мають їхати додому. Поїхала по них я.

... Першої ночі після нашого приїзду згоріла наша клуня з усім зібраним урожаєм (у нас було близько 20 десятин, половина під лісом, ми їх здавали селянам, одержуючи 1/3 урожаю). Коли стали ділити землю, нам залишили на чотирьох 9,5 десятин, ліс відійшов до громади. Умова була: землю обробляйте самі...

... 1921 рік був важкий, та цікавий. Я дуже віддавалася школі, мої першачки через 18 днів уже читали. Працювала я в дві зміни, а ввечері ми готували п'єси і ставили їх у великій клуні, де зроблено було підвищення для сцени і вкопані лавки для глядачів. Драмгуртком нашим керував Семен Васюхно, який знав цю справу, підібрались чудово талановиті люди (я дивувалася, скільки самородків у нашому народі, яким раніш не було ходу).

1920 рік був дуже напружений і цікавий. Мама, я і кілька активістів... заснували 4-класну школу в нашому домі. Де було три великі кімнати й невеликий мезонін. Заняття проходили в дві зміни.

Крім школи (я) вела ще громадську роботу: секретаря на сільських сходах, керівника драмгуртка в Олександрівці в колишньому поміщицькому будинку, де ми часто бували дітьми в своїх друзів — внуків поміщика Країнського. (Тепер я, працюючи в архівах зі старими журналами, часто знаходила його статті з агрономії, зокрема про заходи піднесення селянського господарства).

1922 рік і в школі був тяжкий. Влітку я з'їздила в Переяслав, і школу офіційно внесли до повітової мережі народної освіти. На той час хутірне сільське товариство купило в Дарниці 2-поверховий дерев'яний будинок і перевезло його для школи. Зайняті будівництвом, вони мало приділяли увагу школі: не привозили

дров, пайки від селян ми вже не отримували, а зарплату видали натурою за цілий рік (6 пудів невіяної пшениці) тільки в березні.

... 1922-го після Нового року в нас майже нічого не залишилось, і ми частенько лягали спати вдень, щоб забути про їду. Виручала корова, в неї було дуже смачне густе молоко, ми часто міняли його на чоловічі бязеві сорочки в колишній психлікарні, побудованій старшим сином поміщика Країнського, лікарем-психіатром, що стояла тепер порожня, без господаря, і шили з них для себе убрання. У ній згодом розташувалась дитяча колонія для підлітків типу Макаренківської (дитколонія імені Нансена. — Авт.), де я вела драмгурток. Ми навіть ставили «Гайдамаки» Шевченка. У березні, як тільки з'являлась трава, заняття звичайно припинялися — діти ставали пастухами; кожний на хуторі мав скотину.

Наш хутір був у лісі недалеко від сіл Велика й Мала Олександрівка за один кілометр від дачної платформи Південно-західної залізниці (тепер зупинка «Чубинський»).

Перша згадка про нього є в архівній справі «державного злочинця» Володимира Синьогуба (ЦДІА УРСР, ф. 473, т. I, с. 20, п. 129). Показання Костянтина Чубинського — молодшого брата Павла Платоновича про зібрання «Громади», що відбувалося на батьковому хуторі — в цьому ж томі в показаннях Синьогуба. Детальні ж описи садиби й господарських будівель є в акті обшуку від 1863 року, проведеного поліцією і жандармами в кількості 60 чоловік — шукали закопану на хуторі нелегальну літературу (книги, дані полковником Красовським Володимиріві Синьогубу).

Із акта видно, що в центрі невеликої садиби стояв будинок дачного типу з двох кімнат. У дворі була криниця, погріб, льодник (велика чотирикутна яма, обмежена вертикальними дерев'яними сажневими кілками з дерев'яним накриттям, що спиралося двома боками на землю. Лід у ній, старанно накритий соломкою, зберігався всі літні місяці). Збоку від дороги стояла плетена клуня на двох сохах, мабуть, побудована пізніше, коли дід добудував дім і поселився в нім на початку 70-х років. Уся садиба була обсаджена акаціями й липами, які до 1909 року, коли ми стали проводити літні канікули на хуторі, досягли вже значної висоти і товщини. У дворі поруч із будинком була велика дика груша з товстими

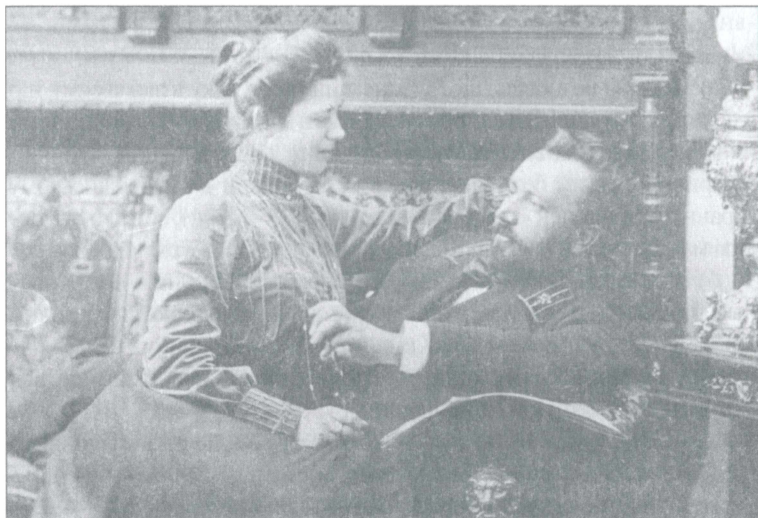
нижніми гілками, на яких ми, діти, гралися, влаштовуючи кожен собі квартиру. Під цією грушею влітку обідали й вечеряли. Поруч із будинком був невеликий березнячок (близько 40 дерев). На жаль, 1924—1925 р. р. мій зять, чоловік сестри Ліди, повирубав усі дерева й одвіз на базар, не пощадив навіть старої груші...

Повернувшись із Далекого Сходу після російсько-японської війни, мій батько, працюючи в Києві, відкупив у бабусі, що жила в старшого сина в Петербурзі і ранньої весни приїжджала господарювати на свій хутір, кілька десятин землі й побудував дім. Служачи 1911 року на Далекому Сході в Благовещенську за керуючого водних шляхів і шосейних доріг, він щомісяця вкладав кошти в благоустрій садиби, бажаючи після виходу на пенсію доживати в рідних місцях.

Садиба складалася з великого будинку, челядницької, двох повіток, погребя, льодника, глибокої криниці; три гектари разом із частиною лісу, який батько хотів зробити парком, були відгороджені тином із соснових обаполів, що примикав з одного боку до бабусиного саду й старої клуні, куди і бабуся і батько складали частину врожаю, одержаного від селян (землю орали сусіди, брати Радченки, віддаючи господарям третину). Сіяли здебільшого жито, трохи ячменю або вівса, проса чи гречки. У бабусі було близько 4-х десятин, у батька 15, із них під садибою — 3 га і 6 га лісу, який після Жовтня відійшов до хутора Гори.

Бабусин дім під солом'яною стріхою був із 5 кімнат і великої кухні з піччю. Дід добудовував його так, щоб для кожної його дитини була кімната плюс загальна їдальня. Щоліта до бабусі з'їжджалися невістка, дочка й онуки. Ми приїжджали на канікули в свій дім і дуже весело проводили літо з сусідами — онуками відомого агронома поміщика Василя Євграфовича Країнського (він свого часу багато писав про способи поліпшення селянського господарювання).

Наш дім був побудований за типом Муратовського в маєтку Лохтіна Володимира Михайловича — чоловіка старшої маминої сестри Ольги Володимирівни, де мої батьки після одруження часто гостювали влітку. Будинок був із 3-х великих кімнат унизу і 3-х маленьких в мезоніні, була велика застелена веранда, а над нею балкон. З двох боків поставили вкопані в землю столи й лавки, де

*Син Павла Чубинського — Павло Павлович
із дружиною Марією Володимирівною*

ми звичайно обідали. Меблі були прості: шафи (червоного дерева шифоньєр з багатьма шухлядками й поличками і біла шафа з передніми відкидними дверцятами). Нагорі й унизу було по великому диванові, кілька ліжок, столів, стільців. У двох крайніх кімнатах (одну займали батьки, другу ми, діти, з нянькою наших «малюків» — так ми називали сестричок, які були на 7 років молодші за мене й брата) були великі заввишки в стіну вправлені дві прості шафи. У батьків стояв мамин великий рояль, вона була чудова музикантка, і ми, діти, змалечку грали: я на піаніно і домрі, брат — на балалайці і згодом на кларнеті в гімназійному оркестрі. Разом із сусідами батьки обладнали для нас два майданчики для крокету й тенісу і вечорами самі з захопленням грали в крокет. У наших хлопчиків Павла й Арсенія були велосипеди й фотоапарати, у Країнських — коник із двоколісною бричкою. Сходились ми в лісі відразу за нашим тином, улюбленою грою були козаки-розбійники і гуси-лебеді...

Із донесення полтавського цивільного губернатора:

В м. Борисполі:

а) загальна розповідь, що Чубинський цього року в лісі своєму, що в Остерському повіті, влаштував павільйон з каланчею і на викинутий на ній прапор, видний з Київської дзвіниці, збирались до нього його товариші студенти без усякої явної мети, ходили в малоросійському вбранні (о, знову цей «злочин» перед імперією. — Авт.), співали бунтівливі малоросійські (! — Авт.) пісні і проводили час у бурхливих оргіях;

б) при виїзді в ліс Чубинського справді виявились влаштований павільйон з двоповерховою каланчею, з вершка якої видно Київ і дуже зручно бачити з Київської дзвіниці прапор;

в)... Тепер п. Чубинський постійно живе в Києві й займається в приватному пансіоні викладанням уроків.

(26 вересня 1862 — 2 червня 1864)

Зі спогадів Катерини Павлівни Чубинської:

Наш любий хутір (найкраща пам'ять дитинства).

Посеред лісу на галявині 2 будинки: бабусин із 5 кімнат. Під соломою, цегляний (побудований ще дідом Павлом Платоновичем — відомим економ[істом] і етнографом), другий — менший, з мезоніном. Внизу 3 кімнати і веранда, нагорі — 3 маленькі з балконом.

Бабуся живе зі старшим сином Михайлом у Петербурзі і приїжджає ранньою весною, в неї невеликий гарний сад, садиба обсаджена акаціями, липи; на городі ж садовить лише картоплю.

До бабусі на літо з'їжджаються діти й онуки. Кожен має окрему кімнату: невістка з онуками й дочка, колишня артистка Київського оперного театру, її дочка Віра Чалєєва (по батькові) в гості надовго на літо, як і ми з матір'ю в нашому окремому домі. У нас також сад, але ще молодий, отже фруктів ще немає, але батько постарався посадити добрі сорти яблук.

Біля нашого будинку під'їзний крут, посередині гігантські кроки, якими з захватом користуються і дорослі й діти. З другого боку перед верандою 2 великі півкруги, клумба з квітами, кожна з трьома ялинками посередині. Будинок усередині сяє свіжоструганим сосновим брусом, знадвору — білими відтинькованими стінами. Підлітками ми з братом займали по окремій кімнаті в мезоніні, внизу була їдальня, дитяча і спальня дорослих, батьків.

... Це все ще до 1906 року, коли ми вже переїхали в Київ, де народились мої сестри-близнята Кіся й Ліда, названі на честь маминих сестер...

... Ми жили влітку на хуторі моєї бабусі (дід — відомий вчений, економіст і етнограф замість двокімнатного літнього будиночка, поставив великий — буквою Г, із 4-х з низькою стелею просторих кімнат, вшитий солом'яними кулями).

Таким чином у нас була чудова дитяча ватага з онуками сусіда-поміщика Країнського, відомого агронома, ліриком (Кирилом) Лячевським і Олею Країнською, згодом артисткою Київського рос. Драмтеатру. Для нас на нейтральній землі (майже за нашою огорожею в лісі Країнського) був побудований тенісний майданчик, на нашій садибі були гігантські кроки і крокетний майданчик, де часто тішилися й дорослі, тітка Кіся приятелювала з тіткою Шурою і жили в нас довго (обидві вони закінчили знамениті Бестужевські жіночі курси в Петербурзі)...

Зі спогадів Антоненко Ольги Олександрівни (17.10.1988):

... пам'ятаю, де був будинок, у якому жила його сім'я. Він був недалеко від колишнього шляху, що проходив з Києва на Бориспіль. На тому місці в 193(8)—1939 рр. були тільки руїни з цегли, поруч була зруйнована альтанка — «бесідка», як її називали. Все це було оповите диким виноградом, який особливо яскравими барвами виділявся восени. Поряд був гарний яблуневий сад, біля саду були залишки якихось дерев'яних будівель, як я зараз дізналась від людей, які жили там поруч на хуторах, що це були конюшні й приміщення для утримання скоту. Поруч стояла старенька хатина, яку пам'ятаю і я. В ній жила сім'я Прудченків. Це були родичі моєї мами, в них були діти мого віку, і я дуже часто бувала в них. Жила я на той час із батьками на території колонії ім. Нансена. Це там поруч. Ця хата називалась дворовою (челядницькою. — Авт.) Чубинського, там жили люди, які допомагали їм по господарству.

Зі слів моєї мами будинок Чубинського з якоїсь причини згорів, у якому році, вона не пам'ятає, а дворова залишилася, бо була на відстані. Як не стало сім'ї, то поселилася в ній сім'я Прудченків. Ще я пам'ятаю, що в лісі, недалеко від дворища, були три могили. Дві стояли зовсім рядочком, а друга трохи далі. На пер-

ших двох були однакові хрести, а на третій зроблений по-іншому. Всі три хрести були пофарбовані в темночервоний колір. На них були написи. В 1938–39 рр. я ще не вмěla читати, а прочитала десь, мабуть, під час німецької окупації, там було написано на кожному: Чубинські, відповідно, Ліда, Кіся і Патя. Ким вони доводилися Чубинському, я не знала. Моя мама сказала, що Патю денікінці вбили і оце тут його поховали його рідні.

Гай Чубинського був обкопаний глибокою канавою, яка збереглася до наших часів, а дворова була перенесена в с. М. Олександрівку, коли було переселення хуторів в 1939 році. Крізь будинок Чубинського проходила дорога, що вела від станції до хуторів, які до 1938–39 рр. були розкидані по полях. Назва хуторам була відповідно до прізвищ людей, які там поселялися — Касяненки, Копани і т. д.

Мама моя часто згадувала про сім'ю Чубинського; дякуючи барині (певно, Катерині Павлівні. — Авт.), вона навчилася читати, писати. Діти, які жили на цих хуторах, ходили до Чубинських, і ті вчили їх грамоти. Сім'я була дуже добра і чуйна...

Зі спогадів Лідії Іванівни Кошман (20 листопада 1990):

... Назва зупинки на залізниці змінювалась: був роз'їзд Чубинський, потім — роз'їзд 16-й кілометр, і знову — ст. Чубинський. Для людей навколишніх сіл назва зупинки завжди була одна — Чубинка.

... Праворуч від дитбудинку ім. Нансена (будинок Країнських) на відстані десь метрів 230–250 біля перехрестя чотирьох хуторських ділянок розташоване подвір'я сусіда — Гузія Миколи Дмитровича. Тут було перехрестя доріг. Повз хату Гузія від перехрестя йшли вузьенькі з колією для воза дороги в різних напрямках. Ліворуч вверху — на хутір Гору, праворуч вверху — на хутір Чубинський, і в протилежному напрямку: вниз — на роз'їзд Чубинський, а під кутом — на с. Малу Олександрівку через залізничний переїзд.

На початку гаю Чубинських (від Гузіїв) росли берези змішано з осикою і окремими березняками. Тут збирали гриби — підберезники і підосичники. Далі, в бік шосе, цей змішаний ліс переходив у дубовий гай з велетами-дубами, поміж ними були красиві трав'яні галявини. Тут збирали білі гриби. Якщо йти від перехрестя доріг вверху по дорозі або ж лісом метрів 80–100, то праворуч була

Поріділий Дубовий гай Чубинського

площа землі розміром, може, гектар без дерев. На ній видно сліди дворища Чубинських: залишки цегляної кладки будівлі, розкопані й зарослі бур'яном канави після розбирання фундаментів.

На одній із меж дворища біля змішаного листяного лісу були дві могили. На потемнілому старому дубовому хресті вирізаний по дереву напис: Кіся, Патя, Ліда.

...Хутірські дороги і стежки, якими ходили Чубинські, фізично знищені. Але радісно, що люди відроджують їхні духовні шляхи.

Хотілось би, щоб під уцілілими замріяними дубами коли-неколи звучала пісня володаря Гаю, а також музика, пісня і голос його правнука — Володі Чубинського.

З 16 по 31 березня 1922 року за завданням Київського обласного управління культури пошукова група під керівництвом О.В. Серова обстежувала місце садиби родини Чубинських. Мета дослідження — визначення місцезнаходження будинку й господарських будівель на території садиби, оцінка їхнього стану для можливої їх подальшої реконструкції в натуральну величину і створення на

цьому місці музею-садиби. До пошукової групи були залучені: для визначення архітектурних решток — співробітник Музею історії Києва М. Стріхар, для комплексної електромагнітної розвідки — А.В. Чубенко, а також співробітники сектору охорони пам'яток археології: молодші наукові співробітники Р.Н. Осадчий і Г.Д. Кравчук. «Перед початком робіт, — мовиться в їхньому звіті, — група мала інформацію про розміщення на території садиби п'яти об'єктів: дім, клуня, погріб, дворова і кладовище з трьох могил. Для пошуку об'єктів на такій великій території було застосовано комплексну електромагнітну розвідку з наступним закладенням на місцях явних аномалій шурфів і траншей...» і т. ін. Зроблено дуже цікаве обстеження й чимало чого визначено, уточнено. Дані цієї розвідки багато чого вияскавляють для відбудови священної садиби. Особливо цінні конкретні висновки й міркування. Звичайно, пошукова група могла б ще більше уточнити, коли б глибше ознайомила ся зі свідченнями очевидців та іншими матеріалами — спогадами, нотатками, донесеннями тощо. Річ у тому, що все-таки будинок Павла Платоновича був цегляний і під стріхою, а не під бляхою. В ньому була й піч. Рештки печі ми встановили, як обстежували садибу в 1991 році. Трошки ближче до Борисполя був дерев'яний будинок сина Чубинського — Павла Павловича, який побудував поруч залізничну станцію. Цей будиночок вимальовується в спогадах Катерини Павлівни та ін. На садибі Павла Павловича знайдено чимало порцеляни та скла. Очевидно, треба буде повторити подібну розвідку пошукової групи, маючи тепер уже більше допоміжних матеріалів. Адже на цьому місці мусить постати хутір Чубинських таким, яким він був. І в цьому меморіальному комплексі має бути створено фольклорно-етнографічний центр, який би далі продовжував справу великого вченого.

Отож: Фольклорно-етнографічний центр «Садиба Чубинського».

2002-го року минуло 140 літ, як було збудовано літній будиночок Чубинських поблизу Олександрівки Переяславського повіту на Полтавщині — тепер Бориспільського району на Київщині (почали будувати 1861-го). І цей будиночок став центром українського прогресивного руху. Тут не раз збиралися члени «Київської громади», щоб обговорити свої культуроло-

гічні й громадські дії, тут побували світила нашої культури Михайло Старицький, Микола Лисенко, Павло Житецький, Федір Вовк, Михайло Драгоманов, Олександр Русов, Володимир Антонович, Кость Михальчук, Олександр Кістяківський та багато інших світил. Одне слово, цей невеличкий будиночок став світитися на всю імперію — власті боялися його як вогню. А люди сходилися до нього, як на священне світло. Отже, хутір Чубинського для нас священний. Ясно: треба його воскресити, щоб він був одним із епіцентрів нашої духовності.

Який він був, цей хутір? За різними спогадами, свідченнями, згадками ось що вимальовується. Спочатку тут у центрі невеликої садиби був собі будиночок із двох кімнат. У дворі криниця, погріб, льодник (як на теперішню мову — холодильник). Осторонь дороги стояла плетена клуня на двох слупах, мабуть, поставлена згодом, коли дід (це згадує онука — Катерина Павлівна) добудував будинок і поселився в ньому на початку сімдесятих років. Уся садиба була обсаджена акаціями й липами, які до 1909 року, «коли ми стали проводити літні канікули на хуторі, дійшли вже значної висоти й товщини. У дворі поруч із будинком була велика дика груша з товстими нижніми гілками, на яких ми, діти, гралися, влаштовуючи кожен собі квартиру...» Поруч із домом був невеликий березняк (дерев із сорок). Коли Павло Платонович перебудував цей будинок, то в ньому стало вже п'ять кімнат і велика кухня з піччю. До речі, наша бригада від оргкомітету, що їзди-

Феодосія Петецька розповідає про родину Чубинських, що жила на хуторі Чубинського. Її вчителькою була онука Павла Чубинського — Катерина Павлівна

ла в квітні 1991-го на пошуки садиби, ідентифікувала навіть те місце, де стояла піч.

Отже, хутір Чубинського — це: два будинки. Один — буквою Г, цегляний, під соломою, з п'яти кімнат і кухні (в іншому спогаді — чотирьох і кухні). Другий — менший, дерев'яний — з мезоніном, внизу три кімнати й веранда, вгорі три маленькі кімнати з балконом. Це будинок сина Чубинського, Павла Павловича, що побудував тут на честь батька станцію «Чубинський». Біля дерев'яного будиночка, що з'явився на порозі ХХ століття, було під'їзне коло, посередині гігантські кроки, з другого боку перед верандою два великі півкола, клумби з квітами, кожна з трьома ялинками всередині. Дім зсередини блищить свіжоструганим брусом, зовні — білими відштукатуреними стінами.

«На садибі, — згадує Катерина Павлівна, — був великий будинок, челядницька, дві клуні, погріб, льодник, глибокий колодязь».

Треба відтворити хутір таким, як він був. Щоб знов постав тут батьків цегляний будинок (буквою Г) під стріхою, із каланчею. І сінів. Під'їзне коло, кроки, дві клуні, челядницька, погріб, льодник, колодязь. Тут повинен постати міцний діяльний фольклорно-етнографічний меморіал із методичним центром, народним театром (у реставрованих, добре опоряджених клунях, як це робиться в Литві, як це було тут же, на цій садибі — за спогадами Катерини Павлівни: «а ввечері ми готували п'єси й ставили їх у великій клуні, де зроблено було підвищення для сцени...»), бодай невеликим співочим полем, де могли б відбуватися з'їзди, зльоти, фестивалі Малих академій народних мистецтв, пластового юнацтва, автентичних хорів, учасників всеукраїнської експедиції «Шляхами Чубинського», конкурси на краще виконання народних пісень, танців, обрядів. Через хутір Чубинського має пролягати Великий Шлях України, що вів би шановних мандрівничих із Києва на Бориспіль, Переяслав, Черкаси, Шевченкове (Керелівку), Квітки, Канів... і знайомив дорогих гостей із великими посталями нашої культури, з нашою історією, нашим корінням. Тут має бути й галерея улюблених героїв народних дум, пісень, легенд і казок, народна бібліотека, скарбниця народної музики (у Литві,

скажімо, є Гора литовської міфології). Транспортний зв'язок тут дуже зручний: поруч траса Київ–Бориспіль з одного боку, з другого — залізнична гілка, зупинка електрички — станція «Чубинський». Рукою подати — аеропорт.

Недавно Україна відзначила 140-річчя українського національного гімну Чубинського–Вербицького, 130-річчя Південно-Західного (читай: українського) відділу Географічного товариства, що став предтечею Української Академії Наук. Світ шанує Павла Платоновича Чубинського як великого вченого, поета, перекладача, педагога й громадського діяча. І майбутній Фольклорно-етнографічний центр «Садина Чубинського» стане гідним пошануванням пам'яті й слави нашого апостола, а також своєї пам'яті й честі.

А ГІМН Є! НАШ, ІСТОРИЧНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ

(Виступ на засіданні урядової комісії 1993 року)

В архівах царської охранки ще навесні 1863 року в справі «по обвинению в преступных замыслах против правительства» з'явився текст вибухонебезпечної пісні, що не давала спокою хижій імперії і тоді, й десятки років згодом.

Ось його початок (текст подано без розділових знаків):

Ще не вмерла України
І слава і воля
Ще нам браття молодці
Усміхнеться доля

Згинуть наші вороги
Як роса на сонці
Запануєм браття й ми
В своїй сторононьці

Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І покажем що ми браття
Козацького роду...

Минуло понад 130 років, а цей текст живий, як і безсмертний дух українського народу. Цей текст став історичним. На крилах мелодії Михайла Вербицького він злетів над віками й став українським національним гімном. Руйнувати його — це святотатство, невігластво. Це означає — стати на одну ногу з непримиренністю царської охранки до всього українського.

Найідеальніше — національний гімн прийняти за державний. Аби не розходитися в намірах з народом. Щоб не співали знов держава свою пісню (мету), а народ — свою. Адже Україна здобула свою незалежність з історичною піснею на вустах. Достеменно: а гімн є! Наш, історичний, національний. Отже, й мусить бути державним. Ось він:

Ще не вмерла України
І слава, і воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки (або: вороги),
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим
За свою (або: нашу) свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Текст — Павла Чубинського, музика — Михайла Вербицького.

Народившись на зіткненні світлого духу із мороком свавілля (текст — у вересні 1862, мелодія — в 1863-му), відшліфувавшись та згуртувавшись у буремних змаганнях за незалежність упродовж багатьох десятиліть, він заслужив безсмертної шани у свого народу. І незрадливої вірності.

ОСЯЯННЯ

«Київська громада».

Сидять — у першому ряду (зліва направо): Волянський, Кістенко, невідомий, Матвієв, Комарецький,

† Тродіон Житецький, Ол. Русов, Л. Білецький, Л. Ільницький, Є. Діаконенко (трохи вище), М. Левченко; у другому ряду:

О. Левицький, О. Лоначевський, І. Рудченко (Білик), Ф. Вовк, І. Нечуй-Левицький, П. Чубинський, М. Старицький,

В. Рубіштейн, М. Лисенко, Павло Житецький, Ол. Трегубов, М. Воблий; стоять: Фаворський, М. Драгоманов,

М. Ковалевський, О. Білоусів, Пащенко, М. Вербицький, К. Андрієвський, В. Беренштам, О. Антепович.

Фотоательє де Мезера на Хрещатику; 1874 рік

У ПОШУКАХ КОРИННЯ

Жаль, що не поталанило мені познайомитися з Катериною Павлівною Чубинською, донькою сина Павла Платоновича, одержимою дослідницею життя і творчості свого знаменитого діда, дослідницею свого поважного роду. Усе свідоме життя дошукувалася вона коренів, хоча це й насторожувало пильних наглядачів, що ревно стерегли чужу владу від шкідливого впливу Його «небезпечного» імені. І, певно, — якби довелося їй побиватися самій, навряд чи домоглася б відчутних успіхів. А таки трапились добрі люди, які порадили стати під захист офіційної установи, пов'язаної із відповідною темою. Івана Давидовича Бойка знала Катерина Павлівна ще замолоду. А тут, кажуть, він уже доктор історичних наук. То й зателефонувала йому спитати, з ким би зв'язатися з приводу 125-річного ювілею свого діда — етнографа й громадського діяча. Іван Давидович, який шанував його заслуги, розповів їй про Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. «Я пішла туди й пропрацювала на громадських засадах 7 років (1965–1972)», — занотувала собі Катерина Павлівна. Десь у цей час я й навідувався до Інституту як до рідного. А вже влітку 1956 року був фотографом-лаборантом Першої української антропологічної експедиції, яку очолював милий працівник ІМФЕ, доктор історичних наук Василь Дмитрович Дяченко. А потім до весни в інститутській лабораторії (в маестро Олександра Сланка) проявляв експедиційні фотоплівки. Отож знав багатьох, спілкувався, радився, консультувався..., а доля так і не звела з онукою Павла Платоновича. Згодом часто бував у Борисполі, але й там не пощастило... А скільки можна було б дізнатися від такої завзятої одержимці. Їй так потрібен був довірений співрозмовник, який би її зрозумів і перейняв наболіле... Дякувати Богу, що з'явилася в неї ця захисна стіна — Інститут, від імені якого вона могла об'їздити безліч обласних, республіканських та союзних архівів, простежити фонди багатьох збірень, і до неї ніхто не міг мати якісь претензії.

Павло Чубинський із дружиною Катериною Порозовою

Переглядаючи різні її нотатки, думки, замітки, розумієш, яка за цим стоїть величезна копітка і невдячна робота. Мріяла вона написати книгу про свій рід, але не встигла. Збереглися тільки розкидані чорнові записи, які ми з Сергієм Цушком та його дружиною Тетяною Кучинською готуємо до видання. Спробуємо дещо засвітити й тут.

АВТОБІОГРАФІЯ К.П. ЧУБИНСЬКОЇ

Я, Чубинська Катерина Павлівна, народилась 1899 р. в м. Ярославлі, тепер Ярославської області в родині інженера. Мати була

піаністка, згодом учителька музики. Гімназію закінчила 1917 року в м. Благовещенську на Амурі, де батько прослужив 10 років.

Потім разом з родиною переїхала в Петроград 1917 року й поступила на Вищі Жіночі Курси, де провчилася півтора роки. В кінці 1919 р. переїхала на Україну в Київ, де також до 1920 р. вчилася на Вищих Жіночих Курсах; вибула через батькову недугу, який довго хворів і 1926 (в інших нотатках — 1927. — Авт.) року помер від грудної жаби.

З 1919 р. я працювала спочатку вихователькою і зав. дитбудинком у Києві, потім 1920—24 рр. учителькою початкової школи в Бориспільському р-ні Київської області. 1924 року за відрядженням Київського Губробосу поступила до Київського інституту народної освіти, який закінчила 1928 р., продовжуючи працювати в школі. 1927 р. вийшла заміж також за працівника освіти. Переїхала з чоловіком у Бородянський р-н Київської обл., де працювала в V—VII кл. СШ до 1933 р.

Потім переїхала до матері в Ташкент (чоловік занедужав на сухоти й лікувався). Там, у Ташкенті, працювала викладачем старших класів СШ, а як поступила в аспірантуру — в Ташдержспедінституті на кафедрі російської літератури.

З тих пір 10 років працюю в педвузах. Чоловік, політпрацівник Радянської Армії, загинув на фронті в 1941 р., на руках у мене залишилися двоє дітей і хвора мати, яка померла в 1943 р. Усе це й труднощі, пов'язані з воєнним часом, затримало виконання моєї наукової праці, яку тільки тепер вдалося завершити. На працю маю відгук чл.-кор. АН СРСР М.К. Піксанова.

К. Чубинська

Катерина Павлівна все життя мріяла написати книгу про свого видатного діда. Їздила по світу, шукала його слідів. Архіви, бібліотеки, музеї... Перегорнула гори архівних справ, добувала по краплині інформацію, вибудовувала родовідне дерево, писала статті, друкувала — де під своїм ім'ям, де підпрягала до свого імені офіційний авторитет. Хто сприяв подвижниці, хто позирив підозріло й зневажливо. Були такі, що й з обов'язку служби не спускали з неї ока. Пильнували, щоб часом не підвелася на рівні, не зуспішнілася, не досягла гідної її предків висоти. А здавало-

ся — от не таланить людині. Де там! Бог не допустив би такого глузування, якби сатана не вплутався. Нечистому хотілося помститися за ті великі поборення предків, що не вдалося йому пригнати, потоптати, загнітити. Щоразу все, честі народу роблене, оживає, підводиться й сяє. Гнітили її, подвижницю, навіть принижували то там, то там. Але вона подиву гідно працювала над своєю мрією. Це засвідчують і численні нотатки, записи, що якоюсь незначною мірою збереглися. Одні — важливі, суттєві, інші — так, на замітку. Але час від часу нагадує собі онука про свою привида: «Початок книги про Чуб-го (моєї)». І конспективні помітки: «Дитинство. Університет. Канікули. Етн. Зап. Укр. театр». Є й про похорон Шевченка 28. II, і про панакхиду (I. III) по вбитих у Варшаві... Про юрид. поради й зближення з селянами; етн. записи; доноси, листування з III від.; ком. б-би з м/р проп.; адмін. вислання... Є й не один чорновий запис — як би можна було почитати книгу. Ось один із них.

МЕНІ ДУМАЄТЬСЯ

Дитинство П. Пл. схоже з дитинством Гоголя. Небагата патріархальна поміщицька садиба. Будинок, критий солом'яними кулями, нечисленні слуги, що сідали за стіл разом із господарями, і довгі зимові вечори біля груби, що топилася солом'ю, та страшні пригоди, що захоплювали дітей, про лісовиків, русалок, відьом і домовиків. Чарівні пісні молоді, то бадьоро веселі, то щемливо сумні про козака, що загинув у бою, про чумака, що помирає в степу, про нещасливе кохання дівчини чи парубка. Тут і зародилась у майбутнього етнографа любов до народу і його творчості.

Дбайлива освічена мати, дочка полковника Субхакіна, що ранорано навчила читати своїх старших дітей: доньку Настю і сина Павла.

Потім кілька років у Переяславі повітове училище й нарешті хлоп'ячі роки в Київській 2-й гімназії.

Допитливий (змалку) юнак багато читає, виділяючися з-поміж товаришів чудовою пам'яттю, красномовством і музикальністю. Він прекрасний товариш, часто допомагає в заняттях і пояснює важкі задачі. Товариші захоплюються ним і часто запрошують його погостювати то в одного, то в другого і в Переяславському, і в Золо-

тоніському повітах. У Павла Платоновича вже є заповітний зошит із записами улюблених пісень, почутих під час літніх канікулів. Він дуже спостережливий, уміє помітити головне, цікавиться народними повір'ями, обрядами, юридичними звичаями.

Часто його можна бачити на ярмарку в українському одязі (вишиванка, чемерка (жупан), смушкова сіра шапка), завжди оточеного молоддю чи то як задумливо слухає сліпого кобзаря чи лірника.

Чи це початок задуманого, чи приблизна портретна характеристика для майбутнього твору, але видно, що авторці під силу було здійснити такий замір — дослідити й узагальнити унікальну постать. Ото тільки суспільні й побутові негаразди та й вік не дали з тим упоратися. А може, це й робота не на одне покоління... Потрібні руки й роки, очі й сумління, щоб досягнути те, що змогла створити людина за неповні 45 літ.

Катерина Павлівна прагла охопити це сама. Та ще й у часи, коли постать Чубинського була *persona non grata*.

Натрапляємо на чорнові нотатки олівцем «Звіту Чубинської за 5 р.» і дивуємось її подвижництву і працездатності. Невтомні поїздки до Житомира, Полтави, Чернігова, Переяслава, Ленінграда, Москви... Архіви, музеї, бібліотеки... Так їй праглося докопатися до коренів свого роду, хотілося відродити чесне ім'я свого діда... Знов і знов береться Катерина Павлівна писати книгу. І найчастіше починає з родових джерел. Ось ще один фрагмент.

НАШ РОДОВІД

З боку батька предки — українські козаки (старий дубовий хрест на Бориспільському цвинтарі з написом козак Іоанн Чуб). Згодом — на Волині: Мацій, Казимир, Франц Чубинські — українські ополечені шляхтичі з козацької старшини, жили на Волині, а потім після поділу Польщі переселилися в Бориспіль, мали й хутір за сім верст від Борисполя. В архівах Житомира й Києва зберігся цікавий зворушливий документ від 1817 р. Син Франца, поручик російської армії Іван, просить дозволу як дарунок передати братові Вікентію, що знайшовся після майже 40-літньої розлуки, 4 десятини землі й невеличку цегельню (Вікентій — колишній ротмістр кавалерії народової). В Івана було два сини: Платон (батько мого діда) й Іван. Платон був жо-

натий на дочці підполковника Субхакіна. Дід був старшим сином у родині, назвали його Павлом (відтоді це родове ім'я у нас: батька, брата і мого сина). Дід мій Павло Платонович, економіст, етнограф і громадський діяч тричі піддавався репресіям від царського уряду за українство. Його праці заслужили велике визнання: срібні й золоті медалі від Російського географічного т-ва й на Міжнародному географічному конгресі в Парижі 1875 р. Помер він рано — в 45 літ від роду. Його діти також були талановиті: син Михайло — відомий у Петербурзі професор-криміналіст, мій батько Павло Павлович — інженер, що залишив по собі велику пам'ять на Далекому Сході, де він поліпшував судноплавство й прокладав шосейні дороги в тайзі. Тітонька Олександра — солістка Київської опери.

З боку матері:

Материн дід — Селезньов — був героєм Бородинської битви. В турецьку війну вивіз із Кавказу черкеску й одружився з нею. Його син Володимир Селезньов, теж офіцер, згодом мировий суддя одружився з дворянкою Катериною Мануйловою, мав від неї п'ять дочок і одного сина Миколу. Мама була наймолодша в родині, народилась коли батькам було вже за 40 і часто нездужала, в той час як решта виділялись завидним здоров'ям. Всі діти були дуже музикальні: грали на піаніно, співали (тьотя Ліда й тьотя Кіся — Ксенія). Мама закінчила Одеське музичне училище й потім виступала в концертах, читала лекції з музичним супроводом, потім зайнялася викладацькою діяльністю.

Мамина родина була винятково дружна. Дві сестри (тьотя Оля й тьотя Кіся) і дядь Коля вдалися в бабусю-черкеску, вирізнялися принадною красою, на них на вулиці й у театрі оберталися. Усі були безсрібники й дуже чулі до людських нужд. Дядько Коля, переконаний толстовець, не їв ні риби, ні м'яса, і дружина була йому до пари. Одягались вони дуже просто, не маючи своїх дітей, виховали п'ятьох і вивели в люди. Найближча нам була сім'я тьоті Ліди — Таня і Боря (він загинув у громадянську війну; з Танею, що померла в січні 1945, я весь час підтримувала найближчі стосунки).

Мама померла в Ташкенті під час війни в січні 1943 р. Цього ж року померли три її сестри і брат.

І ще три рідки:

Рік за кордоном. 1913–1914.

Батько з матір'ю їхали в тривалу поїздку за кордон і вирішили взяти з собою всю родину.

На цьому й уриваються дві сторінки й шматочок у вишневому зошиті... Записи давні, бо ціна загального зошита 3 крб. 80 к. Міськмісцевпром, ФБПВ, Київ.

Катерина Павлівна знов рушала в дорогу, досліджувала, писала статті для «Народної творчості та етнографії», «Літературної України», «Трудової слави», «Радянської Житомирщини», для московських академічних видань. Де комизилися, підпрягала відоміші чи офіційніші імена. Старалася скористатися слушною нагодою: то 100-річчям експедиції Чубинського, то 125-річчям від дня народження діда. І — вибудовувала, витворювала собі образ величної постаті знаменитого вченого, вимальовувала древо свого шляхетного роду. Тож знову й знову бралася за перо й міркувала.

МІЙ БАТЬКО ПАВЛО ПАВЛОВИЧ ЧУБИНСЬКИЙ

(1873—1927)

(В автобіографії Катерини Павлівни остання дата — 1926. — Авт.)

Дід мій, Павло Платонович Чубинський, — був дуже талановитий, енергійний чоловік, чудовий організатор, свідчення цьому три блискучо проведені ним експедиції: дві на Півночі 1866—68 рр. по Печорі й по всій Півночі — від Кольського півострова до Уралу — дослідження хліборобства та льонарства, за завданням Російського географічного товариства, третя — по Україні — збір етнографічно-статистичних і фольклорних матеріалів. Він був не тільки юрист за освітою, але й статист, економіст, етнограф, поет, навіть актор і режисер (разом з М. Старицьким і М. Лисенком заснував І-й аматорський театр при Київському університеті в 1858 р., де ставились і українські п'єси: «Майська ніч», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба». У нього є чудові нариси з економіки Півночі й низка кореспонденцій в українському журналі «Основа», збірка віршів «Сопілка» 1871 р.

Його діти успадкували частину його талантів. Старший Михайло 1872 р. нар. був видатний юрист-криміналіст, мав свої праці, згодом був секретарем і членом українського уряду прес (слово нерозбірливе. — Авт.).

Донька Олександра Павлівна володіла прекрасним меццо-(нерозбірливо. — Авт.)-сопрано, згодом контральто, співала в Київській опері під прізвиськом чоловіка — Чаліва, гастролювала навіть у найкращому театрі Європи — де ла Скала, звідки привезла захопливі відгуки (в газетах) про її голос.

Мій батько співав і декламував. Але головне — був талановитий інженер-водник. Студентські роки у Петербурзі в Інституті інженерів шляхів сполучення минули в тяжкій з матеріального боку обстановці, бо дід помер ще 1884 року, коли батькові було 12 літ. У драних чоботях бігав він на уроки. По закінченню ін-ту працював то в Києві, то в Ленінграді (Петербурзі), то на Далекому Сході (двічі). З 1907—1917 рр. був начальником Управління водних шляхів і шосейних доріг у басейні Амуру (таких місць по всій Росії було всього десять — по найбільших ріках). Декілька разів він просив перевести його на Україну, але йому глузливо ввічливо казали: «Ми вас не пустимо далі Волги». Тоді він надав переваги Амурові, де робота була ширша, цікавіша. В кабінеті своєму він не сидів, а їздив по басейну, довів, що дві річки можна зробити судноплавними (Селемджа — притока Зеї — та друга, назви не пам'ятаю). Треба сказати, що батько добився можливості застосувати на Амурі морські землечерпалки й успішно використав їх у боротьбі з численними перекатами. Землечерпалкою батько проїхав до самого гирла Амуру, де він уже побував першого разу в 1905—6 рр., відкривши зручний для заходу морських суден північний рукав (про це навіть писалося в англійських газетах). Результатом поїздки була й капітальна праця «Бар ріки Амуру і його нижня течія» з багатьма картами й поясненнями про клімат, ґрунт, будову дна, навіть флору й фауну в тій місцевості.

Про це в бібліотеці Всесоюзного географічного товариства є його книга-довідь, зроблена в Географічному товаристві в 1907—1908 рр., але карт я там не знайшла. Про цю батькову працю я сказала вченому секретареві товариства, коли дізналася про проект повернути русло Амуру на південь. (В Географічному товаристві я була тричі, працювала в архіві та бібліотеці, збираючи матеріал про діда до його 125-річного ювілею, статті надрукувала дві в «Известиях Географического Общества» за 1965 і 1971 р., в українському журналі за 1970—71р. «Народна творчість та етнографія»).

Крім своїх головних справ у водному управлінні, він ще в тайзі прокладав шосейні дороги. Там страшенна драговина, тому кожен метр дороги, що будувалася, гатили великими гілками й тонкими стовбурами дерев, потім засипали жорствою, а тоді вже асфальтували. Дорогу він завжди пробував на автомобілі, для чого на його роз'їзний опоряджений пароплав (ми часто влітку мандрували разом із батьком) вкочували автомобіль...

І все-таки невгомонна онука знаменитого діда докопалася до глибоких коренів свого роду. В Житомирському державному історичному архіві (ф. 146, оп. 1, спр. 6550, 1846—1917) натрапила вона на матеріали, що засвідчують, ніби рід Чубинських із Волині. Скажімо, 1718 року Казимир і його син Мацій купили частину села Перемилівки на Дубненщині (тепер Млинівського району). Маційів син Франц, що перейшов у православ'я як Петро, 1764 року продав свою частину. 1798 року Петрів син Іван придбав частину маєтку в Переяславському повіті. Іванів син Платон (батько вченого й письменника) 1832 року придбав невеликий маєток у Борисполі (за сім років до народження автора національного гімну). Платон був 1803 р. нар., дружина Марія Миколаївна (дочка підполковника Субхакіна) 1813 р. нар. Брат Іван — 1807-го. Син Павло — 1839, донька Настя — 1842, син Костянтин і донька Олена — 1855 р. нар. Далі даних немає, але згодом були дочка Марія та син Василь близько 1860 р. нар. До речі, Павлів дід Іван, військовослужбовець російської армії в чині прапорщика (1768 р. нар.) після довгої розлуки знайшов свого брата Вікентія (1774 р. нар.), збіднілого колишнього ротмістра Армії Народової, і подарував йому за дарчим записом 1816 року чотири десятини землі в Борисполі й невеличку цегельню. Про долю Вікентія та його нащадків є згадка у цьому архіві (стор. 312): його син Данило й онучка Яніна-Софія Данилівна опинилися в Сибіру (1898 р. і 1902 р.) після польського повстання. В Борисполі на Книшевому цвинтарі було обгороджене місце поховання.

Так поволі-поволі й вибудувала Катерина Павлівна генеологічне дерево роду Чубинських.

Казимир

Казимир і Мацій купили 1718 р. частину села Перемилівки на Волині.

Мацій

Франц (Петро)

Франц 1798 р. прийняв православ'я, називали Петром.

Іван Вікентій
1768 р. нар. 1774 р. нар.

Іван — прапорищик рос. армії.
Вікентій — колишній ротмістр кавалерії Армії Народової в Польщі. Іван придбав частину маєтку в Переяславському повіті в Борисполі з невеличкою цегельнею і передав по дарчій Вікентієві.

Платон Іван
1803 р. нар. 1807 р. нар.

РОДИНА ПЛАТОНА ІВАНОВИЧА

дружина **Марія**, дочка підполковника Субхакіна
діти:

Павло (1839—1884)

Тричі репресований за царату. Відомий економічними й етнографічними працями.

Настя (1842 р. нар.)

Костянтин і Олена
(1844 р. нар.)

Костянтин був доброволець визвольної війни сербів проти турків, інвалід.

Марія (?)

Василь (1857—8 р. нар.)

Невістка й онуки Василя — науковці, живуть і тепер (може, складалося в 60-х рр. XX ст. — Авт.) в Ленінграді: Вадим, Олег і Платон).

РОДИНА ПАВЛА ПЛАТОНОВИЧА

етнографа, економіста

дружина **Катерина Іванівна Порозова**

діти:

Михайло 1872 р. нар.

Професор-криміналіст, мав праці.

Павло

Інженер-водник, помер у Парижі 1927 р.

(мій батько, 1873 р. нар.)

Олександра (1873 р. нар.)

Оперна артистка Київського театру: була на гастролях в Ля Скала в Мілані.
Ветеринар, помер 1912 р. в Сибіру.

Федір (1878—79 р. нар.)

РОДИНА ПАВЛА ПАВЛОВИЧА

дружина

Померла в Ташкенті 1943 р.

Марія Володимирівна

(1878 р. нар.)

діти:

Катерина (я, 1899 р. нар.)

Кандидат філологічних наук.

Павло (1900–1919)

Загинув, розстріляли денікінці як пом. команд. мотозагону дивіз. XII армії, Щорса.

Лідія—Ксенія

(1906–7 р. нар.)

Лідія — музпрацівник, жива. (Ксенія померла 1924 р.) (Писано, мабуть, у 60-х рр. XX ст. — Авт.)

Ніби й усе. Та не зовсім. Тут не враховано дуже суттєвого запису із «вишневого зошита»: «З боку батька: предки — українські козаки (старий дубовий хрест на Бориспільському цвинтарі з написом козак Іоанн Чуб) — згодом на Волині Мацій, Казимир, Франц — українські ополечені шляхтичі з козацької старшини, жили на Волині, а потім після переділу Польщі переселилися (вважай — повернулися на прабатьківщину. — Авт.) в Бориспіль...»

Отже, найперший запис родовідного дерева — козак Іван Чуб (Бориспіль). Далі перекинулася родовідна лінія (в силу якихось обставин) на Волинь, згодом — поволі-поволі верталася до свого питомого лівого берега Дніпра, де й закорилася на родовому причалі.

Толочили, витолочували цей рід, витравлювали у житті й на папері, аж поки останній непіддатливець Володимир Чубинський приніс меморіальну плиту на майбутню могилу й навіть увійшов у споконвічну землю Чубинських. Не витерпів знущань. Психушками загнали. І не знав, що вже піднімалася сторона.

Тепер із розважливих розмірковувань Катерини Павлівни нас цікавлять дві важливі деталі. Перша: «потім кілька років у Переяславі повітове училище й нарешті хлоп'ячі роки в Київській 2-й гімназії». Щодо останньої простіше. То там, то там є якась інформація. Згадує й Олександр Кістяківський у некролозі: «Виховання він одержав у 2-й київській гімназії, по закінченні якої поступив у петербурзький університет». Тепер нам вдалося трохи більше дізнатися про цю школу. Другу київську гімназію було відкрито 1834 року. Була вона тоді на Подолі. Згодом — на Хрещатику. Саме на Хрещатику до неї поступив Павло Чубинський. Але той будинок не зберігся. А закінчував Чубинський гімназію, коли вона була вже на Бібіковім бульварі, теперішньому бульварі

Шевченка. До цього будинку гімназія перемістилася 1856-го року. Отже, цілий навчальний рік (може, навіть трохи більше) Чубинський провчився у цьому будинку (тепер № 18), хоча тоді він був двоповерховий. Це вже в п'ятдесятих двадцятого століття добудували тут два поверхи. В різний час у цій гімназії працювали письменник і педагог, біограф Тараса Шевченка Михайло Корнійович Чалий, батько академіка Вернадського — економіст Іван Васильович Вернадський, художник Іван Сошенко, а також вчений і публіцист Михайло Драгоманов. Тут навчалися близький помічник і приятель Чубинського статист Олександр Русов, письменник і вчений академік Агатангел Кримський, поет Семен Надсон та чимало інших видатних людей.

А от про навчання Чубинського в Переяславському повітовому училищі поки що конкретних даних не вдалося знайти. Хоча логічно можна припустити, що Павло з 1848 по 1852 рік навчався саме в Переяславі — Бориспіль же був Переяславського повіту (Полтавської губернії). Скажімо, Михайло Драгоманов навчався в гадяцькій повітовій школі теж чотири роки — з 1849 по 1853, — які він згадує в «Автобіографії». Восени 1953 року Драгоманов вступив до полтавської гімназії, а Чубинський — відповідно — 1852 року до 2-ї київської. Так само на рік раніше (1858) Чубинський (Драгоманов — 1859-го) поступив до університету. Але ж як сталося, що Драгоманов на два роки пізніше закінчив? Виявляється, 1861 року було проведено реформу вищої школи, якою на рік продовжено курс навчання в університетах. Отже, Чубинський закінчив своє навчання в Петербурзі 1861 року, отримавши ступінь кандидата юридичних наук.

І ось друга деталь з розмірковувань Катерини Павлівни. Ми вже згадували свідчення Олени Пчілки про те, що в кінці 1860 на початку 1861-го Микола Віталійович Лисенко поїхав не додому на різдвяні канікули, а до Чубинського в Бориспіль — записувати народні пісні. Це тоді, коли Чубинський навчався у Петербурзі, а Лисенко (з початку 1860-го) вже в Києві (перебравшись із Харкова). Як же перетнулися їхні стежки-дороги? З-поміж сяких-таких фактів і дат впадає в око поки що одна зачіпка. Лисенко почав навчатися в Києві з осені 1852 року. Як і Чубин-

ський (в 12–13 літ, як згадує Леонід Білецький). Але: Лисенко в приватному пансіоні Вейля (на Фундуклівській), а потім у пансіоні п. Годуена на Липках, а Павло — в 2-й чоловічій гімназії, спершу на Хрещатику, а згодом на Бібіковому бульварі (тепер бульвар Шевченка, 18).

Трамвай-тролейбуси, звісно, ще не ходили, автобуси — теж. А як добиралися гімназисти на навчання та додому? Точніше, не додому, а на помешкання, де хто жив. Павло «в Києві з 12–13 літнього віку... жив деякий час у будинку мого батька разом зі мною», — писав Леонід Білецький. Микола — рік у пансіоні Вейля, два роки в пансіоні француза Годуена (по 1855 рік), але ж, мабуть, їздили з Києва додому й разом — Павло в Бориспіль, Микола — на Гриньки чи в Жовнин. По дорозі Микола заїжджав у Бориспіль до Павла погрітися. Згодом Лисенка перевели до Харкова. І тільки на початку 60-го він знову в Києві, в університеті. А як згадує Богатинов, 22 червня вони, учні Дворянського училища, ходили до університету на урочистий акт, спільний для всіх навчальних закладів і гімназій Києва.

Є ще деякі версії їхнього дотикання.

В «Історії української літератури» мовиться, що в Києві «ще з 1859 р. існував аматорський гурток при університеті». Катерина Павлівна стверджує, що до нього був причетний і Павло Платонович. Десь же вона знайшла такі дані. Очевидно, тоді було вільніше і в університеті, зокрема в Києві, де куратор Микола Пирогов «допустив у Києві академічну волю похожу на європейську» (М. Драгоманов). Скажімо, «з самого початку свого перебування в університеті — з осені 1859 р. — я попав до гуртка студентів, котрі завели перші недільні школи в Росії» (він же). Українські студенти Петербурга, серед яких був і Чубинський, перейняли добрий почин. Після київських громад повелися громади й у Петербурзі (збиралися в Черненко), після київських недільних шкіл — українські недільні школи в Петербурзі, Чернігові, Полтаві, Харкові... Петербурзькі студенти їздили до київських, київські до петербурзьких, харківських. Молодь не дрімала. А ще треба врахувати дуже суттєву обставину.

ВІД ІМЕНІ ПАРТІЇ ШЕВЧЕНКА

Навчання Чубинського в Петербурзькому університеті майже збіглося з останнім періодом перебування в Петербурзі Тараса Григоровича Шевченка.

А в Києві куратором навчальної округи став Микола Іванович Пирогов. Як згадував потім В. Беренштам, «вплив його особливо помітно відбився на гімназіях — в них повіяло новим духом. Підвищилось значення викладачів: вони стали самостійнішими; посилилась діяльність педагогічних рад... Освіжився педагогічний персонал, поштовхнулось викладання, ставлення до учнів стало ввічливим і гуманним, а грубе поводження, сваволя й усілякі жорстокі покарання, тривалі ув'язнення в карцер, горезвісні суботники й взагалі часті тілесні покарання в час перебування М.І. Пирогова куратором майже зникли. Вищою мірою благотворно відбилися всі ці реформи на настроях і поведінці київських гімназистів». Вони посилили розумову діяльність учнів, викликали в них прагнення до знань, розвитку, самоосвіти через свідоме засвоєння гімназичного курсу і позакласного навчання. Учні старших класів 1-ї та 2-ї гімназій збиралися разом і влаштовували прилюдні обговорення рефератів, дискусії, у яких брали участь і педагогічні колективи, і сам куратор. Згодом активніші з цих гімназистів ставали студентами університету, членами діяльних гуртків, захоплювалися лекціями прогресивних викладачів. Так, молодики, що обожнювали історика П.В. Павлова й гуртувалися навколо його небайдужої постаті, зустрічалися з Тарасом Шевченком під час його перебування в Києві, вони й перейняли від великого мислителя привабливу ідею заснування недільних шкіл. (Чи не наштовхнуло Шевченка на створення недільних шкіл усе те, що він бачив ось-ось у Симиренків? Принаймні упевнило в правоті своїх задумів і мрій.) Саме вони, молоді завзятці, які щойно ввійшли в смак науки, стали засновниками шкіл для народного навчання. Так виникли Подільська, Новостроєнська й Печерська недільні школи. А діяльність у недільній школі (за В. Беренштамом) і загальні збори вчителів усіх таких шкіл постійно наштовхували думки на питання про значення місцевої

мови, етнографії й історії, ще більше пробуджувались ці інтереси в стінах університету.

Закрадається навіть така думка: чи не був Павло тоді на зустрічі Шевченка зі студентами професора Павлова, коли вирішувалася доля недільних шкіл? (Дуже ж він був перейнятий цим добрим починанням!) Як на мене, цілком можливо. Це був серпень, час вакацій. Шевченко й Чубинський знайомі вже більше року (і той, і той приятелюють із Полонським з 1858-го), Чубинський навідується до своєї гімназії (поруч із університетом), до своїх гімназійних ровесників, що навчаються в Київському університеті й прагнуть до громадської праці... Може, ще у Петербурзі чув од Тараса Григоровича про Павлова, Сошенка, Чалого (відповідно, й від Сошенка, Чалого, ще навчаючись у гімназії, міг чути про Тараса Григоровича)... Навряд чи міг всидіти дома юнак із такою непосидющою вдачею... Та й драматичний гурток, про який всюди мовиться, що він-таки 1859 року зібрався, не міг обійтися без Чубинського. Павлова онука Катерина, мабуть, мала певніші підстави (а оглянула вона дуже багато архівних справ), коли співвідносила створення драматичного гуртка в Київському університеті з дідовим ім'ям. То й створення недільних шкіл далеко від нього не відскочило. Про це мовив і Житецький Гнат у своїх спогадах. Отже, з початком навчального року Чубинський їде до Петербурга, а згодом (чи не за дорученням самого Шевченка) повертається до Києва й бере участь у заснуванні недільної школи на Новім Строєнні (район Великої Васильківської та прилеглих вулиць) разом зі своїми ровесниками. 16 жовтня 1860-го М.К. Чалий сповіщає Т. Шевченка: «Недільна школа Новостроєнська з сьогоднішнього числа переходить у нашу (2-гу, тепер бульвар Шевченка, 18. — Авт.) гімназію; в повітовому училищі, де вона містилася досі, їй стало тісно: діло, як бачите, їде вперед, на зло нашій адміністрації, яка саме задкує». Офіційно Павло, може, й не засвічується (це ще треба шукати), оскільки він-таки студент не Київського, а Петербурзького університету. Однак усі джерела пов'язують педагогічний та «громадянський» рух 1859–1860 рр. у Києві з ім'ям Чубинського.

Раніш якось не вкладалося в звичні для теперішніх часів уявлення: як він міг бути в Києві, коли навчався в Петербурзі. Але ось

*Портрет Павла Чубинського роботи Мар'яна Маловського.
Туш, перо. Київ, 1987 р.*

із листа Чубинського до Полонського від 1 березня 1860 року (саме дата дозволяє зробити важливі висновки) можемо тепер підтвердити багато дечого зі спогадів «громадян». Найперше звернемось до Гната Житецького: «З приводу ж питання про Київську Українську Громаду за 60-х років нам треба зупинитися на трьох київських недільних школах — подільській, новостроєнській та печерській. За вчителів у них була молодь, найбільше студенти, почасти старші гімназисти та й окремі приватні особи і дехто з молодих учителів. Коло шкіл гуртувалися люди різних напрямків і світогляду, але переважно Українці. В подільській школі учителювало 17 університетських студентів та 1 із духовної академії (здається, Анат. Свидницький); між учителями найбільш енергійні були К.В. Шейковський, М.П. Драгоманов, Хв.Як. Вороний, бр. Стефановичі; в новостроєнській школі працювали О.І. Стоянов, П.П. Чубинський, В. Торський, бр. Синегуби, І. Касяненко (саме з ним Чубинський вирушить в експедицію. — Авт.) та ин. В обох школах була одна мета праці, мовляв сучасний дослідник, «дати українському народові освіту в найприступнішій для нього самого формі народньою українською мовою». Але обидві недільні школи підходили до здійснення цієї ідеї з різними методами. Тим часом як новостроєнці намагалися зразу перейти до викладання в школі українською мовою, до деякої міри ігнорували інші (крім українських) підручники і через те звали себе «українцями», подоляни, особливо Драгоманов, не цуралися російщини, тримались і її, вважали за неможливе поки що обійтись без її з культурних засобів, і за це й мали, в протилежність новостроєнцям, назву «космополитів».

Була ще й третя недільна школа, так звана «слов'янофільська» на Печерському. Там гуртувалися деякі Українці та Росіяни: О.С. Лашкевич, Н.С. Тумасов, В.М. Юзефович, П.Г. Житецький (останній поки не переїхав з Липок до Новостроєнців)... І далі: «Так накреслювалось об'єднання чи однаково чи суголосо «мислящих» молодих людей у ширшу щодо завдань за педагогічні гуртки в практичних справах і теоретичних основах «Громаду». Це потвердив і М. Драгоманов у своїх «Австро-руських споминах», згадуючи, що «українофільські студентські кружки (на по-

передніх трьох сторінках іде мова про Новостроєнське, Подільське та Печерське товариства) в 1862 році злилися в велику громаду душ у 250—300...»

Учителі Новостроєнської недільної школи (в якій, звичайно, працював і Чубинський) влаштували в приміщенні університету Щоденну школу. Українські студенти своїм коштом створили ще одну школу в приватному будинку. «Тут на повне утримання приймали селянських хлопчиків, здебільшого лакеїв-козачків, що супроводжували в Київ своїх паничів, студентів; в школі їх готували до діяльності сільських учителів. У цій школі виховувались, між іншим, і два рідні небожі Т.Г. Шевченка» (за В. Беренштамом). Студентів зближувала сумісна гуманітарна й національна діяльність і спільність переконань.

Є повні підстави стверджувати, що існували добрі зв'язки між київськими студентами, подвижниками освітянського руху, та петербурзькими студентами, зокрема українцями. Київський освітянський, згодом «громадський» рух швидко перекинувся на берег Неви. Та й ініціатор створення недільних шкіл, Тарас Шевченко, жив і працював там (в Україну його не пускали). Саме він захопився створенням підручників для недільних шкіл, які зініціював. Встигнув випустити буквар, решта задумів (етнографія, історія України, географія, арифметика) залишилися нездійсненими. Розсилав по недільних школах «Кобзар». Підбив інших письменників до влаштування літературних вечорів на користь недільних шкіл. Ось у щоденникові О.А. Штакеншнейдер від 21 листопада 1860 року читаємо: «Увечері була на читанні на користь недільних шкіл у Пасажі. Читали Бенедиктов, Полонський, Майков, Писемський, Достоевський і Шевченко». А раз був Шевченко, Полонський і Штакеншнейдери, то був і Чубинський. У Полонського, який певний час жив у Штакеншнейдерів, та й у самих Штакеншнейдерів нерідко бував і Шевченко, й Чубинський. Певно ж — і одночасно. У листі до Михайла Максимовича Павло Чубинський 25 січня 1872 року пише: «З Полонським ми дружимо з 1858 року...» В «Біографії» Тараса Шевченка читаємо: «Ще яскравіше характеризував демократизм Шевченка Я. Полонський, який досить часто зустрічався з українським поетом у період 1858—1861 рр. у Петербурзі».

Літературні читання на користь недільних шкіл анонсувала газета «Русский инвалид» від 25 жовтня 1860 року. А «Санкт-Петербургские ведомости» від 16 жовтня 1860 р. писали: «До речі, про недільні школи, ми чули, що на честь таких шкіл... влаштовуються літературні читання. Читати погодились пп. Писемський, Майков, Полонський, Некрасов і Шевченко. Немає сумніву в тому, що ці читання, що влаштовуються з такою чудовою метою, матимуть величезний успіх».

І газета не помилилася. Про той успіх є в щоденникові Олени Штакеншнейдер, а також у спогадах інших сучасників.

Сподвижники української громади в Петербурзі збиралися у Федора Черненка. Там бували і Шевченко, й Чубинський... Шевченко приятелював із цим добрим і щирим військовим інженером-архітектором, дарував йому свої офорти, присвятив йому вірш «Ой по горі роман цвіте...» («... На пам'ять 22 сентября 1859 року»). Федір Іванович допомагав Тарасові спроектувати хату, яку той збирався поставити в Україні.

Звернемося до міркувань українського дослідника Тетяни Лебединської, кандидата філософських наук, доцента, члена Національної спілки письменників України, яка проживає тепер у Петербурзі. Вона пише: «Студентка О. Штакеншнейдер згадує про велику повагу студентства до Т.Г. Шевченка: «В Шевченка була тоді (1860 р.) своя партія в університеті». Шевченкознавці Ф.Я. Прийма і Є.С. Шабліовський конкретизують членів «партії»: Ф. Хартахай, К. Білозерський, П. Чубинський, К. Ген, Л. Пальмін, В. Островський, Л. Пантелеев, Є. Южаков, М. Ядринцев, С. Шашков, брати Олександр та Іван Лазаревські, П. Гайдебуров, Н. Ніколадзе, І. Чавчавадзе, А. Церетелі, С. Сераковський, П. Круневич, В. Хорошевський, М. Утін.

Випускники Санкт-Петербурзького університету М. Гербель, Л. Блюммер стали згодом перекладачами «Кобзаря» на російську мову».

Біографи великого поета свідчать, що на квартирі Черненка «збиралися раз на тиждень земляки, які складали так звану громаду, куди входив і Шевченко».

А шанували духовного, як тепер сказали б, лідера всі.

У листі до дружини грузинський громадський діяч і літератор Д.І. Кіпіані, що перебував у Петербурзі, писав: «Третього дня я був на (публічних) читаннях літераторів у Пасажі. Читав Бенедиктов — прекрасно; наш Полонський — тепер чудовий поет — добре; Майков — прекрасно; Достоевський, Писемський — так собі; і Шевченко — малоросійський поет і художник — блискуче... Зал був битком набитий».

«Санктпетербургские ведомости» про літературні читання в Пасажі на користь недільних шкіл писали: «Публіка гучними оплесками зустріла малоросійського поета, якого давно знає і якого бачить віч-у-віч уперше».

Олена Штакеншнейдер у щоденникові не приховує свого простодушного захоплення: «Увечері була на читанні на користь недільних шкіл у Пасажі. Читали: Бенедиктов, Полонський, Майков, Писемський, Достоевський і Шевченко. От вік вивчай, а все не збагнеш того, що називають публікою. Шевченка вона так сприйняла, ніби він геній, що зійшов у залу Пасажу прямо з неба. Ледве встиг він ввійти, як стали плескати, тупати, кричати. Бідний співець зовсім розгубився... Шанували мученика, що постраждав за правду...»

Поет усе думає про школи для народу, допитується в листах до приятелів, як ідуть справи з навчанням. В. Тарновського-молодшого питає, чи переслав Р. Тризна 50 примірників «Кобзаря» на користь Чернігівської недільної школи. А йому шлють вісті з Києва, Харкова, Полтави, Чернігова... Там хваляться успіхами, звістити сповіщають, що недільну школу збираються відкрити Яхненко й Смирненко, в яких він гостював минулого літа. Саме до Яхненка й Смирненка згодом піде працювати (після заслання) Павло Чубинський. Чи не тепер, на зібраннях «Громади» в Черненка, молодого Чубинського полонила мрія коли-небудь попрацювати в таких фантастичних промисловців, про яких, безперечно, розповідав розчулений Тарас Григорович, повернувшись із України.

«Між 4 і 12 січня. Пише П.Ф. Смирненку, що видав буквар для наших сільських шкіл в кількості 10 000 примірників і продає його на користь шкіл по 3 копійки за книжку. Послав через київського комісонера Предаткіна 1 000 примірників на ім'я Смирненка.

Має намір видати для цих шкіл арифметику, етнографію, географію, історію України...» (П. Жур. «Труды и дни Кобзаря», с. 533).

А душа поета боліла одним несусвітнім болем. Олександр Кониський розповідає, як 19 лютого 1861 року, в дні очікування сумнозвісної реформи, до Тараса Григоровича завітав Ф.І. Черненко: «... поет стояв біля вікна, опираючись руками об стіл; він був збентежений, очі і вся болісна твар його виявляли хвилювання... Скоро Черненко увійшов в світличку, поет, замість звичайного привітання, спитав його: «Що?.. є!.. є воля? є маніфест?», і, глянувши у вічі Черненкові, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: «Так нема?.. Нема?.. Коли ж воно буде?!» Пустивши міцну недруковану фразу, Тарас закрити лице руками і, впавши на ліжко, заплакав. Черненко став заспокоювати його... Тарас гірко всміхнувся і знов вимовив кілька недобрих слів на адресу гнобителів».

Це ще раз засвідчує: все, що робив, творив, сповідував Шевченко, було в ім'я рідного стражденного народу, задля його соціальних і духовних прав. Ту одержиму перейнятність перебрав од нього й Чубинський. Чи не перегукуються, скажімо, ось ці рядки Чубинського із тим, що розповів Олександр Кониський?

Прокинувся! Ох лихо! Я все ще в тюрмі;
Кайдани бряжчать навіснії;
Болить моє серце і тяжко мені,
І слюзи не ллються дрібнії...

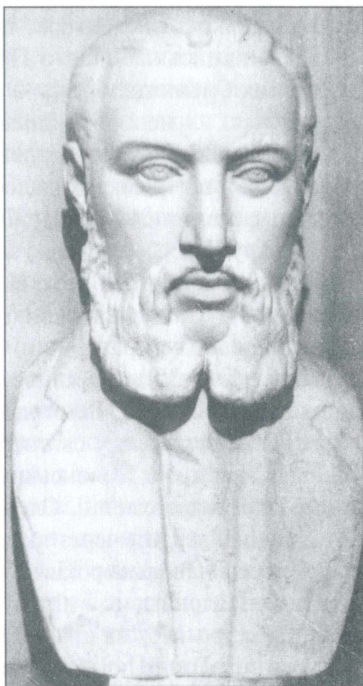
Мабуть, даремно виголосити слово на похороні Кобзаря від імені Петербурзького університету було доручено одному з «партиї» Шевченка — Павлові Чубинському.

ПАСАЖ

Брав участь у літературних вечорах на користь недільних шкіл і Павло Чубинський. Імовірно, що й разом зі своїм патроном Тарасом Григоровичем. Але поки що не вдалося знайти такого письмового свідчення. Та ось за щоденниковим записом Олени Штакеншнейдер від 11 січня 1861 р. Павло Платонович виступає в Пасажі разом із тими ж письменниками, з якими виступав і Шевченко — Бенедиктовим, Писемським, Майковим, Полонським,

Достоевським... Читав «Чубинський, наш Чубинський — із «Ямб і Елегій» Щербини», а Оленине враження — «Чубинський читав непогано, і йому також плескали». Чому ж не було Тараса Григоровича? Про це читаємо в його листі до Варфоломія Шевченка від 22 січня 1861 р.: «Погано я зустрів оцей новий поганий рік. Другий тиждень не виходжу з хати...» (Двадцять друге мінус два тижні, тобто чотирнадцять днів, восьме, отже, 11 січня вже був, хворий). Може, й Тарас Григорович сам замість себе запропонував на виступ Чубинського. Він неодмінно був би з цим шановним товариством на літературному вечорі в Пасажі, де так щиро і тепло приймали його виступи. А цей запис Олени Штакеншнейдер «переконливо свідчить і про глибоку інтегрованість П. Чубинського у тогочасне петербурзьке літературне середовище» (Віктор Дудко). Отже, й про добре знайомство його з Шевченком. Дружба Чубинського з Полонським більш досліджена, може, й тому, що збереглися його листи до Полонського, коли вони на якийсь час розлучалися... Саме за цими листами можна відтворити деякі моменти його життя.

З чого почалося приятелювання з поважним, впливовим домом Штакеншнейдерів у Петербурзі, важко сказати. Чи із зустрічі з видатним на той час архітектором, господарем дому Андрієм Штакеншнейдером, чи зі знайомства з поетом Яковом Полонським, який певний час жив у Штакеншнейдерів, чи зі знайом-

Павло Чубинський.

Автор — Юрій Марченко. Гіпс

ства з донькою архітектора, тоді студенткою, Оленою Андріївною, але якийсь час Павло Платонович був навіть репетитором молодших Олениних братів — Адріана та Олександра. Хоч і сталося було якесь непорозуміння в стосунках Чубинського та Штакеншнейдерів, але з часом розтанув той холод і «можливо, що з її (Олениною) підтримкою вдалося йому швидко звільнитися з північного заслання», — вважав Федір Савченко.

Так-от у Петербурзі Павло здружився зі своїм земляком з України — Рашевським. Нібито з Никандром Никаноровичем, як вважає Віктор Дудко. Чи він був якимось родичем керуючого Чернігівським акцизним управлінням Федора Рашевського, чи ні, важко сказати напевно. То неважливо. Припав Павлові до душі цей правдивий і щирий юнак. Вони навіть домовилися жити й навчатися разом, їх підтримував у світлих пориваннях викладач Боголюбов. Гріло знайомство з Полонським, Штакеншнейдерами, притягали до себе тямковиті хлопці, Оленині брати, «Аля й Андрюша». Та з Штакеншнейдерами через якусь дурницю розскачилися, Рашевський поїхав на кілька років за кордон, Боголюбов пішов з університету, до Полонського в дім Штакеншнейдерів тепер і зайти ніяк. Останній курс. Можна працювати над дисертацією і поза стінами університету. Чи не поїхати в Бориспіль? Тим паче друзі обіцяють надіслати потрібні йому записи. Гнітить його, що студентство стало якесь байдуже до своїх головних інтересів. Оце б погомоніти з тим, тим, але ж той далеко, до того ніяк... Що тут час марнувати? Треба їхати на батьківщину («На Україну ідіть, діти, нашу Україну...») і творити недільні школи, які задумав Шевченко, там уже спільні друзі й побратими почали цю святую справу, та збирати народні перли золоті, як радив батько Тарас, вивчати на практиці цивільне право й помагати своїм людям вистояти у нерівному змаганні з чужинцями та яничарами. У новостворенській недільній школі — його ровесники й однодухівці. І Тарас просив кланятися старому Сошенкові, який тепер у його, Павловій, гімназії вчителював, професорові Павлову, що підхопив зі своїми студентами Тарасову ідею, а також невтомному Сенчилові з Подільської недільної школи. Осінь 1859-го стелила йому барвисту дорогу, багату на пригоди.

Поїхав додому.

Однак у дорозі закохався. Хоч і трохи повторимо цей лист, але в іншому ракурсі й з іншої нагоди, як уже ми його згадували.

«Приїхав у бридкий Бориспіль, пожив там три місяці, лаючись із тамтешніми поміщиками-судьями, навчаючи сестер, читаючи, записуючи народні пісні, відкриваючи давні документи й вивчаючи руське цивільне право. (Одному козакові написав апеляцію на повітовий суд на 16 пунктів, дуже добрячу, де розбив у пух і прах дії суду). Читав на Різдво в парафіяльній церкві проповіді Гречулевича малоросійською мовою і своїм прикладом спонукав двох попів до промовляння проповідей народною мовою. (До речі, в журналі «Народное чтение» за 1860 рік повідомлялося про відкриття в Києві безплатної недільної школи для «робочого стану», автор статті також радив ввести читання рідною мовою, зокрема поетичних творів Шевченка, «граматки та проповідей Гречулевича малоросійською мовою». — Авт.). От усе, що я зробив. Тепер же я в Роїщі, Чернігівської губернії, навчаю брата мого друга Рашевського. В цьому ж селі живе та, яку я люблю, і яка мене любить. Що за дивне створіння ця Ліза (її ім'я)! Але ні, про це не буду писати. Боюся, що не зумію описати її достоїнств. І так я тепер щасливий! Не думайте, що я проводжу час у самих мріяннях. Ні, я працюю, наскільки вистачає матеріалів. Приятелі петербурзькі мене пошили в дурні. Обіцяли вислати лекції й досі не надсилають. Як вишлють лекції, то я Вас побачу у вересні; якщо ж не вишлють, то я змушений буду їхати в Петербург у травні...» (Згадуватиме Лізу Чубинський і в листах із заслання до сестри Лесі).

Лист, рядки з якого цитуємо, писано в селі Роїщі (досі назву села прочитували як Ропша; дякувати Вікторові Дудку — маємо тепер справжню) під Черніговом у домі Никанора Яковича Рашевського. Зміст цього уривка ще просвітлюватиметься, варіюватиметься в інших, пізніших листах. Але поміркуємо, скільки значущого, важливого стоїть за цими рядками.

За свідченням П. Боборикіна, Чубинський належав до «студентів-діячів» із впливом, що бували скрізь». А де можна було тоді бувати в імперській столиці?

«1859 р. переїхав із Саратова до Петербурга М. Костомаров. У вченого в мебльованих кімнатах Балабіна (що їх по-простому

звали «Балабаївкою») відбувалися щовівторка літературні вечори, на яких збиралося чимало культурних діячів тогочасного Петербурга і обговорювалися актуальні питання суспільного й культурного життя країни» (Т.Г. Шевченко. Біографія, К.: «Наукова думка», 1984). Як згадував господар дому, незмінними відвідувачами були: Чернишевський, Кавелін, Калиновський (старший брат Костянтина Калиновського), Желіговський, Сераковський, Білозерський, Шевченко та інші. Є думка, що бував тут і Чубинський.

«Четверги» відбувалися в домі Миколи Гавриловича Чернишевського в Поварському завулку, згодом на 2-й лінії. Там бував Шевченко, імовірно, — й Чубинський.

«Неділі» були у Ф.П. Толстого.

Літературно-мистецькі «суботи» — в Штакеншнейдерів на Мільйонній. Тут Чубинський справді не міг не бувати, бо служив репетитором, зустрічався з Полонським, що жив у цьому домі, добре був знайомий з Оленою Андріївною. Бував тут, як ми вже говорили, і Тарас Григорович. Марія Федорівна Штакеншнейдер 16 січня 1859 року пише до Майкова: «У нашому товаристві з'явилося кілька нових осіб, таких як: Шевченко, Тургенєв, Ап. Григор'єв і сила-силенна студентів, більш чи менш обіцяючих, з майбутнім...» Серед тих студентів був і Чубинський. А ще 29 листопада 1858 М.І. Семевський пише батькам: «В суботу у Штакеншнейдера бачив Шевченка. Це народний малоросійський поет... Його пісні співає вся Україна».

Були вечори й у Федора Черненка, що служив тоді в Петербурзі гарнізонним інженером-архітектором. «На його квартирі збиралися раз на тиждень земляки, які складали так звану громаду, куди входив і Шевченко. Коли Тарас Григорович задумав придбати землю і збудувати хату на березі Дніпра, Ф. Черненко допомагав йому скласти проект цієї хати». (Т.Г. Шевченко. Біографія).

ПІД ПРОМІННЯМ «ОСНОВИ»

Попередній сюжет логічно переходить в інший — українське товариство навколо «Основи», журналу, засновником якого був Тарас. Надамо тут слово завзятому дослідникові життя і творчості великого Кобзаря Олександрові Кониському: «Мулять йому ста-

ра думка, висловлена їм ще в 40 рр., а потім Кулішу в листі 5 грудня р. 1857, організувати український вісник періодичний. На сю думку вже ж не могли не обізватися з широю симпатією і енергією і всі наші видатніші люди, що того часу перебували в столиці, от як Костомаров, Куліш, Макаров, Білозерський, Каменецький і інші. Спершу гадали вісник назвати «Хатою» і видавати під редакцією Куліша: але шеф жандармів не згодився дати Кулішеві дозвіл. Тоді перейшли на те, щоб редактором був Макаров, а далі, не відаю, через що, редагування сподіваного вісника з назвою «Основа» випало на долю Білозерського Василя (саме з «Основою» й пов'язав свою долю П. Чубинський. — Авт.)».

Про те, що задум у Тараса був серйозний і намогливий, дізнаємося зі спогадів Ф.Г. Лебединцева: «Майже одразу він (Шевченко. — Авт.) заговорив про задумане тоді в Петербурзі видання «Основи», її завдання і мету, про сили, засоби і т. ін... заохочував мене до участі в ньому, просив назвати інших, бажаючих працювати на цьому полі діяльності». Ця розмова відбулася ще 7 серпня 1859 року.

Звернемося знову до Олександра Кониського: «Заким клопотали про дозвіл «Основи», земляки наші, щоб не гаяти часу, прирадили собі дуже добре діло — видавати українські книжки. Така літературна, а тим паче видавнича робота вимагала хоч якої-небудь легенької організації людей. От звідсіль і виникла в Петербурзі під кінець р. 1859 так звана громада. На обов'язку громади і лежало збирання матеріалу, упорядкування і видання українських книжок взагалі.

З споминок Недоборовського, надрукованих у «Київській старині» і з споминок інженера Федора Черненка, переказаних мені особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866, бачився з ним в Петербурзі, відомо мені, що громада збиралася щотижня у Черненка (небіжчик Черненко був чоловік не вбогий, щирий українець, людина гостинна і незвичайно добра). Тут в головах усіх бесід, усіх порад стояло піклування про українське слово, про народну освіту, про видання книжок. Часом же читали — або автори свої твори, або ті чи інші реферати, співали, а інколи траплялися і учені змагання. Перегодом побачимо в подробицях

*Меморіальна дошка на будинкові Другої Київської гімназії
(бульвар Шевченка, 18), де навчався Павло Чубинський.*

Автори — Борис Довгань, Флоріан Юр'єв

участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час на малювання. Він так був обтяжений працею, що інколи бракувало йому часу піти до знайомих або листа написати... «Легче, — каже він, — верблюдаві в ушко голки пролізти, ніж доброму художникові покинути свою майстерню серед білого дня»...

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймні небіжчик Черненко не пригадав мені ніже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громаді він читав свої твори, співав і часом змагався з Костомаровим: змагались вони палко, гаряче, але ніколи не сварячись, і хоч би як довго і гаряче змагались вони, а з громади вертали такими ж приятелями ширими, якими й завжди були. Траплялося, що Костомарів брав іноді Тараса на жарти, але жартував ніжно, ласкаво, і Тарас ніколи на його не гнівався. Що історик наш глибоко шанував і ніжно любив поета, про те посвідчила нам, опріч Черненка, і Василиха Білозерська. Костомарів, каже вона, вельми любив Шевченка, в характерах їх було багатько однакового: живість, пе-

рейнятливість, великий талант, глибоке почуття поетичне, любов до всього прекрасного і огидливість до всякої фальші. Коли поет приходив до Білозерських, він часом співав, співав дуже гарно. Усе, що в бесіді говорив він, було передуманим і висловлював він талановито, гарно. Він добре знав твори Байрона (трохи згодом Байрона перекладав Чубинський. — Авт.) і Шекспіра, студював їх пильно і часто говорив цитатами з них.

Приятелювання Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнилося, коли навесні р. 1860 перебралася до Петербурга блага неня Миколи Івановича і Костомарів заквартирував недалеко від Академії художеств. Щотижня у вівторок (виділення моє. — Авт.) у Костомарова збиралися знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завжди бував на тих вівторках, oprіч того, заходив до історика і в інші дні. Він познайомив нашого історика і з родиною гр. Толстих...» (Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя, К.: Дніпро, 1991).

Чого так детально зупиняюся на цих питаннях? Бо, як вважав Володимир Міяковський, у Петербурзі Чубинський входив до літературного гуртка «основ'ян»: прізвище його ми знаходимо вже в першій книжці «Основи» в спискові співробітників.

Віктор Дудко певний, «що «Основа» постала внаслідок тривалих і цілеспрямованих зусиль діячів української петербурзької Громади. Саме її В. Мовчанюк вважає основним середовищем, у якому формувалися політичні переконання П. Чубинського (див.: Мовчанюк В. Шевченко — Чубинський — гімн // Слово і час, 1998, № 8, с. 52). Ця теза є цілком слушною у плані з'ясування генези власне національного компонента політичних поглядів П. Чубинського, проте, як було показано, в університетські роки його активність не обмежувалася суто українською сферою».

Однокашник Чубинського по університету Лонгин Пантелеєв згадував: «Завдяки студентові Костянтиніві Олександровичу Гену, рідному братові дружини редактора Надії Олександрівни, й донині, хвалити Бога, живій, я став бувати на щотижневих журфіксах редакції («Основи». — Авт.); відвідував я ці вечори регулярно і з великим інтересом, бо це було моє перше знайомство з суто літературними колами.

У вітальні на канапі біля столу звичайно влаштувалися Шевченко, Костомаров і Куліш, який ні на крок не відходив од них. Хоч я і був знайомий з Миколою Івановичем (як і студент Чубинський. — Авт.), але все ж не зважувався сідати біля такого визначного тріо; до того ж на вечорах бувало чимало видатних нотаблів малоросів, наприклад Афанасьєв-Чужбинський, О. Стороженко (автор малоросійських повістей), Трутовський (художник) та інші. Пам'ятаю, помітивши одного досить кремезного пана, я спитав, хто це. «Чоловік Марка Вовчка», — відповіли мені таким тоном, наче більше сказати про нього нема чого. (А втім, він був причетний до справи Кирило-Методіївського товариства.) Самої Марко Вовчок, у той час надзвичайно популярної, я жодного разу не зустрічав. Особливу мою увагу привертав Шевченко; раніше я зрідка бачив його в університеті на лекціях Костомарова (курсив мій. — Авт.) і на літературних читаннях, але тільки на вечорах «Основи» мав нагоду уважніше вдивитися в його обличчя. Я тоді дуже мало звертав уваги на обличчя, але Шевченкове лице захопило мене...» («Спогади про Тараса Шевченка», с. 296—297). А мені все здається, що так само міг би написати про це й Чубинський. Він був там. Він не тільки спостерігав, але й брав участь у розмові, у справі... Він готувався до активного співробітництва в «Основі». Його благословив на це сам Тарас. Може, саме тому його потягнуло в Україну — пірнути в глибини життя народного, зібрати фольклорний та етнографічний матеріал, зазнайомитися з цивільним правом українського народу на практиці, аби осмислити його в своїй науковій праці. А ще — взяти активну участь у творенні шкіл для народу, про які в «Основі» розповідав Шевченко, щойно повернувшись з України. Адже він, Чубинський, такий молодий, завзятий і... готовий до громадської та наукової роботи заради рідного народу. Не віриться в ту казочку, яку виставив Павло за причину — чого подався з Петербурга. Та й що він міг писати в листі, якого міг прочитати будь-який наглядач. Гадається, були в нього важливі завдання і від громади, й від «Основи» (як мовилося, прізвище його ми знаходимо вже в першій книжці «Основи» в спискові співробітників), і душа рвалася в Україну — діяти, творити. Там же й «Громада», й недільні школи, і театр. І все

це заходами студентства. А тут, у Петербурзі, студентське товариство ставало все апатичніше до своїх головних інтересів.

От і впливається Чубинський до завязаного кола одержимців національного пробудження. Він і в Новостроєнській недільній школі, і в студентському театрі, і в «Київській громаді» записує народну творчість і... дружить із членами Харківсько-київського товариства. Коли ж на це Товариство насунула темна хмара й кількох членів було заарештовано (початок 1860-го), Чубинський опиняється на Чернігівщині, в Роїщі, де трудиться над своєю університетською працею. Хоча й час од часу з'являється на київському обрії. Влітку—восени 1860 відновлює стосунки з добрим приятелем Миколою Лисенком, який перебирається до Київського університету, а вже на різдвяних канікулах (1860—1861) із ним у Борисполі записує колядки, щедрівки, веснянки, весільні та інші пісні. Про те, що Микола не поїхав на канікули до батьків, а подався до Чубинського в Бориспіль, де мав добрий урожай..., згадує й Олена Пчілка. «Тут він записав цілий весільний обряд з текстом і співами, чимало календарно-обрядових пісень, опублікованих пізніше П. Чубинським у третьому та четвертому томах «Трудов Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». Обробки веснянок вміщено в збірці «Молодощі». В Борисполі композитор відкрив для себе справжню скарбницю фольклору, записавши тут чи не найбільшу кількість фольклорних творів. Ніде більше він так інтенсивно не занотовував інструментальну музику, безліч танків, козачків, награвань та маршів, які сам записував так і не опублікував.

Прекрасна, соковита українська мова, незвичайна для України тих часів висока освіченість бориспільців надовго привернула до себе серце юного Миколи» (Л.О. Єфремова).

Цікаво, що народна пісня єднала передових людей того часу, і в епіцентрі цього духовного гурту був «видатний знавець української народної пісні Т.Г. Шевченко» (З. Василенко). Видатний історик і фольклорист Михайло Максимович, який видав кілька збірників українських народних пісень (1827, 1834, 1849), вважав, що Тарас Шевченко «був чудесним співаком і разом з тим новим творцем народних українських пісень». Клопотаннями Максимовича, Куліша

та Репніних Шевченко з 1845 року працює в Комісії для розгляду старовинних актів, в так званій Археографічній комісії. Як художник мав Шевченко обстежувати археологічні й історичні пам'ятки старовини. Ім'я Шевченкове вже було відоме. Його поезія, його мова захоплювала київську молодь. «Усі ми знали Шевченкові твори напам'ять і були очаровані ними. Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно», — визнавав Пантелеймон Куліш. Тарас Шевченко глибоко перейнявся працею в Археографічній комісії. Він міг не тільки змальовувати рідну землю, але й милуватися нею, слухати її, виспівувати рідні пісні. Він мандрує Лівобережною Україною, на розкопках Переп'ята й Переп'ятихи під Фастовом ціле літо змальовує старожитності, записує перекази, легенди, пісні. Квартирував у Мартина Липського у Фастівці, йому часто співала Зарівна, а він усе записував од неї ті чарівні скарби... А то завітав до Києва, подарував Костомарову череп давній та й гей на Правобережну Україну — на Київщину, Волинь і Поділля збирати народні оповідання, перекази, казки, пісні і т. ін. Це відрядження Тараса Шевченка (з 21 вересня 1846 року) на етнографічні й археологічні розвідки Правобережною Україною було мов предтечею Етнографічно-статистичної експедиції Павла Чубинського 1869—1870 років. Він малює, слухає, співає, творить...

Таке активне й діяльне життя Шевченка в Україні віддалося щедрим урожаєм. Він виріс, вибував, зміцнів. Пантелеймон Куліш через півтора року зустрів його, завернувши в Київ, і побачив, що «Шевченко зробивсь не таким, яким він його покинув, їдучи з України до Петербурга. Се вже був не кобзар, а національний пророк».

На весіллі Пантелеймона Куліша та Олександри Білозерської Тарас Григорович був за старшого боярина. Олександр Кониський зворушливо описує вечір 22 січня 1847 року, коли молоді з-під вінця повернулися до господи на хутір Мотронівку: «Весільні гості більш за всіх після молодих уважали на старшого боярина, властиво на його пісні. Гостей на весіллі були повні світлиці: гули вони по всіх кутках, мов ті чмелі; інде щебетали, наче горобці, взагалі стояв гомін великий. Аж ось старший боярин, заложивши назад руки, почав ходити по залі та й заспівав:

Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя,
Ой вийди, вийди, дівчинонько моя вірная...

Усі гості, почувши, як співає Тарас, ущули, наче зістався сам тільки співака. Та й співав же він як! «Такого або рівного йому співу не чув я, — каже Куліш, — ні в столиці, ні на Україні. Від того співу зацікавила розмова і між старшими, і між молодими: з усіх світлих гості посходилися до залі, мов до якої церкви. Пісню за піснею співав наш соловей, справді, немов в темному лузі серед червоної калини. Скоро він вмовкав — його зараз благали співати, і душа поета обернула весілля поклонниці його таланту в національну оперу, якої, може, ще не швидко чутимуть на Україні! «Молода княгиня» на спомин того вечора подарувала поетові дорогий клейнод, дорожчий з усього добра, яке коли мала, свою квітку вінчальну. Отим подарунком задушевним знаменувала в мислях своїх на нім і вітала його грядуще величчя, котрого так жаждала для щастя України».

А старший боярин у «Записках» 11 липня 1857 року згадує: «Проспівавши любу мою пісню («Ой поїзжає по Україні козаченько Швачка»), я перейшов на другу любу «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя...» Оця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я співав оцю чарівну пісню на два голоси з молодою жінкою Куліша на їх весіллі тяжкого року 1847. Чи я побачу ще оту прекрасну українку? Чи заспіваю з нею оцієї задушевної пісні?»

Упивався Шевченковим співанням і поважний Максимович. Він писав: «Художественна натура Шевченка, хоч як розкішно виявляла себе в поезії і в малярстві, але ще міцніше і краще виявлялася вона в співанню українських пісень народних». І Шевченко високо цінував фольклористичну діяльність Михайла Максимовича. Він був авторитет.

Тараса шанували, на його думку зважали, прислухалися до його слова. Він знав і цінував працю етнографів Маркевичів — Миколи й Андрія. Миколі присвятив щемливу поезію, слова якої стали крилатими.

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,

Є коли літати.
Тепер летиш в Україну —
Тебе виглядають.

Шевченко вивчав п'ятитомну «Історію Малоросії» Миколи Маркевича. Коли ж у другому томі «Записок о Южной Руси» Куліша з'явилася збірка Андрія Маркевича, Тарас Григорович писав Кулішеві: «Поцілуй Маркевича за мене, за його ноти. Добре, дуже добре, а особливо Морозенко. Він мені живісінько нагадав нашу милу безталанну Україну».

Як їхав Шевченко на Лівобережну Україну, то завітав у Ісківці по Афанасьєва-Чужбинського, з яким далі мандрували й записували пісні. Якийсь час Афанасьєв-Чужбинський жив разом із Тарасом у будинку на Козиному болоті. Їхня співпраця була плодотворна, щира.

За свого останнього перебування в Києві (серпень 1859) Шевченко настійливо наполягав на збиранні народної творчості, радив записувати дослівно «легенди й оповіді такими, якими вони живуть в устах народу» (Ф. Лебединцев).

Певно, що Чубинський по свіжих слідах ще багато начувся цікавих захоплюючих розповідей від тих, хто щойно зустрічався з Шевченком, хто став до співробітництва з Шевченком у великій справі поширення освіти рідною мовою. Зрештою, прилучився до цього й сам Чубинський. Чи не Лебединцев розповідав йому те, що й у своїх спогадах: як їздили на чаювання до Почайної. «Компанія була невелика; зібралися люди близькі; пили чай, посідавши на траві, й розмовляли про красу київської природи та України взагалі. Про минувшину, про багатства народної поезії, про необхідність збирати пам'ятки народної творчості і т. інш., і т. інш... Дорогий наш гість був спочатку задумливий і мовчазний, потім мало-помалу розговорився, захоплювався Дніпром, Почайною, краєвидами Києва, Андріївської церкви, Шекавиці, а коли сонце сховалося за гори, легкий туман пішов по Оболонню і вгорі на чистому небі почали з'являтися то там, то сям яскраві зірки, Шевченко, стоячи обличчям до заходу, своїм чистим, сріблястим, трохи тремтливим голосом заспівав свою улюблену пісню «Ой зійди, зійди ти, вечірняя зіронько». І співав він так натхненно, з таким глибоким почуттям...»

Вже лунала слава про Тарасові мандри по Україні, його поезію та спів, перейнятість освітою народу та любов до народної пісні. І певне ж, молодих одержимців захоплювала романтика пізнання талановитого народу, багатство його культури, мистецтва. На переконання Зої Василенко «... в кінці 50-х та на початку 60-х років, у час зародження революційно-демократичного та народницького руху, серед інтелігенції, а особливо в середовищі студентства, значно посилювся інтерес до збирання та упорядкування фольклорних матеріалів. Деякі студенти спеціально їздили збирати народну творчість під час вакацій». Безперечно, на захопленні молоді народною творчістю позначився благородний вплив унікальної особистості — поета, художника, співака, великого цінителя народної творчості Тараса Григоровича Шевченка. Недаремно спостерігаємо довічну вірність Лисенка й Чубинського ідеям національного пророка. Чубинський не тільки чув його, бачив, але й належав до «його партії». І коли Чубинський з Лисенком поїхали разом на різдвяні вакації 1860—1861 року в Бориспіль, то було що розповісти йому своєму побратимові: ось і «Основа» (давня Тарасова мрія) починає виходити, там можна буде друкувати й свої дослідження, записи, пісні. Он Павлів вірш уже й узяли до друку, Павло там «сотрудник». Уже й про погуковщину записав. Готує дослідження про школу...

Це були натхненні канікули. Чубинський побачив, що і його охоче приймає до свого гурту «баришпільська» молодь, і його доброго приятеля, ще й відкриває перед ними свою пісенну скарбницю. Навіть на весілля запросили...

Хлопці одягали народне вбрання і йшли до людей не як пани, а як добрі й щирі кутчани, сусіди, приятелі. І їх не боялися, їм довірялися, перед ними вивідали своє. Тому й мали такий успіх Микола й Павло. Тому й мали такий щедрий ужинок фольклорних записів. «Фольклор — це саме життя, — писав Лисенко згодом до Філарета Колесси. — Я, будучи студентом університету, кожне літо, що траплялося мені їздити на село, залюбки віддававсь тій роботі. Через те я, між іншим, і ставсь перейнятий духом народної пісні». Своєрідна зимова експедиція Лисенка з Чубинським була щедрим початком доброї справи.

Хлопці прагли злитися з носіями народної пісні, увібрати їхні думи, переживання і мрії. Про літні тогорічні вакації писав, згадуючи батька й дядька Старицького, Остап Лисенко: «Наші побратими приїхали з Києва на вакації з ніг до голови в національному вбранні — темно-брунатних чумарках, в сірих шароварах, повні добрих намірів і любові до «меншого брата». Саме того й боялися власть імуші, бо вбачали в тому небезпечну силу. Певно, що й студентства тоді боялися, як вогню. Ще й такого, як Лисенко, Старицький і Чубинський. Саме про перших двох у тім часі пише Л.О. Єфремова, що в Київському університеті (з 1859 р.) вони «захоплюються бурхливим виром студентського життя, боротьбою за культурне відродження свого народу. Ретельно вивчаючи рідну мову, історію та літературу, беручи участь у прогресивних гуртках студентської молоді, вони разом з членами цих гуртків збирали скарги народної творчості, організовували «недільні школи», складали книжки для народу. З того часу М. Лисенко свідомо став на захист прав та інтересів постійно пригнобленого українського народу. На студентські роки припадає чи не найактивніший період в збиранні композитором різних етнографічних матеріалів з побуту українського селянства, зразків народної творчості». А з ними поруч і Чубинський. Саме події тих років і лягли в основу чудової п'єси Михайла Старицького «Не судилось».

Відкриваючи давні документи й вивчаючи цивільне право, Чубинський ставить свою професію на захист трудового люду. «Одному козакові написав апеляцію на повітовий суд на 16 пунктів, дуже добрячу, де розбив у пух і прах дії суду». І хто ж його по голівці гладитиме — із тих, проти кого він так влучно «палить»? Певно, що зараз же використають причепку — як Павло он читав на Різдво в парафіяльній церкві проповіді Гречулевича небезпечною мовою — хоч видані вони в Петербурзі, хоч правив він молебін за государя... Але ж спонукав попів до промовляння проповідей народною мовою. Це ж небезпека, це сепаратизм!.. Тому й чиновницькі землячки оголосили похід проти петербурзького студента, а згодом — проти «того, що закінчив курс наук в С.-Петербурзькому університеті», який старався «взволновать умы крестьян ложными внушениями на счет их прав на землю, но, не успев в том,

стал доказувати їм незаконність воєнного постоя й неправильність вимоги приписки для нижніх чинів». Бунт. Сепаратизм. Недаром і в Роїщі не мав він спокою, хоч і був «щасливий».

Перший із відомих нам листів Чубинського до Полонського був написаний із Роїща. Полонський, як ми вже згадували, не раз зустрічався з Шевченком у Толстих і в Штакеншнейдерів, разом виступали в концертному залі Пасажу на користь недільних шкіл. Чубинський був репетитором у Штакеншнейдерів, де жив Полонський. Коли Шевченко занедужав, то замість нього виступав Чубинський із Полонським. Останній написав спогади про Шевченка, які були надруковані в празькому виданні «Кобзаря» і «допоміг Русову добитися дозволу на перевезення до Росії й України першого тому» (за Ф. Савченком).

Яків Петрович Полонський на п'ять років молодший за Шевченка, на двадцять старший за Чубинського. Як писав Д. Кожанчиков (31 липня 1859) з Петербурга в Україну Шевченкові: «... а человек, ей-богу ведь, хороший, или, как Вы говорите, *гарный*». Хоча й мав нелегку долю. У тому самому листі Кожанчиков повідомляє «найсумнішу звістку: Полонський без місця і без грошей зі страшним ревматизмом у ногах валяється у млині Штакеншнейдера за Гатчиною. А його нерозпукана ще квіточка плаче нишком, поглядаючи на сина та каліку чоловіка...» (Якось із дрозжок упав, розбив коліно й ходив на милицях). Нарешті з 1860 року він почав секретарювати в цензурному Комітеті по чужоземному відділі. Саме до цього часу й належить лист Чубинського, писаний до нього з Чернігівщини. Цікаво, що першим написав з Петербурга Полонський. І, звичайно, дуже зворушив Павла. Це видно й із його відповіді на лист: «Вельмишановний Якове Петровичу! (Нагадаю: Полонський на 20 літ старший за Чубинського. — Авт.). Дякую Вам за декілька теплих рядків, що подіяли на мене вельми утішливо. Багато води збігло в море з тих пір як ми бачились у Петербурзі! Як багато я переніс горя і як щасливий я тепер. Перш ніж, проте, скажу про причину мого від'їзду з Петербурга, ще раз подякую Вам за Вашу пам'ять про мене...» А далі: «безглузда пригода, що стала причиною мого відчуження з домом Штакеншнейдера, не давала мені бачити Вас...» Далі йдеться про друга Рашев-

ського, викладача Богомолова. «Я мусів би діяти енергійніше, бо товариство студентів робилося все більше й більше апатичним до своїх головних інтересів. Тим більше мені можна було поїхати, бо друзі обіцяли вислати записки необхідні для мене, та ще малося на увазі зробити щось корисне для сімейства свого. Я поїхав...»

Що ж він згадує про свій Бориспіль?

Дуже ж чимось дошкулив йому той «бридкий Бориспіль». «Пожив там три місяці, лаючись із тамтешніми поміщиками-судьями, навчаючи сестер, *читаючи, записуючи народні пісні* (курсив мій. — Авт.), відкриваючи давні документи й вивчаючи руське цивільне право...» І ще чимало було в нього клопотів, ще чимало доброго й славного зробив він, живучи в Борисполі. Але гріла душу йому недільна школа, до якої мали щирий стосунок і два Тарасові приятелі — Соха і Чалий, милі народні пісні, що їх записав і які мріє записати ще наступних зимових вакацій із «музичним Лисенком», «Київська громада», театр...

І ось він уже в Роїщі на Чернігівщині. Студіює брата свого приятеля Рашевського. «В цьому ж селі живе та, яку я люблю і яка мене любить. Що за дивне створіння ця Ліза (її ім'я)!..»

Оце дивне створіння Лізу Павло згадуватиме й у листі із далекого Архангельська до сестри Лесі. А в Роїщі він був тоді, навесні 1860, мабуть, не так і довго. Інак було б і листів більше. Хіба що не збереглися.

Київ притягав його магнетизмом діяння.

У кінці 1860 — на початку 1861 років відбулася, так би мовити, перша мала українська експедиція Павла Платоновича. У її складі був студент третього курсу Петербурзького університету П.П. Чубинський і студент першого курсу вже Київського університету Микола Лисенко. Поєднання етнографічного й музичного талантів дало щедрий результат: записано було не тільки тексти, але й мелодії багатьох пісень, зокрема цілий весільний обряд. «В Борисполі, — пише Л. Єфремова, — композитор відкрив для себе справжню скарбницю фольклору, записавши тут чи не найбільшу кількість фольклорних творів». Обидва були одержимці, обидва залюблені в українське слово, в український народний мелос. Вони були друзі й однодумці. А це, мабуть, важило найбіль-

ше. «Прекрасна, соковита українська мова, — зазначає Л. Єфремова в передмові до книги «Українські народні пісні в записах Миколи Лисенка. Частина 1», — незвичайна для України тих часів висока освіченість бориспільців надовго привернула до себе серце юного Миколи. Тут він познайомився з Антоном Калитою, який став вірним помічником композитора. Це був селянин з наймитів, який дивував своїм книголюбством і вражав якоюсь підкресленою інтелігентністю, натхненним виразом обличчя, — згадував О. Лисенко». А Квітка всю цю інтелігентність і розвиненість «бариспільців» пов'язував з іменем Чубинського.

«Бариспільська» експедиція Чубинського—Лисенка була пробним відчайдушним кроком для обох одержимців, своєрідним іспитом на зрілість. І витримали вони цей іспит успішно. Як пише Л. Єфремова, «серед рукописної спадщини М. Лисенка зустрічаємо також чимало мелодій з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини з ремаркою «від П. Чубинського». Отже, співпрацювали вони досить довго, роками. Важко сказати, які саме твори вони тоді записали на вакаціях, але певно, що чимало з них вміщено у збірнику «Українські народні пісні в записах М.В. Лисенка. Частина 1» (К.: Музична Україна, 1990). А тут із півсотні таких записів. Два з половиною десятки — від А. Калити. Шість — від Є. Красковської. Звідси випливає, що Чубинський із Лисенком на вакаціях записували твори не тільки в Борисполі, а й у Корніївці, Іванкові, Воронькові, може, й у інших прибориспільських селах. Отож їхня експедиція не така вже була й мала. Хоч, може, й не так багато вони мали часу. 11 січня 1861 року Чубинський уже був у Петербурзі. Нагадую: цього числа він виступає в Пасажі разом із тими самими письменниками, з якими не так давно виступав Шевченко. Тепер Шевченко хворий, ще з восьмого січня він не виходить із хати. Чубинський перейняв естафету від свого духівника. Чи не заходили вони й перевідати Тараса після виступу в Пасажі? Цілком імовірно. Хоч поки що не вдалося знайти документального свідчення про те.

Чубинський уже в «Основі». Домовляється про свої публікації, узгоджує тематичний перебіг своїх досліджень. А 13 січня «редактор «Основі» В.М. Білозерський посилає Шевченкові дві книжки журналу і обіцяє прислати ще примірник в оправі окремо. Висло-

влює співчуття з приводу недуги поета — «основателя», «первоначальника общего дела» — створення журналу» (П. Жур). Кониський наводить ці слова повністю: «Усі ми дуже жалковали, що ви недужі, але сподіваємося, що при доброму бажанні ви переможете трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед «Основ'ян» яко первоначальника загального нашого діла, себто організації видання «Основи».

25 січня «студент Петербурзького університету Ф. Хартахай пише в Харків В.С. Гнилосирову про свою радість із приводу того, що прочитав на літературному вечорі твори Шевченка «Наймичку» і «Катерину» (П. Жур). Чубинський і Хартахай проводжати-муть Кобзаря на Смоленське кладовище. Влітку В. Гнилосиров приїде в Бориспіль до Чубинського розпитати про батька Шевченка і його дружнє товариство. Той самий Гнилосиров, який згодом візьме на себе нелегкий обов'язок охорончого Тарасової могили. 13 лютого студент Харківського університету В.С. Гнилосиров записав у своєму щоденнику: «Позавчора прийшла до нас у хату «Основа», ще перша книжка... Кинувсь читати, не знаєш, за що вхопитись — те гарне, а те ще краще. Ну, звісно, зараз вчитав поетичну мову Тараса Григоровича...»

Ф. Хартахай, П. Чубинський, М. Курочкін, майбутній поцінувач Чубинського О. Пипін, Л. Жемчужников зустрінуться 28 лютого на похороні. «Відкриту домовину несли студенти на руках аж до Смоленського кладовища, яке було від Академії мистецтв на відстані кількох верстов. Падав густий сніг. За домовиною Тараса Шевченка йшли його прибиті горем співвітчизники — Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Павло Чубинський, брати Лазаревські, Григорій Честахівський, Петро Мокрицький-Таволга, Олександр Афанасьєв-Чужбинський. Останній з них того печального дня написав вірша, що в Україні став народною піснею, яку і сьогодні кобзарі виконують біля Шевченкової могили:

Не в степу, не на могилі —
Над Дніпром широким —
Ти заснув еси, Кобзарю,
Вічним сном глибоким...»

(Зінаїда Тарахан-Береза. Святиня).

Виступили перед розкритою домовиною П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров, В. Хорошевський, А. Чужбинський, П. Таволга (в академічній церкві); Ф. Хартахай, М. Курочкін (на цвинтарі); мав виступати й Чубинський, але поліція заборонила промови й стала «очищати», як там заведено, кладовище від публіки. У березневному числі «Основи» надруковано публікацію Льва Жемчужникова «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение», де вміщено й слова над домовиною Шевченка, навіть ті, що не були виголошені — пермитянина Южакова, П. Чубинського та невідомого псковича. Невиглошену промову письменниці Ганни Барвінок (дружини Куліша, на весіллі в якій Тарас був за старшого боярина) надруковано в книзі Зінаїди Тарахан-Берези «Святиня» (К., 1998).

Ось текст промови П.П. Чубинського (від імені петербурзького студентства): «Ще одна втрата в Слов'янському світі; ще одна могила на Слов'янському кладовищі.

Згас великий поет, згасла людина у якій *не було зерна неправди за собою*. Але не загубиться це світло посеред тіней... Зрівняється його могила — але його сумне існування, його *слова сльози* не загинуть, і далекі нащадки скажуть про нього: *недаром він на світ родився, свою Україну любив!*»

А в «Колоколе» (1861, № 102) повідомлялося: «28 лютого був похорон Т.Г. Шевченка, прах якого днями буде перевезено в Малоросію. По закінченню Похорону один із студентів оголосив усім присутнім, що завтра, тобто 1 березня, в католицькій церкві буде реквієм пам'яті вбитих у Варшаві 13 і 15 лютого. Реквієм справді відбувся: на ньому були присутні Костомаров, Спасович і багато інших професорів». Був тут і Павло Чубинський.

26 квітня домовину з тілом Шевченка проводжали з Петербурга в Україну. І тут був Чубинський, про що дізнаємося з його листа до Полонського (від 11 червня 1863 року). У листі йдеться про відвідання Тарасової могили як одну з причин заслання Чубинського: «Я справді відвідував могилу Шевченка 13-го червня 1862 року — але нас було всього п'ять чоловік і ми сказали наші імена квартальному наглядачеві м. Канева, на його вимогу, і він їх записав. Але що ж злочинного у відвідинах нашого дорогого поета? Його прах до-

зволив перевезти на батьківщину п. міністр внутрішніх справ і ми з Петербурга проводжали його зі сльозами і нас за це співчуття не карали. Тим часом той що відвідав могилу — злочинець. Адже не забороняли ж цього, а що не заборонено — те дозволено і ergo — карати за це неможна». Тут уже заговорив Чубинський як юрист, що мав уже й фаховий досвід. Він писав із... заслання.

У червні 1861 року Чубинський закінчив Петербурзький університет. Його думки були про Україну. Отож повертається він у Бориспіль. Його тут перевідує член Харківської громади, діяч недільних шкіл Василь Гнилосиров, який листувався з Шевченком. «Хто до кого, а ми до Вас, коханий пане, — писав Гнилосиров восени 1860-го, — шануючи Ваше письменство і розум, кидаємось прохати поради в такім новім ділі, як діло введення нашого язика в тутешніх школах, в науку городянам нашого міста поки що. Отак як бачите: у нас, у Харкові, хлопці, пориваючись навипередки, доступили до начальства й виканючили дозволеніє огулом вчить людей письма вже в другій празниковій школі. Порадившись між собою, замість одного (якби начальника або виборного, як завели в першій школі) парубота учинила раду школи з 11 членів, а сі то людці нараяли мене списатись з Вами, а Ви скажете і яку пораду дасте, бо діло притьмом хороше, та поки й важеньке — вчить земляків по-своєму... Хто щиро візьметься за грамоту, з тим можна буде читати українські книжки або й дарувати їх, хай розходяться поки по нашому *сірому світові*».

Як бачимо з цих рядків, справа недільних шкіл полягала не тільки в тому, щоб навчити грамоти, але й у тому, щоб дати освіту рідною мовою, національно просвітити поки що сірий світ. Отож було про що розмовляти цим двом діячам недільних шкіл, завзятим шевченківцям. Певно, що Гнилосирову хотілося й розпитати Чубинського все про Тараса (Павло ж його знав, бачив), дізнатися, а що ж тепер буде без Нього... Десять цих часів Чубинський писав:

Умер кобзар, — мовчить кобза —
Жде, поки найдеться
Той дотепний, що за її
Без жаху візьметься.

Поки ж кобзи і бандури
Затихли, не грають, —
Під сопілку, люде добрі,
Я вам заспіваю.

Як тільки Чубинський повернувся на Україну, перейнявся «громадянською», освітянською, науковою діяльністю. Тут, у Борисполі, він збирав матеріали про народні звичаї для кандидатської дисертації на тему «Спадщина за народними звичаями...» Добрі люди пам'ятали їхню з Лисенком експедицію, розпитували про «музичного» побратима, приймали як свого. З цього боку Павлові тепер ще легше було з молоддю гомоніти. І зі старшими. Важче було з чиновниками... Мав він певні завдання й від посиротілого журналу «Основа». Цього ж року побачили світ у «Основі» його вірш «Минулося» за підписом Павлусь (липень), публікації «Погуковщина» (серпень), «Із Борисполя» (жовтень). Як відзначав Володимир Міяковський, «... перші дописи Чубинського того ж року з Баришполя до «Основи» виявляли вже критичне ставлення молодого письменника до соціального ладу. Взагалі в дописах Чубинського до «Основи» підкреслено деякі з тих моментів, що стали за матеріал для обвинувачення його в неблагонадійності. Так один лист з Баришполя («Основа», 1862, кн. 6) багацько уваги віддає тій шкоді, яку чинили військові постої в містечку, очевидно, ця тема була не тільки темою допису, а й змістом усних бесід Чубинського з селянами та з іншими баришпільськими мешканцями, бо влада вбачала провину його, між іншим, в агітації серед місцевого населення проти військового постою (зрештою проти окупаційного російщення українського населення та проти нарути над їхньою честю. — Авт.). Ще одна тема дописів Чубинського до «Основи» — про негативні риси в житті місцевого дворянства — спричинилася до того, що поміщики — дворяни перші забили тривогу щодо «злочинної агітації» Чубинського і постаралися довести про неї до відома губернської адміністрації в Полтаві. Близькість Баришполя до Києва й зв'язки самого Чубинського з Києвом, з Київським університетом, були причина того, що про всю цю діяльність Чубинського полтавський губернатор уважав за потрібне повідомити київського».

«Громада» цікавила Чубинського як організація, що гуртувала добірне товариство задля діяння на користь рідного народу, національної культури. Зібрання «Громади», як свідчив Володимир Антонович, мало за мету: вивчення краю (тобто України) в етнографічному, юридичному й географічному відношенні, отож було складено й надруковано з дозволу цензури програми: для групування етнографічних знань, для групування знань зі звичаєвого права, для збирання знань географічних. Відповіді на ці програми збирали люди, які жили у різних куточках, і друкували в різних періодичних виданнях: «Основа», «Черниговский листок» і т. ін. Юридичну програму склав кандидат юридичних наук Чубинський.

Крім того, видавали ще підручники для народу: на зібраннях «Громади» розглядали, читали й поправляли рукописи, підготовлені до друку. Як свідчив Антонович, було видано Таблиці для початкового читання, що склав студент Горячківський, Арифметику популярну, що склав студент Мороз, Популярну фізичну географію під назвою «Дещо про світ Божий» у вигляді збірника статей різних авторів, байки Глібова. Всі книжки видано з дозволу цензури.

«Громадяни» добивалися дозволу на викладання в загальноосвітніх школах українською мовою. І на перших порах не було агресивного спротиву. Навіть казали: будь ласка, викладайте, аби тільки підручники були. Тож із таким запалом «громадяни» взяли-ся за створення підручників та посібників.

Ще мали намір видати повний збірник українських пісень, укласти російсько-український словник і т. ін., але з різних причин цього не було здійснено.

У свідченнях Антоновича, які розшукав в архівах дослідник роду Чубинських, письменник Сергій Цушко, є навіть розповідь про те, як відбувалися зібрання «Громади»: автор рукопису згукував своїх знайомих і пропонував їм прочитати, оцінити й поправити його. Сходилися зацікавлені тією чи тією темою. Як видавали книгу, збиралися в складчину, віддавали авторові чи упорядникові, який і брав на себе клопоти видання.

Про словникову роботу згадує у своїх споминах і Софія Русова, досить яскраво описуючи ту незвичайну творчу атмосферу. Не можу не навести цього колоритного опису: «Віком тодішні старі гро-

мадяни всі були ще молоді, майже всі шойно покінчили київський університет, як напр. Павло Житецький. Він цілком був захоплений своїми філологічними працями про українську мову, про Котляревського. Житецький був дуже красивий, огрядний і чудово співав українських пісень. Бувало, як поїдуть човном по Дніпру кудись кашу варити, то Житецький заспіває, а Юркевич за кашовара. Любили українці ці «каші» на Дніпрі, там можна було вільно балакати, не боячися шпигів, що вже дуже нахабно починали стежити і за лівим крилом громади, і за тими домами, де збиралися наші суботами, дарма що ці суботи не мали жадного політичного значення. Тут провадилася велика культурна праця, складався словник, отой великий, якого, на жаль, не всім складачам довелося допровадити до кінця. Якби котрий із тих складачів написав історію цього словника, це була б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусила припинятися, бо часто не було змоги зібратися 4—5-ом душам, матеріяли для словника переносилися із помешкання, «ховались» від поліції. Як часто приходилося чути: «Бога ради заберіть од мене цей словник, бо в мене напевне буде трус». І треба було великої мужности, щоб узяти словник до себе! Ділили його між собою за літерами.

Скільки глузувань сипалося з боку радикальної молоді на старих громадян: «Одне знають ці українофіли — над словарем сидіти». Але скільки українських діячів виховалось на цих «словарних» зібраннях, бо, окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерею, за чаркою обмірковувались також усі пекучі події, питання тогочасної української тяжкої дійсности, обмірковувались нові українські видання, вишукувалися способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української культури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях.

Одним з таких шляхів був Півд.-західн. Відділ Геогр. Тов-ва...» Про це буде трохи далі.

Більшість людей була впевнена в суспільній користі народної освіти. Громадська думка стояла за те, що освіта народу буде успішніша, коли навчання вестиметься українською мовою. Однак влада наполохалася, що й так забагато дозволила, що в цих недільних школах тепер гніздиться сепаратизм. І на початку 1863

зібрання «Громад» було заборонено. Цензура заявила, що не має пропускати підручників, написаних українською, мовляв, для народних шкіл підручники ці не годяться; недільні школи закрито, все українське запідозрено як вороже існуючому ладові. Запанував валуєвський шовіністичний «циркуляризм». А в плані підготовки до цього було проведено цілу низку арештів. Найбільше перепало одному з найактивніших «громадян» — Павлові Чубинському: заслання до Архангельської губернії.

Чого ж власті так настрахалися недільних шкіл — зовсім некривдної справи? Оглянемо кілька повідомлень до «Основи» з різних куточків України.

21 квітня 1861 року розпорядник лубенської чоловічої недільної школи Василь Шевич писав до «Основи» (опубліковано: травень, 1861): «Недільну школу, про відкриття якої ми клопоталися ще в жовтні 1860 року, нарешті, після багатьох перешкод і труднощів, що спіткали добру справу там, де ще не всі усвідомили її необхідність, відкрито в Лубнах 25 березня 1861 року при лубенському повітовому училищі.

Кошти школи так обмежені, що ми не маємо можливості заохотити учнів наданням їм додому навчальних посібників, тим часом як число учнів для Лубенського народонаселення, що не перевищує 4 000 душ, доволі досить; 25 березня з'явилися в недільну школу учнів 72, а 26 березня — 77 чоловік; із цього числа було 40 — тих, що нічого не знають, 26 — тих, що знають склади, а 11 — тих, що вміють читати.

Не зважаючи на те, що закладення недільних шкіл схвалено й заохочувано урядом і суспільством, відсталі люди, хоч би що там було, не хочуть поступатися сучасному спрямуванню освіти: так, 9 квітня в недільній лубенській школі виявилось половина учнів, що відвідали її вперше, з тієї причини, що недобрі люди запевнили багатьох учнів у тому, що за навчання в недільній школі будуть накладатися згодом на них казенні роботи!.. Учні, що відвідали недільну школу 9 квітня, сповістили, що саме з цієї причини не з'явилися діти міщанина Костирки і робітника кравця Лейзера.

Викладання в школі розділили між собою вчителі Лубенського повітового й духовного училища. Наглядач школи, — він же

перший подав і думку про її заснування, — Денис Дмитрович Тирютін, крім головного свого обов'язку взяв участь і в викладанні. На пропозицію Дениса Дмитровича, заняття в школі розподілено так: школа поділяється на два класи: в 1-му навчаються, групами, грамоти — ті, що нічого не знають, в 2-му — початківці й ті, що вже уміють читати... Старші учні повітового училища допомагають у викладанні під наглядом викладачів...

Нам залишається тепер просити «Основу» та інші журнали — через Друк запросити всіх співчутливців доброго діла — допомогти нам надсиленням книг та інших навчальних посібників. У нашому народі допитливості й потреби свідомої освіти — багато; дозвольте ж сподіватися, що й наша школа не залишиться без відгуку й уваги». Отож за старатливців і за співчутливців доброго діла були «громадяни», які розгорнули свою подвижницьку роботу на терені зрушення національної освіти. А власть імушим це було не до шмиги, бо власть була і в Україні не українська.

Василь Степанович Кулик, письменник і освітянський діяч, писав із Полтави («Основа», листопад—грудень, 1861 року): «Багато дечого доброго скоїлось у нас сього року. Сини й дочки наших панів працюють, не томлючись, над козацькими й крепацькими дітьми у наших недільних школах: — на серці весело, як подивися. Знову хотів би назвати пойменно високошановну панію, котра, до того святого діла, кошту й личньої праці додала! Прокинулись ми...»

Редакція «Основи» в липневому числі (1861) сповіщала «П.П. Чубинському в Боришполь. Статті Ваші: Із Борисполя й Погуковщина будуть скоро напечатані, а за обіщанку подати звістку про народні школи і про двораків дуже дякуємо». Тут же й повідомлення «Г. Т., в Київ. Стаття Ваша «про початкове навчання народною мовою» не може бути надрукована з особливих причин». Здогадуємося з яких. А Лев Жемчужников запевняє: «... нічого побоюватися, що наша праця марна; звернімо всю увагу на розроблення своєї народності, і цим послужимо людству в його спільному розвитку» («Основа», жовтень, 1861). Воїстину, Тарасова «Основа» гуртувала, об'єднувала старатливців доброго діла.

Будучи постійним автором, співробітником «Тарасового журналу», Чубинський вимріявав відвідати Тарасову могилу. І може, й думав розповісти про цю мандрівку на сторінках «Основи». Та навіть цей задум не судилося здійснити як хотілося, хоча — як сказати, вдалося багато дечого і побачити, й звідати. Мандрівка перетворилася на низку несусвітніх пригод і вже добиралася до карбу як одна з підстав для вислання Чубинського з України. Ще буде одна така «підстава», що всі переважить, після якої вибудують цілу хуру всіляких дійсних і недійсних причин... Пісня! Пісня, що стане за національний славень українського народу. А мандрівка була ой ну яка! Може, й не для всіх цікава, як для Чубинського. Із плутаних, іноді лукавих свідчень Володимира Синьогуба, саме ця фабула, мабуть, була найправдивіша.

Володимир свідчить, що влітку 1862 року в липні місяці (за Чубинським — у червні) рушили до Канева Павло Чубинський, Іван Касяненко, Володимирів брат Віктор, Володимир і студент університету Д. Богданов. Йому, Володимирові, запропонували, він погодився й рушили в похід. Але цього дня недалеко зайшли: прибули в село Бакумівку до поміщика Тимофія Івановича Думитрашка-Райча (в село Бакумівку того ж повіту, що й село Війтове, тепер Войкове, а не Семенівського, як зазначено в УРЕ про місце народження цього поета). Господар зустрів їх гостинно, в нього вони й заночували. Далі помандрували о третій дня. Ночували в Березані в місцевого козака. На світанку вирушили в дорогу і об 11 вечора побачили Переяслав. Заночували в домі батька Богданова. Наступного дня найняли візника й поїхали на пристань, але пароплава довелося чекати цілу добу. В одній хаті переночували, а вранці Володимир із Касяненком пішли до Дніпра вудити рибу, бо пароплав буде о другій дня. Ледве вони всілися, як з'явився якийсь Микита Козоріз і став вимагати, щоб йому віддали вудки, бо Дніпро не їхня річка, а його й жителів села Андруші. Хлопці віддали вудки, та підійшло ще двоє до Микити й стали вимагати в мандрівців свитку й шапку (он у що вирядилися в дорогу мандрівці!). Тут Володимир і Касяненко гукнули із хати своїх на підмогу. Після деякої сутички Віктор залагодив справу, й усе закінчилося могоричем.

Незабаром з'явився пароплав «Володимир», на якому подорожні прибули в Канів і розмістилися на квартирі селянина, що жив «під горою Тарасової могили». «Як виходили з пароплава, — свідчив Володимир Синьогуб, — підкликав нас до себе начальник міста, що був тут, і спитав наші прізвища й мету мандрівки. Ми відповіли, що приїхали побачити Канів і могилу поета й тут же повідомили свої прізвища. На другий день ми подалися на могилу, а звідти в місто. У місті нас зустрів квартальний наглядач і, привівши нас в одну з крамничок, записав прізвища, посвідок же не питав, тільки просив негайно забиратися звідси наступного дня. Ми погодилися, хоча й із подивом, але беззаперечно. Наступного дня, найнявши човен, увечері прибули благополучно в Переяслав...

Богданов, брат Віктор і Павло з Переяслава поїхали на хутір кандидата Чубинського, що за 9 верст від Борисполя, навпроти села Олександрівки, що належить поміщиці Ремерс. Чим вони займалися на хуторі, я не знаю...»

Свідчення писалося вже 5 березня 1864 року. Зрештою, після вислання Чубинського, всі таємні відділення губернських та повітових канцелярій кишіли вибиванням усіляких свідчень та зізнань. Ми ще до цієї теми повернемося. А тепер зупинимось на нібито найбільшому злочині Чубинського.

СЛАВЕНЬ

(Доповідь прочитано на науково-практичній конференції «Україна на межі тисячоліть: держава, культура, нація» у квітні 1999 р.)

Кілька років тому було оголошено конкурс на кращий текст державного гімну України. Мені довелося бути членом робочої комісії, що переглядала всі тексти, надіслані на конкурс. До складу комісії входили дуже поважні, відомі люди. Після тривалої копіткої роботи було ухвалено: жоден із тих кількох сотень текстів для такої пісні не підходить, отже, комісія вважає за необхідне повернутися до історичного тексту Павла Чубинського «Ще не вмерла України і слава, і воля», рекомендувати всякі урочистості відкривати духовним гімном Олександра Кониського—Миколи Лисенка «Боже Великий, Єдиний», а завершувати державним — Павла Чубинського—Михай-

ла Вербицького. Згодом відбулося засідання урядової комісії під головуванням В.В. Дурдинця, яка майже одноголосно (один лише проти) підтримала ухвалу робочої комісії з цього питання. Про те інформував голова урядової комісії по українському радіо.

Як же було в Чубинського, у його славетній пісні? У справі Слідчої комісії для політичних справ при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторі «Про дворян Синьогуба В. й Пилипенка В. й поміщика Потоцького В., звинувачених в агітації серед селян с. Пилипчичі Переяславського повіту Полтавської губернії (напевно, тепер село Пилипча Баришівського району. — Авт.) з метою підняти повстання проти царського уряду і про перевірку показань Синьогуба В. про існування в Києві таємних товариств «Малоросійська громада» та ін. (почато 25 квітня 1863 року, коли Чубинський уже був на засланні в Архангельській губернії) є такий розділ чи підсправа: «Революційні пісні різних авторів (в оригіналі: сочинітелей. — Авт.), завчені дворянином Володимиром Пилипенком з настанови дворянина також Володимира Синьогуба взимку з 1862 на 1863 рік» (ЦДІАУ, ф. 473, оп. 1, спр. 20). Серед цих пісень є й текст Павла Чубинського. Ось його початок (подано без розділових знаків):

Ще не вмерла України (виділення моє. — Авт.)

І слава і воля

Ще нам браття молодці

Усміхнеться доля

Згинуть наші ВОРОГИ (виділення моє. — Авт.)

Як роса на сонці

Запануєм браття й ми

В своїй стороні

Душу й тіло ми положим

За свою свободу

І докажем що ми браття

Козацького роду

Гей гей браття милі

Нумо братися за діло

Гей гей пора встати

Пора волі добувати

Після всього вірша є дивний припис (спробуємо перекласти): «Справжній текст революційної пісні — який дворянин Синьогуб ще в кінці минулого року (1862-го, от вам і постає час написання. — Авт.) виучив дворянина Володимира Пилипенка й студента Київського університету св. Володимира Євгена Ізвєцкова, який переписав потім цю пісню зі слів Синьогуба на папір, з якого потім перед масницею переписував її також і Пилипенко...» А далі таке, що й не перекладеш: «... открывающий таким образом ныне действительном способе и времени изучения своего, этой песни».

Тепер вернімося до історії написання цього вірша, що сполошив усю імперію царських і післяцарських часів. Наведемо правдиві аргументи Павлового побратима Леоніда Білецького: «У пресі мені траплялась вказівка, що пісня «Ще не вмерла України (так у Білецького, виділення моє. — Авт.) і слава і воля» — народна. Я можу засвідчити, що це помилкова думка: її насправді створив Павло Платонович за таких обставин. На одній із вечірок громадян (членів «Київської громади». — Авт.) із сербами *в тому домі, де квартирував і Павло Платонович*, співали хорову сербську пісню, змісту якої не пам'ятаю, але в ній були слова: «гранічарін і кай-шіц»... «і царя Душана», а в приспіві — «Серце біє і крєв ліє за свою свободу». Чубинському дуже сподобалася ця пісня. Він раптом зник, а згодом вийшов *зі своєї кімнати* з написаною ним піснею «Ще не вмерла України і слава і воля» на мотив сербської пісні. Тут же під орудою Павла Платоновича хор розучив цю нову пісню в спільному піднесенні, і вона пішла добре. Таким чином, цю пісню Павло Платонович створив *експромтом* (курсиви мої. — Авт.)» (Л.С. Белецкий. Из воспоминаний о П.П. Чубинском, у кн. Памяти П.П. Чубинского, окр. відтиск із ж. «Украинская жизнь», 1914, с. 35). І все, як кажуть, ясно. Всілякі непевні вигадки й інсценізації на цю тему просто відпадають, бо вони далекі від правди. Адже Леонід Білецький дуже добре знав Чубинського й усе, що той робив. Про це свідчить багато документів, зокрема й ось ці Леонідові слова: «... в Києві з 12—13-річного віку він жив деякий час у домі мого батька разом зі мною, і наші близькі стосунки не припинялися до самої кончини його» (Там само, с. 31). Справді, коли Чубинський розгорнув свою знамениту експеди-

цію, то на бланкові «Відряджений Імператорським Географічним товариством для дослідження Південно-Західного краю П.П. Чубинський» 13 березня 1870 року за № 575 направляє листа до Леоніда Степановича Білецького («Леоніда мені вдалося влаштувати в Полтавський округ судовим слідчим». — П.Ч., 1869), близького приятеля, громадівця, згодом дійсного члена Південно-Західного відділу. Після друкованого тексту про те, що «успіх дослідження обумовлюється мірою прихильності місцевих діячів до цього заходу», читаємо написане рукою самого Чубинського: «За Ваших постійних роз'їздів по повітові, для Вас не важко буде зібрати відповіді на додані до цього програми зі звичаєвого права і з мови. Чим швидше Ви надішлете ці відповіді, тим більше я буду вдячний. Сподіваюсь на Ваше освічене сприяння, маю честь бути Вашим, ласкавий пане, слугою покірним П. Чубинський» (Рукописні фонди ЦНБУ, III, 63069). Коли ж Чубинського вдруге вислали з України й він працює в міністерстві шляхів сполучення, то 1877 року клопочеться про поїздку Леоніда на роботу в Пітер, запевняючи, що той житиме в нього й столуватиметься...

Що пісня народилася на сербський мотив, знаходимо й у Лесі Українки в листі від 4 (за іншими джерелами — 10) березня 1890 року з Києва: «Люба мамочко! Вчора ми з кна-кною (дітворою. — Авт.) були на концерті в пользу чорногорців, дуже гарний концерт був... а в самому кінці хор утяв «Србија слободна (мелодія «Ще не вмерла Україна»). Дивно було чути сю мелодію в концерті! Ми з кна-кною руки одбили, плескаючи» (Косач-Кривенюк Ольга. Леся Українка. Хронологія життя і творчості, Нью-Йорк, 1970, с. 110). На сей мотив її й співали тут, над Дніпром; кажуть, була ще й мелодія Миколи Лисенка. А в четвертому числі журналу «Мета» (Львів, грудень, 1863) цей вірш був надрукований помилково (?) в поетичній добірці Т. Шевченка. І вже злетів на крилах мелодії Михайла Вербицького над сивим Дністром. У тій публікації перший рядок уже «Ще не вмерла Україна...», а п'ятий — ще «Згинуть наші вороги». «Воріженьки з'явилися в укладі Дениса Січинського на три голоси в супроводі фортепіано. В манускрипті Михайла Вербицького, що його подарував «Хвальному товариству «Станіславівський Боян» Віктор Матюк, ще було «вороги»; та й приспів там був повніший.

Цікаво глянути на вірш і в контексті тодішнього літературного процесу (а не з погляду поверхової вигадки, як то буває). Чи його вітром хтозна-звідки принесло, чи він винуртував, виплекався із того поетичного виру, що клекотав на теренах українського слова, української незнищеної думки.

Уже ми писали про Чубинського в колі унікального культурно-громадського гурту «Основи». Спілкування з Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Лазаревським та іншими видатними постатями, співпраця з Шевченковим журналом... Жалоба по Тарасові. Уся українська громада підвелася воедино, аби заступити величезну духовну втрату. З'явилися вірші пам'яті батька Тараса, безсмертного Кобзаря, але з глибокою впевненістю, що національна ідея (і сила, і воля) «не вмере, не загине», що змагання за Україну все-таки завершиться перемогою. «Заснув, батьку, ти для себе, Не заснув для люду», — пише й Чубинський. Усе, що друкує «Основа», стає духовною програмою одержимців, своєрідним камертоном душі. З'являються вірші О. Кониського, А. Навроцького, В. Александрова, В. Кулика, Ф. Бойчука й того самого П. Чубинського.

Постійно й широко друкується в «Основі» Пантелеймон Куліш, який після Шевченка став поетичним «провідником» журналу. Кожна його публікація — мов акцент духовної орієнтації. Так постає дума «Солониця», присвячена наливайківцям, молодим орлятам. Завершується вона рядками:

Виростайте, дітки,
В щасливу годину.
Ой рятуйте-визволяйте
Ще раз Україну!

Іншу свою історичну думу «Кумейки» Куліш закінчує словами:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Поти серце українське
З панським не живеється.

А ось вірш «Народня слава». Тугий, пруткий. У ньому читаємо:

Ой встань, славо,
Устань рано,
Вийди, славо,
Із туману...

І в цьому ж числі (дев'ятому) знамените послання Варфоломеєві Шевченку від імені Тараса під назвою «С того світу». Автор його також Пантелеймон Куліш. Мене вразили останні два рядки, які, безперечно, Чубинський добре знав, може, й напам'ять.

Годі, браття, сумувати:

Ще не вмерла наша Мати!

Знав, напевно, й драму «Милість Божія», адже її опублікував Михайло Максимович, приписавши авторство Феофанові Прокіповичу. Валерій Шевчук вважає: імовірніше, що автором був Інокентій Нерунович. Так-от перша ява цієї драми, написаної 1728 року й висловленої в Київській академії з нагоди відновлення гетьманства Данила Апостола, називається: «Богдан Хмельницький долю козацьку оплакує і нову раду на думку собі кладе». Є в ній такі рядки:

Коли шабля при нас є, то ще не змарніла

Знаменита у світі козацькая сила.

Доказали ми слави немало чужої,

За ганьбу помстимося, бо сили такої

Не змогли вороги ще у нас подолати.

Бог живий, і не вмерла козацькая мати!

(курсив мій. — Авт.)

Як бачимо, й Пантелеймон Куліш перейняв цей характерний поетичний прийом до свого послання з добре відомої йому історичної драми (без сумніву, добре знав її і Чубинський. Це побачимо, як порівняємо цитований уривок із його піснею). Очевидно, це вже була поширена в нашій тогочасній поезії символічна метафора, що звучала як упевненість, як запевнення і присяга. Не випадом з тогочасного літературного процесу й Павло Чубинський, людина освічена, талановита й глибоко патріотична. Безперечно, він знав цю знамениту фразу Богдана Хмельницького й з Літопису Григорія Грабянки («Та ще не вмерла козацька мати!», закінченого 1710 року (К.: Т-во «Знання» України, 1992)). До речі, у своєму творі «Богдан Хмельницький» великий француз Проспер Меріме змальовує завзяту вдачу козацького ватажка, його сміливість і відважність. У поєдинкові з Чаплінським він так кинувся на озброєних ворогів, що ті пустилися навтьоки. «Хмельницький

гукнув їм: «Пам'ятайте, що в мене є шабля, і ще не вмерла козацька мати!» (курсив мій. — Авт.). Так козаки завжди називали свою батьківщину — Україну, чи, радше, свою військово-політичну спільність». (Львів: Каменяр, 1990, переклав Ярема Кравець.) Отже, заспів пісні Чубинського має глибоке історичне підґрунтя. І не міг він виникнути, як дехто вважає, на зразок польського гімну «Єще Польска не згинела», хоч і створеного ще 1797 року. У нього було своє коріння, свій родовід і своя історія. А як свідчать документи й документальна історична проза, в 61–62 роках ХІХ ст., польським національним гімном вважався «Боже, цось Польскен», про що ми вже згадували. «Мазурка Домбровського» стала польським національним гімном значно пізніше. Могло бути, що Чубинський її й не чув. Ось, скажімо, невеличкий епізод із варшавської маніфестації 1861 року, яку відтворив правдивий літописець, класик литовської літератури Вінцас Міколайтис-Путінас: «Після відправи натовп, що швидко розростався, ринув до будинку намісника. Навіть нагайки козаків не могли його спинити. Другий натовп зібрався біля Бернардинського костюлу й заспівав гімн «Боже, цось Польскен». Сім разів козаки нападали на юрбу й щоразу були відбиті камінням та цеглою» (Вінцас Міколайтис-Путінас. Повстанці (К.: Юніверс, 2002).

А тепер згадаймо Шевченкового «Івана Підкову», написаного 1839 року, коли поетові було 25 літ:

На цьому місці (Велика Васильківська, 122, тепер — 106) стояв будинок купця Лазарева, в якому Павло Чубинський написав слова українського національного гімну

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі...

(курсив мій. — Авт.)

Чи не здається вам, братове, що пісня Чубинського з'явилася як відгук на цей Шевченків сумний заспів? Як заперечення його висновку. Ось поставмо лиш у пісні замість «Ще» — «Ні». За змістом — майже те саме, що й було, за формою ж — відповідь:

Ні, не вмерла України
І слава, і воля...

Ще й ще переконуєшся, як добре знав Чубинський рідну літературу.
(А ми в сусіда шукаємо, чого не позичали!)

Напевне, ота пісня, яку співали «громадяни» зі своїми завзя-тими гостями, була останньою краплею, що переповнила душу юного (23-річного) поета. Він усамітнився в своїй кімнаті й почав писати, що зібралося на серці:

Ще не вмерла України
І слава, і воля...

Зауважмо, що серед перших виконавців пісні Чубинського був і Володимир Синьогуб, який у кінці 1862 року «виучив дворянина Володимира Пилипенка й студента Київського університету св. Володимира Євгена Ізвєцкова...»

В архівах охранки (вибачайте, що іноді доводиться повторю-ватися) знаходимо згадку й про місце, де була створена пісня, — в будинкові купця Лазарева, на Великій Васильківській, 122 (тепер — 106), де Чубинський квартирував останні перед за-сланням три місяці разом із братами Синьогубами (ЦДІАУ, ф. 473, оп. 1, спр. 20). 2 листопада (за старим стилем) Чубин-ського заарештували; а 4-го «громадяни» проводжали його до Броварів — у далеку Архангельську губернію. Виходить, у бу-динкові купця Лазарева Павло Платонович жив у серпні, верес-

ні, жовтні. У вересні—жовтні вже за Чубинським було встановлено негласний нагляд. Отже, час написання «Ще не вмерла України І слава, і воля» — кінець серпня — початок вересня за старим стилем або за новим — вересень 1862 року. Тому й годилося б встановити меморіальний знак: «На цьому місці стояв будинок, у якому влітку—восени 1862 року жив Павло Платонович Чубинський — видатний український етнограф, фольклорист, поет, перекладач і громадський діяч. Тут він у вересні 1862 року написав слова українського національного гімну». Адже цей текст — історичний. Він живий, як і безсмертний дух українського народу. Марно «конкурсувати» сякі-такі штучні тексти, вони ніколи не стануть душею народу. Такого не заплануєш. Таке з'являється на хвилі відважних змагань у хвилини найвищого духовного піднесення. Найідеальніше — національний гімн прийняти як державний. Аби не розходитися в намірах з народом. Щоб не співали знов держава свою пісню (мету), а народ — свою. Адже Україна здобула свою незалежність із історичною піснею на вустах. Це і є гімн. Наш, історичний, національний славень. Отже, й повинен бути державним. А що державні гімни завжди короткі, бо це музичний код держави, то — виконувати перший заспів і двічі приспів. У цих рядках усе сказано. Ось цей текст:

Ще не вмерла України
І слава, і воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки (або й: вороги),
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим
За свою (або: нашу) свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Текст — Павла Чубинського, музика — Михайла Вербицького.

Народившись на зіткненні світлого духу із мороком свавілля (текст — у вересні 1862, мелодія — в 1863-му), відшліфувавшись та загартувавшись у буремних змаганнях за незалежність упродовж багатьох десятиліть, цей славень заслужив безсмертної шани у свого народу.

ЧИЯ ПРАВДА, ТОГО Й ВОЛЯ

Розповідаючи про недільні школи, Гнат Житецький, підкреслював: «Природно, що більш численний, більш яскраво-надмірний в українському національному напрямкові і більш різноманітний у своєму складові новостворений гурт став на чолі об'єднання Українців у Києві. До нього й приєдналися енергійні, талановиті, ініціативні Поляки, що покинули польську гміну, — «перевертні», як глузували з них вороги, — з головою гуртка В.Б. Антоновичем...» Хоча в Тадея Ростиславовича Рильського трохи інша версія погляду на тих «поляків», що приєдналися до «Київської громади». Однак про це трохи далі.

Михайло Драгоманов у «Австро-руських споминах», як пам'ятаємо, потверджував, що «українські студентські кружки (маючи на увазі Новостворене, Подільське та Печерське товариства) в 1862 році злилися в велику громаду душ у 250—300...»

Павло Житецький, відповідаючи на статтю В.І. Ламанського в № 2 «Дня» 1861 р., висловлює переконання, що «український нарід сам у себе повинен шукати підмоги на ті випадки, коли зазіхають на його народню окремішність, що мова та письменство — це історичний орган його окремішности, єдина міцна сила, на яку він може покладати надію; навпаки, зладжені форми, перейняті зокола, позичені на зажиток, накинуті зверху, а тому не зв'язані органічно з його духовною природою, є такі незручні для його цілоти, як і польська пропаганда, що підточують коріння його знизу». Автор висловлює свій імператив, свою неухильну ідею. Ми обороняємо, каже він, природний поступовий розвиток українського народу з середини його самого наперекір цивілізаторським змаганням «русских патріотів», що пропонують зворотний шлях — із гір до низин. Та кожному своє, завершує П. Жи-

тецький: «їм — теорія, нам — життя; їм — проповідування, нам — діло; їм — витійська мистецтність до самосліпу і самоглушення, нам — прозір та слух... Нам — переконання в тому, що доля української мови й письменства залежить від самого народу, який у міру свого власного розвитку визначаючись з внутрішньої потреби своєї ж таки природи, привласнить із російської освіти не те, що подарують йому добрі та великодушні люди, а те, на що направить його народний його геній, з правом і собі впливати й на російську літературу».

Як оцінював Гнат Житецький, найвиразнішим виступом «Київської громади» — колективу, а не поодиноких членів її, з одвертою заявою свого переконання, був «Відгук із Києва», надрукований у № 46 (листопад, 1862) «Современной літописи», вид. при «Русском Вѣстнику» Каткова. Цей «Отзыв» склали влітку 1862 р. в оселі Платона Чубинського у м. Барисполі на Переяславщині — Павло Чубинський, В. Антонович, П. Житецький, Вик. Торський, Ів. Касяненко та інші громадяни, а підписали його в серпні 21 особа в Києві і тоді послано його до редакції...»

Річ у тому, що навколо «Громади» збиралися хмари. «Члени «Громади» знали, що селяни засвоїли собі правду: поляк на Україні — пан, а польське повстання — бунт панів проти визволення селян» (В. Міяковський). Отже, «Громада» не могла підтримати такого повстання. Вона відмежувалася від нього. І обрала для себе інше — вивчати народ. Як писав Антонович, «збори ці мали за мету: вивчення краю етнографічно, юридично і географічно, для чого різні люди склали і з дозволу цензури надрукували програми: 1) для згуртування етнографічних відомостей, 2) для згуртування відомостей з галузі звичаєвого права, 3) для збирання географічних відомостей».

Відповіді на ці програми збирали люди, що жили в різних місцях і були знайомі з авторами програм, а деякі і незнайомі, а друкувалися вони в різних періодичних виданнях: «Основи», «Києвських» і «Черниговских губернских ведомостях», «Чернігівському листку» і т. п.

Юридичну програму склав кандидат юридичних наук Чубинський, а інші — не пам'ятаю хто.

Крім вивчення краю, працювали над виданням підручників для народу: на зборах так званої «Громади» розглядали, читали і виправляли рукописи різних осіб, які вони підготували до друку.

З них видано: таблиці для початкового читання, складені студентом Горячковським; арифметику популярну; фізичну географію — під заголовком «Дещо про світ Божий», складену в вигляді збірника статей, писаних різними особами; «Байки Глібова». Обидві, на останок згадані книжки, видані під редакцією кандидата історично-філологічного факультету Стоянова. Усі книжки видані з дозволу цензури.

Крім того, мали на увазі: складання повного збірника українських пісень, складення українського словника, складання підручника з географії і т. д...»

«При виданні книги, — писав Антонович, — звичайно робили складчину і гроші передавали кому-небудь, здебільшого авторові чи тому, хто склав дану книгу. Який і брав на себе клопоти, пов'язані з виданням...»

Оскільки ці свідчення В. Антонович давав розслідувальній комісії, то не обійшлося і без таких заяв: «На зборах, *крім науково-літературних і педагогічних питань* (курсив мій. — Авт.), ніяких інших питань ніколи не порушували; а якщо висловлювали думки, що виходили поза рамки цих питань (і якщо ці думки можна згуртувати і подати як одне ціле), то їх можна було б звести до такого загального підсумку: велика частина людей була переконана в громадській користі народньої освіти, велика частина їх уважала своїм моральним обов'язком сприяти всіма силами такій освіті. Загальна думка схилилася до того, що народня освіта в тутешньому краї розвиватиметься скоріше й успішніше, якщо її проводити українською мовою, яку тутешнє населення краще розуміє». (Володимир Міяковський. Недруковане й забуте, Нью-Йорк, 1984).

Здавалося б, не так і багато заявили-зробили громадівці. Однак вони добре знали: якби відгукнулися на заклик деяких кіл польського суспільства, то скомпрометували б ідею нелегального українського товариства. Ото вони вистояли. І все-таки порушили, крім усього, сміливі й відважні питання: про народу окремішність українського народу, про народну освіту українською мо-

вою, про несприйнятність для українців тодішньої польської пропаганди. Дарма, що всілякі польські «золоті грамоти» українським селянам «гори золоті» обіцяли, виставляли себе найкращими їхніми друзями, але селяни ту дружбу на своїй шкурі відчували, і їх можна було б зрушити хіба що гайдамацькими кличами. Проте того вже польські кола боялися. Вони відчували, чим дишуть селяни — певно, що ненавистю до своїх гнобителів. Селянам лишалося вибирати — чи лишатися під російським гнітом, чи підпадати під польський, але теж гніт.

Ці стосунки добре знала (й підігрівала) російська влада. Вона до певного часу спостерігала «ходіння в народ», а потім розгледіла в «Громаді» таку саму небезпеку, як і в польському бунтарстві. А на «Громаду» посипалось каміння як із польських, так і з російських підворіть. Треба було визначатися й офіційно заявити про свою позицію, висловити свої переконання. А власті й того злякалися.

«Основна теза нашого розуміння, — оголосили громадивці, — це глибоке переконання, що ні окрема особа, ні гурток, ні громада, ні навіть увесь так званий освічений шар суспільства не має аж ніякісінького права накидати величезній більшості народу, використовуючи його нерозвиненість та безмовність, будь-яку теорію, прибрану а рїорї...» (Певно, ті знали, у чий це город камінь). Єдиний обов'язок освічених людей це «ужити всяких можливих заходів і способів, щоб добути народові освіту, визнати себе, свої потреби, уміти ознаймувати їх, нарешті внутрішнім своїм розвитком дійти до того шабля громадивства, яке дає йому закон. Доки нарід своїм розвитком не стане в рівень із сучасним його становищем, даремне вигадувати для нього, та ще й без нього, далші шляхи поступу... Єдина справа певних друзів народу під цю пору — це допомагати розвитку народньому, не висуваючи чи то політичного, чи соціального тлумачення, і терпляче чекати часу, коли сам нарід зможе розмовляти з нами про речі, які зараз неприступні для його розумового розвитку, а через те для нього й загадкові, темні, непотрібні».

Гнат Житецький підсумовує: «А щоб дійти цієї мети, людям треба насамперед завчасно і старанно вивчити побут, моральні підвалини, умови життя народнього, його світогляд і сподівання».

Мабуть-таки й те, що громада світлої, порядної, патріотичної української еліти мала велику місію — закласти підвалини української академічної традиції, і їй це вдасться трохи згодом, коли почне свою діяльність Південно-Західний відділ Географічного товариства, а також НТШ...

Говорячи про програму-мінімум, що висловила тоді «Київська громада», Гнат Житецький наголошує: «Не заперечуємо, що ця програма досить поміркована, і через 10–15 років вона вже не задовольняла і саму Стару Київську Громаду, а чим пізніше, тим більше й ширше розросталися програмні вимоги та практична діяльність українського громадянства. Але не забуваймо, що засновки їй за дві третини століття до нашого часу поклав був таки оцей обмежений, сумирний, стриманий «Отзъвъ» Киян, що його й тоді важко було просунути через цензурні лещата».

«Відгук» під первісним заголовком «Громадські питання» було послано до «Русского вестника» в Москву. Звідти він попав у московський цензурний комітет, далі — міністрові народної освіти О.В. Головніну. Головнин надіслав коректурні відбитки статті київському генерал-губернаторові кн. Васильчикову. Той розглядав питання і так, і так, нарешті зважився дозволити, сподіваючись отримати від публікації певну користь для уряду.

«Відгук» надрукували наприкінці 1862, а в січні 1863-го надійшов із III Відділу наказ припинити подальшу діяльність «Громади». Головними членами небезпечного товариства, зазначалося в посланні князя Долгорукова князеві Васильчикову, вважають названих у № 46 «сучасного літопису» журналу «Русский вестник» за 1862-й рік...

Публікація, що мала б привернути ширшу увагу, привернула увагу пильну, і це пригнітило на якийсь час потенційні можливості «Громади». І зовсім уже зв'язав руки Валуєвський циркуляр, що поставив під сумнів саме існування української мови, культури й народу... Та це на тимчасово. Кажуть монголи, хоч скільки перевертай свічник, а полум'я вгору прагне. Так буде і з «Громадою». Ось повернеться із заслання Чубинський, повернеться не як подоланий, а як переможець — дійсний член поважного РГТ — і закрутиться навколо нього кипуча діяльність «Громади» на новому, вищому етапі — в науковій організації створеного Чубинським

Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. «Київська громада» тепер матиме змогу легально проводити наукову діяльність, чого не могла робити раніше.

А поки що над Чубинським збираються чорні тіні... Усе, що лякає ревних імперських службістів, в їхньому уявленні виходить від Чубинського: Чубинський ходить у національному вбранні, Чубинський підбурює селян, Чубинський іде до Шевченка, Чубинський складає «обурливу» пісню, Чубинський пише «Відгук», Чубинський діє в небезпечній «Київській громаді», Чубинський записує народні пісні, Чубинський співає...

А тут у Золотоніському повіті знайшли відозву «Усім добрим людям». Вона починалася такими словами: «Добрі люде! Щодня ви бачите пожари, щодня вигорають села та города, чи ви знаєте, яка тому причина — ні, мабуть. Панам треба, щоб бідні люде не мали нічого та щоб ішли до них зароблять хліба; як усі прості люде не будуть мати у себе нічого, як повипалять хати й усю худобу переведуть, то вже ж треба буде шукать пропитання, а пани положать таку ціну, як самі знають, та ще гроші будуть давать на позички, а там знову заневолять за ті позичені гроші; та так самі-сенько буде, як з ваших прадідів, вольних людей, поробили кріпостних. Добрі люде! Ще й худобу вашу будуть пани утворювать (отруювать? — Авт.), бо їх сила, хоть не їх воля — воля ваша, не вважайте і то що часом палають і панські села, та панські села палать панські вороги, а ваші вороги — пани. Повставайте, добрі люде! Спитайте стародавніх людей, що робили панам Гайдамаки, як воно колись було, як Гайдамаки подякували панам. Робіть так, як діди Ваші, то буде ваша сила, бо ваша воля — ваша правда».

Імперців ця відозва, видно, добряче налякала, бо авторство її відразу адресували Чубинському. І, відповідно, підвищили пильність і «кваліфікацію злочинів» нещодавнього випускника петербурзького університету. «За Павлом Чубинським адміністрація, — писав В. Міяковський, — відразу помітила бажання «взволновать умы крестьян ложными внушениями насчет их прав на землю». Йому інкримінували агітацію серед селян, щоб вони не допускали в себе військового постою; його обвинувачували в тім, що він має на меті посіяти серед народу ідеї соціалізм».

му й комунізму. Нарешті переяславський справник довідався, що кілька молодих людей, серед яких був і Чубинський, в селі Войтові розповідали народові якісь «легенди про минулу вольність» (виходить, адміністрацію лякало не те, які легенди пишуть від народу, а які *розповідали народові*. — Авт.), при чім простий люд поставився до них, як сім років перед тим до Розенталя, як до ворогів. За словами справника виходило так, ніби селяни вбачали в них паліїв і ніби хотіли зв'язати їх. Всі ці дані дозволили міністерству внутрішніх справ поставити зв'язок між собою появу відозви в Золотоніському повіті і революційну діяльність Чубинського. Його вислано до Архангельської губернії, але ми не певні, що дійсно ним написано цю прокламацію».

Однак, без сумніву, відозву написав чоловік, який добре знав історію, розумівся на літературі й культурі, тямив у народній психології. В тексті уловлюємо тонкі вкраплення Шевченкової, а також народної поезії — мовби влучні дотикання до стражденної душі. Скажімо, ось тільки кілька таких живих разків. «То буде ваша сила, бо ваша воля — ваша правда». «Так чи довго ще катам панувати». «Чи вже ж слава козацька пропала». «Що краще: чи бути у неволі у панів, чи самим панувать». Ще вдамося до Володимира Міяковського, авторитетного й розсудливого дослідника. «Цю відозву до селян, яку адміністрація приписувала Павлові Чубинському, з боку проклямаційного можемо вважати зразком такого роду літератури. Просто й сильно написана, вона була по самих чутливих місцях селянського існування. З піднесенням, з надхненням зверталася вона з гаслами й закликами того часу до селян...»

Відозва підписана іменем гайдамацького ватажка Сави Чалого. А кому, як не йому присвячено багато народних легенд, пісень, переказів. От він щиро й розмовляє зі своїми довірниками: «Щиру правду кажу вам. Бо приходе той час, та година, що годі нам плакати, як мала дитина. Заприсягніть один перед одним, що усі повста[не]те рятувати один одного та битися з панами за правду, за волю, за козацьку долю...»

Хто автор цієї майстерної відозви, важко сказати. Чи міг написати її Чубинський?

Як на мене, міг. Коли не сам, то з кимось із побратимів.

Були й інші підстави підозрювати в авторстві відозви «Усім добрим людям» саме Павла Чубинського. 1861–1862 років Чубинський опублікував у «Основі» цілу низку неординарних матеріалів. Були й такі, що їх цензура заборонила. Але навіть ті, що пройшли цензурні лещата, не всякому чиновникові подобались («Найгірше бережіться чиновників» — з відозви).

Ось виберемо дещо з того, що могло й насторожити не тільки бориспільських служак. Скажімо — «Із Борисполя» («Основа», жовтень, 1861). Найперше — епіграф: «Що п'яна жінка, що бішена кішка, що чоловік з Борисполя — все одно». Далі — початок: «Із наведеного мною прислів'я видно, що наше містечко не має доброї репутації...» І ще: «... в ньому до 6 000 жителів (за академічним місяцесловом), в тому числі, як мовлять старожили, 72 поміщики...» «У нас багато таких панів, для яких складання всіляких *актів* є поезія життя; вони готові списати багато аркушів гербового за пару гусей...»

«За кількістю позовів навряд чи можна знайти подібний куток на всій земній кулі. Наше благородне громадянство складається з кількох ворожих таборів, що взаємно бомбардують плітками та позовами...»

«Місцевим властям здавались осудливими зібрання дівчат на вулицях: вони розганяли тих, що співали пізнім вечором і навіть брали під арешт. Тому дівчата стали збиратися в шинках, де під егідою відкупу вони можуть співати скільки душа забажає, у товаристві парубків, особливо ямщиків (ці в нас найвеселіші). Отже, піклування наших місцевих начальників-Савонарол призвели до тих самих наслідків, до яких призводять усі *позитивні заходи* у справі поліпшення моральності».

Ось і про ті, вже згадувані, військові постой: «Часті солдатські постой навіяли нашим дівчатам і молодицям ніжну прихильність до москаликів...»

«Солдатська муза залишила в нашому містечку значні сліди: наші дівчата співають пісні, що належать до циклу казарменої поезії і рясніють цинізмом. Багато українських пісень забарвилось в московський колір і співається на московський лад».

«На Купала я пішов на вулицю, щоб побачити це народне свято, що пережило багато віків. Дівчат було мало, багато не вийшло на вулицю. Все тяглося в'яло, за народною піснею йшла «судариня-бариня», — і я був не радий, що пішов.

Нівечення естетичного смаку пов'язане з нівеченням моральності — і тільки один засіб протидіяти злу — це грамотність. Треба щоб дівчата ознайомилися з багатством, чистотою і глибиною наших чисто народних пісень і з глибокими й цнотливими думами нашого батька Тараса; треба також, щоб місцеві власті не особливо дбали про моральність і залишили в спокої поетичні звичаї нашого народу».

Такої іронії, такого сарказму не потерпіли б і в більшовицькі часи. Тим паче, якийсь там випускник якогось університету вказує панам, що та як треба робити. Критикує їх перед усією імперією. «Дворяни, що їх призначили бути розпорядниками на винищенні саранчі (прозвані народом саранячими панамі), відмовились під всякими приводами...» Он як вони дбають про народ!

А ще Чубинський не забув про «найнесприятливіші умови — це розподіл наших податків і повинностей. Наші козаки платять підвищений подушний оклад. Цей подушний податок найвищою мірою нерівний... Про постійну повинність і говорити нічого; той, хто бідніший, отже беззахисніший, той більше й страждає...»

Ну, й що після цього скажуть оті 72 поміщики одного Борисполя? Заєрепеняться, щоб «писаку такого» забрали від них подалі. А ще як прочитають у тій же «Основі» «З приводу розмежування», «Історія Бориспільської школи», «З приводу виборів» та «З приводу лісогосподарства і лісокрадства»... А тут ще цей юрист допомагає відсуджувати в них усякі позови на користь селян...

КОМУ ЗАВАЖАЮТЬ ПРАВЕДНИКИ

Отож могли саме з його іменем пов'язати написання відозви «Усім добрим людям». Аякже, писав проти панів, москалів — про воєнні постої? Писав. Поширював «легенды прошедшей вольности» — про Гайдамаччину, Козаччину? Записував, поширював. Хто ж як не він міг таке написати про панів: «Це вони пожари

роблять, та німців наймають, та кують вас у кайдани, та москалів насилають, та б'ють, і довго ще так будуть знущатися над вами, бо ви боїтесь, бо в вас немає духу, а панам то й на руку!» Або: «спитайте стародавніх людей, що робили панам Гайдамаки, як воно колись було, як Гайдамаки подякували панам... чи вже слава козацька пропала...»

Володимир Міяковський над причинами заслання Чубинського розмірковує так: «Року 1861, в червні місяці Чубинський закінчив Петербурзький університет і повернувся на Україну, в містечко Баришпіль, тоді Переяславського повіту на Полтавщині. Тут він почав збирати відомості про народні юридичні звичаї для своєї кандидатської роботи на тему: «Наследство по народным обычаям». Стосунки з місцевою людністю під час цієї роботи дали матеріал для кількох дописів до петербурзького журналу «Основа». Ще в Петербурзі Чубинський входив до літературного гуртка «основ'ян»: прізвище його ми знаходимо вже в першій книжці «Основи» в спискові співробітників... перші дописи Чубинського того ж року з Баришполя до «Основи» виявляли вже критичне ставлення молодого письменника до соціального ладу. Взагалі в дописах Чубинського до «Основи» підкреслено деякі з тих моментів, що стали за матеріал для обвинувачення його в неблагонадійності. Так один лист з Баришполя («Основа», 1862, кн. 6) багацько уваги віддає тій шкоді, яку чинили військові постой в містечку (чужоземна окупація! — Авт.), очевидно, ця тема була не тільки темою допису, але й змістом усних бесід Чубинського з селянами та з іншими баришпільськими мешканцями, бо влада вбачала про-

*Керамічна медаль
до 100-річчя від дня
народження
Павла Чубинського.*

Автор — Володимир Кальненко

вину його, між іншим, в агітації серед місцевого населення проти військового постою. Ще одна тема дописів Чубинського до «Основи» — про негативні риси в житті місцевого дворянства — спричинилася до того, що поміщики-дворяни перші забили тривогу щодо «злочинної агітації» Чубинського й постаралися довести про неї до відома губернської адміністрації в Полтаві. Близькість Барішполя до Києва й зв'язки самого Чубинського з Києвом, з Київським університетом, були причина того, що про всю цю діяльність Чубинського полтавський губернатор уважав за потрібне повідомити київського...»

Писали на Чубинського й те, що він разом з іншими молодиками винен у підпалюванні. Що він бозна-хто...

Було доручено «приставу гражданских дел» Яцуті та ад'ютантові жандармського штаб-офіцера Васильєву провести таємне слідство. Чубинський вчителював у приватному пансіоні Ленца в Києві. «Ніяких фактів «злочинної діяльності» не викрито, — пише Міяковський. — Найбільш ясна формулювка провини Чубинського зводиться до такої: «ношением малороссийской одежды, пребыванием без всякой надобности в местах, населенных временно обязанными крестьянами...»

«В самому Барішполі слідчим показали в лісі Чубинського «павильон с двухэтажною каланчою», якого збудовано в тому ж 1862 році. Оповідання обивателів поясняло, що «по выкинутому на ней [каланчі] флагу, виденному с Киевской колокольни, собирались к нему его товарищи студенты без всякой видимой цели, ходили в малороссийском одеянии, пели возмутительные малороссийские песни и проводили время в шумных оргиях». Сусіди-поміщики (Чучмарьов, Мельниківський, Книш) пояснили до того, що Чубинський «свободными мыслями возбудил серьезное опасение, что он имеет в виду какую-нибудь вредную цель, но ни на один факт указать не могут: носят слухи, что целью его — стараться внушить народу учение социализма и коммунизма».

Загальний висновок цілого слідства був такий: не зважаючи на відсутність фактів, Чубинський «непременно имеет цель ложного и противоправительственного толкования народу его

положення, но открыть фактически невозможно, потому что, действуя на умы простого и легковерного народа, имеет на своей стороне этот народ». Воістину геніально мовлено — визнано повну свою безпорадність, але ж не будуть вони відступати. Слідча комісія в Петербурзі під головуванням кн. Голіцина, не додавши нічого суттєвого, визнала, що поведінка Чубинського на Полтавщині може мати поганий вплив «на умы простолюдинов» і «полагала выслать его на житье в один из уездных городов Архангельской губернии под надзор полиции». Сам цар затвердив постанову.

Чубинського не допитували ні в Києві, ні в Петербурзі. Про це й про дещо інше він уже на засланні пише в «Історії мого заслання», а також у листі до Якова Полонського від 11 червня 1863 року.

Позаяк і в тому, й у тому разі розповідає сам Чубинський, письменник і юрист, постараюся якнайповніше навести обидва джерела. Тексти подаю в українському перекладі.

ІСТОРІЯ МОГО ЗАСЛАННЯ

По закінченню курсу Юридичних наук в С.-Петербурзькому університеті в червні 1861 року я повернувся в дім батька мого, Полтавської губернії, Переяславського повіту, в містечко Бориспіль. Тут я зайнявся вивченням народних юридичних звичаїв, оскільки темою кандидатської дисертації я був обрав: «Спадщина за народними звичаями, що існують в Малоросії, порівняно з постановами давнього руського права».

Дисертацію на цю тему я написав і 18-го Листопада відправив до Правління С.-Петербурзького Університету.

Відправивши дисертацію, я приступив до вивчення інших сторін юридичного побуту народу.

Для цієї мети я повинен був входити в стосунки з народом. Місцеві поміщики спершу сміялися тільки над цим, вважаючи прагнення вивчати народ страшенно дивним.

Незадоволення ж поміщиків почалося з того часу, як я помістив в «Основі» за Жовтень 1861 року лист «Із Борисполя» і за Березень 1862 року статтю «З приводу розмежування», в яких я вказав на гидкі сторони дворянських норівів, особливо на нездатність користування таким дорогоцінним правом, як, дароване урядом, право вибору — посадових осіб.

Незадоволення це ще більше зросло внаслідок мого піклування про влаштування в Борисполі щоденної безплатної школи для дітей обох статей. Відкриття цієї школи було дозволено д. Куратором Київської Навчальної Округи, Товаришем Міністра Народної Освіти Бароном Ніколаї.

Прагнення навчати селянських дітей було сприйнято як прагнення підбурювати селян.

Польське дворянство правого берега Дніпра перше розпустило чутки неприхильні для Малоруської молоді, внаслідок того, що ця молодь старається всякими засобами перешкоджати поширенню Польсько-католицької пропаганди на Малоруському ґрунті. Польське дворянство, щоб зчинити гоніння на ворожу йому Малоруську молодь, розпустило чутки, що ця молодь сепаратисти, які хочуть відокремлення Малоросії від Росії, що ця молодь бажає провести різанину поміщиків, підбурює до неприйняття Уставних грамот і такого іншого. Чутки ці перейшли і на лівий бік Дніпра й стали повторюватися темними дворянами лівого берега Дніпра.

Петербурзькі пожежі й божевільні прокламації ще більше схвилювали дворянські уми. Пішли балачки про те, що і Малоруська молодь належить до зграї прокламаторів, що як і не приймають селяни Уставних грамот, то це відбувається під впливом цієї ж молоді.

Так як я раніше встиг нажити незадоволення дворян Переяславського повіту, то кожен крок мій став пояснюватися під впливом вищевказаних подій.

Я жив улітку 1862 року в хуторі в лісі, за 8 верст від містечка й до мене двічі приходили товариші відпочити днів на два на свіжому повітрі. Ці відвідини було розтлумачено так: або в мене на хуторі пишуться прокламації, або спонукаються селяни до бунту. На хатині в лісі, в якій я перебував, побудована маленька каланча, отож видно Києво-Печерську Лавру, що від хутора за 25 верст. І навіть цій каланчі було надано політичного значення. Ходили такі балачки, що на каланчі ніби викидається прапор. Помітивши цей прапор у Києві, студенти вирушають до мене на хутір, а навколишні селяни також збираються до мене на прапор.

Ось до такої дурниці доходить налякана поміщицька уява.

Була ще одна причина незадоволення до мене місцевих поміщиків.

Поміщиця Ремерс погодилась подарувати своїм селянам по десятині землі на душу, і я брав участь в її угоді з селянами. І в цьому побачили бунт: «ось, — казали вони, — що наробив цей негідник Чубинський, після цього, чого доброго, і наші селяни зажадають, щоб їм подарували по десятині землі.

(Воістину легендарна постать — Павло Чубинський! — Авт.)

Плітки та обвинувачення росли не днями а погодинно, внаслідок чого ми, так звані хлопомани, вимушені були ввійти в друковані пояснення з приводу обвинувачень нас.

Київська цензура не пропустила нашого пояснення, через що ми відправили його в редакцію «Русского вестника», яка й надрукувала його в № 46 «Современной летописи» за 1862 рік під заголовком «Відгук із Києва» і за підписом 21 чоловіка, поміж яких є й мій підпис.

Не знаючи ще, чи буде надруковано наше пояснення, я зважився вдатися до іншого способу на виправдання своє і подав Полтавському Цивільному Губернаторові доповідну записку, в якій, виклавши всі пред'явлені мені обвинувачення, просив призначити формальне слідство.

Через два дні, узнавши, що в Борисполі Полтавським Приставом Слідчих Справ Яцютою разом із Жандармським офіцером ведеться про мене секретне слідство, я подав Цивільному Губернаторові другу доповідну записку, в якій просив зробити відомим мені привід до початку слідства раніше від моєї просьби, бо я маю намір захищатися перед законом. На це відповіді ніякої не одержав. Раптом 2-го листопада 1862 року мене було арештовано і 4-го числа відправлено в м. Архангельськ, а звідти в Пінегу.

Тут я вже дізнався про моє вислання таке: Височайше заснована комісія, під головуванням князя Голіцина, розглядала справу про вчинки Чубинського, що проживає в Києві, і про прокламацію Мало-руською мовою підбурливого характеру, знайдену в Золотоніському повіті, ухвалила вислати Чубинського в Архангельську губернію під нагляд поліції.

Мене не притягували до слідства. Від мене не вимагали ніяких пояснень і тільки тут я узнав, що була якась прокламація в Золотоніському повіті; а втім я на місці проживання про неї і не чув.

Я не вважаю себе ні в чому винним.

Я звертався до влади, просячи слідства і суду за обвинуваченнями, що пред'являються мені.

Я разом з іншими у відгукові з Києва перед лицем усієї читацької публіки виклав обвинувачення, що пред'являють нам, і запрошував кожного обвинувача підкріпити їх хоча б одним фактом.

Нарешті посилаюсь на Мирового Посередника 2 дільниці Переяславського повіту Полтавської губернії Г. Гамалію, на дільниці якого місце проживання мого батька. Він може посвідчити, що я брав у селянському питанні таку участь, яку повинен брати чесний громадянин, що бажає успішного розвитку благодійної селянської реформи. (Певно ж, не всі хотіли того успішного розвитку — Авт.)*

На дільниці Г. Гамалії введено за добровільною згодою селян з поміщиками значно більше число уставних грамот, ніж на будь-якій іншій дільниці, Полтавської губернії, а втім там жив я, віднесений до числа тих, що баламутили спокійний хід селянської реформи.

Моє заслання я не можу нічим іншим пояснити, як тільки помилкою. Я впевнений, що мені не відмовлено буде в Правосудді.

Я прошу не помилювання, а слідства і суду.

Якщо я винен, то нехай буду покараний за законами, якщо ж не винен, то нехай будуть покарані мої наклепники, що спричинили стільки страждань мені і моїм батькам.

Павло Чубинський.

Ага, діждешся, що їх покарають, отих наклепників та слідців! Вони ж діяли за наперед складеним сценарієм, автори якого сиділи дуже високо. «Так було задумано», — сказав би мій добрий приятель.

Очевидно, примірник цієї записки Павло Платонович надіслав батькові до Борисполя, бо всі дані записки, іноді навіть дослівно ввійшли до докладної записки батька його Платона Чубинського, який подав її зі свого боку шефові жандармів Долгорукому 8 березня 1863 року. І, як не дивно, отримав відповідь. Про це дізнаємося з Павлового листа до Полонського (від 11 червня 1863) й із батькового листа до сина (від 10 травня 1863). У згада-

* Василь Федотович Гамалія (1832–1871) при проведенні слідства об'явив приставу Яцуті, що він не чув нічого, що мало б зв'язок «с ложным и противоправительственным толкованием Чубинским народу его положения», але деяке підозріння в антиурядових настроях Чубинського мав і тому наказував старшині села Войтова Дзюбі мати догляд за Чубинським, під час його перебування в цьому селі. (Примітка В. Міяковського.)

ному листі до Полонського Чубинський довірливіший і відвертіший. Є в ньому дещо й із батькових повідомлень.

Оскільки це живий голос нашого поета і вченого, засвіtimo лист — нехай заговорить до вас із глибини плінного часу.

«1863 року Червня 11 дня.

Вельмишановний Якове Петровичу! Надсилаю Вам батьків лист, із якого Ви побачите, що не тільки мене, але й його бідолашного старого переслідують. Прочитайте його лист і Ви побачите, що мав відчути я, читаючи його. У нього робили обшук уночі, не зважаючи на те, що мати й сестри спали. Їх розбудили, обшукували в ліжках навіть. Його запідозрили в зберіганні заборонених книг. Обшук уночі в родинному домі з 40 понятими!!! Як це для старого? Він пише мені, щоб я писав про це государеві й захистив його від нападів і ганьби. Бідний старий! Він жаліється мені — наче я сам не потребую захисту. Із батькового листа ви побачите відповідь із III Відділення на його клопотання про мене. Мене заслали: 1) *за відвідини Шевченкової могили в кількості 20 осіб*. Я справді відвідував Шевченкову могилу 13-го червня 1862 року — але нас було всього п'ятеро чоловік і ми сказали наші імена квартальному наглядачеві, м. Канева, на його вимогу і він їх записав. Але що ж злочинного у відвідинах могили нашого дорогого поета? Його прах дозволив перевезти на батьківщину п. міністр внутрішніх справ і ми з Петербурга проводжали його зі сльозами і нас за це співчуття не карали. А насправді той, хто відвідав його могилу — злочинець. Адже ж не забороняли цього, а що не заборонено — те дозволено і ерго — карати за це неможна; 2) *за співання підбурливих пісень*. Де і коли? і яких? Невже кожна малоросійська пісня — підбурлива? Проти кого підбурлива? Проти уряду? — ні, таких пісень народу я не співав. За такі пісні сам народ мене зв'язав би. Він відчуває добро, що зробив йому государ і не дозволить сказати проти государя нічого нешанобливого. Та чи послідовно було б, якби я був ворогом уряду, що звільнив 22 мільйони рабів і дав їм людські права? Ні. Я разом із селянами села Олександрівки Остерського повіту Чернігівської губернії — правив молебінь на світлу Христову неділю минулого року (здається-таки, що позаминулого — 1861. — Авт.), — за здоров'я государя. І тут уже в день 19 лютого, у

моєму місці заслання, — наймав молебінь (окрім того, що було за законом) — за здоров'я государя. Я думаю, ви впевнені в моїй щирості і впевнені, що в цьому не було задньої думки. Треба не любити народу, щоб разом з ним не помолитися за визволителя в пам'ятний на завжди день 19-го лютого. — Тепер друге припущення: може, я співав пісні підбурливі (для) проти поміщиків? Ні. Це наклеп, зведений польськими поміщиками. Посилювати станову ворожнечу може лише хлопчисько навіжений або п'яниця; перший — щоб помалюватися перед народом, другий — щоб напиться за рахунок народу; 3) *за те, що я напивався горілки*. Горілки я ніколи не напивався і не маю до неї прив'язаності. Та нехай би і напивався — в цьому немає злочину, особливо державного; 4) *за носіння малоруського костюма*. Я носив простонародний костюм не з політичною метою, як це роблять Поляки — а з метою кращого вивчення народних звичаїв. Простонародний костюм не був заборонений — то яка ж у тому провина? От за що мене заслали! Із батькових листів видно, що вже готуються нові обвинувачення. Гімназист Володимир Синьогуб — показав, що я створив підбурливу пісню. Мабуть, його налякали й узяли з нього вимушене показання — або він під впливом страху звів на мене обвинувачення — пущене в хід моїми ворогами, яких не бракує. До речі, я засланець, і на мене відповідно можна валити всяке обвинувачення. Але ці обвинувачення мене не лякають — правому лякатися нічого. Все це мене глибоко засмучує. Нехай я страждаю — за що ж терпить такий сором мій батько і за що так нахабно чинять із нашим сімейством. Але я не падаю духом і сподіваюся на дарування мені справедливості. Государ, що подарував амністію тим, які проливали кров — не захоче, щоб страждали ті, на яких наклеп накидає підозру. Цією підозрою ми зобов'язані польським агітаторам, які натякають на існуючі ніби солідарність малоросів з поляками, — а також зобов'язані їм же в обвинуваченні нас у сепаратизмі та бунтуванні селян. Їхня політика — політика Societatis Iesu. Вони нас ненавидять — бо ми їх ненавидим. Така-то моя доля — предобрий Якове Петровичу. Але я не падаю духом. У нас є народна малоруська пісня:

«Перебули пригодоньку,
Пребудем лихо».

Я сподіваюся, що рано чи пізно, але закінчатся мої страждання, дякуючи участі добрих людей*.

Прощайте! Залишаюся широ відданий Вам П. Чубинський».

А в Борисполі творилося справді нечуване. Ось що розповів у листі до сина батько: «... Сповідити маю тобі вістку убивчу для мене, цієї ночі 9-го травня о 12-й ночі земський ісправник асесор державної палати і пристав з 40 простолюдинами і 10-ма солдатами, головою й сільськими урядниками оточили дім мій житловий вимагали відчинити. Я як неупрошував через вікно щоб зачекали світанку але просьба моя не уважилась мусіли відчинити і побунтували сімейством, за входом Костя був узятий з якимось секретним розпитуванням уночі відправлений під арешт у квартиру пристава — а мені ісправник пред'явив свій журнал складений 7-го травня з додаткового допиту ув'язненого в переяславській тюрмі Володимира Синьогуба, він нібито показав що йому подаровані засланцем Красовським кілька заборонених книг і рукопис поіменував які саме і віддав на зберігання нібито мені які книги син мій Костянтин казав йому що начебто такі закопані мною в хуторі і потім провели обшук і перебрали скрізь усякі листи й папери по сундуках шафах і ліжках до шнура але нічого побажання їх не виявилось — а потім по дню відправились в хутір не запрошуючи мене й Кості копали й рили та нічого також як небувалого не знайшли. Костю в квартирі пристава допитували і той нічого про такі книги не знає і з Синьогубом про те зовсім не говорив... Допитували його коли і в який час сходилися студенти в хутір і хто саме і взяли від нього в тім допит а після обід відпустили мабуть з додержанням наглядку. — І що з нами далше буде не знаю, я дав від себе відзив про неправильне наволікання на мене і що я з Володимиром Синьогубом зовсім як тобі відомо незнайомий — а що був він у мене раз як я замітить міг проїздом 8-го чи 9-го серпня 1862 року і з дому мого повечерявши з братом його Віктором та іншими в Київ виїхали — а про старшого Синьогуба я писав так як воно було що він на хуторі проживав і користувався вільним повітрям пив парне молоко також готувався до дисертації на магістра; Володимир Синьогуб і якийсь 16 літ: Пилипенко взятий 5-го травня в тюрму, за співання підбурливих пісень в селищах: в показаннях своїх посписували та-

* Певно, сподівався на сприяння Полонського та Штакеншнейдерів.

кож указавши складачів таких листів якогось Свитницького й тебе в тому оббрехавши, — Ради бога напиши про це государеві чи кому признаєш і захисти мене 60 літ. старика від подальших нападів і ганьби — Люблячий тебе батько П. Чубинський».

Ось тут і зійшлося те, що писав батько синові, і те, над чим билася царська охранка. Згадаймо справу Слідчої комісії для політичних справ при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторі «Про дворян Синьогуба В. й Пилипенка В. й поміщика Потоцького В., звинувачуваних в агітації серед селян с. Пилипчичі Переяславського повіту Полтавської губернії з метою підняти повстання проти царського уряду і про перевірку показань Синьогуба В. про існування в Києві таємних товариств «Малоросійська громада» та ін. (почато 25 квітня 1863 року, коли Чубинський уже був на засланні) та її підсправу «Револуційні пісні різних авторів (в ориг.: сочинітелєй. — Авт.), завчені дворянином Володимиром Пилипенком з настанови дворянина також Володимира Синьогуба взимку з 1862 на 1863 рік» (див. розділ вище — «Славень»).

Дивний був цей Володимир Синьогуб! (не те що Віктор). Затаїв якусь дріб'язкову образу на Павла — і ну обливати його брудом, навіть набріхувати перед охранкою, втягувати в несусвітню тяганину. Згодом, як випливає із згаданої справи, він сам заперечує можливість переховування в Чубинських будь-яких книжок... Але ж ніхто вже не переглядатиме справи — головне підставити під сумнів, недовіру, заснувати павутину небезпеки.

Ось і ті записи 9 травня 1863 року, коли в день трусу взяли Павлового брата Костю й розпитували уночі на квартирі у пристава. Кілька моментів із цих свідчень: «Віктор знає мови іноземні, а тому брат Павло запросив Синьогуба в дім батьків у Бориспіль, де вони займалися. Віктор також переймався від брата Павла юридичними науками. Заняття їхні були інколи на батьковому хуторі в лісі за хутором підполковника Руднева поблизу Олександрівки». Костя зізнався, що познайомився з Синьогубами через квартирування брата, коли Павло поступав учителем до приватного пансіону шляхетних дівчат Ленца. «На побаченнях же з Володимиром Синьогубом розмов у нас ніяких не було, бо я був із ним посварений за те, що чув від нього грубощі та різні лайки навіть не могли на нього по-

діяти ніякі засоби братами його, бо я чув від братів та інших його знайомих, які про нього мені казали недобре то я з ним не мав ніякого знайомства, а тільки знав про нього як про людину бридку, що в селищі Войтовім займається гулянням і п'янством. Книг від Синьогуба не тільки заборонених, але ніяких від нього не одержував і зовсім про них необізнаний і не чув від батька щоб йому Синьогуб вручив би які-небудь книги...» Лукавий то був хлопець, отой Володимир. Може, Павло того й не підозрював. «... коли я писав про Синьогубів як про людей підлих і таких, що не заслуговують жодної уваги, доказом того була знайдена копія листа мого (в Пінегу. — Авт.)...» Отож свідчення Володимира Синьогуба, які він дав у караульні Переяславського тюремного замку, збаламутили всіх — і обвинувачів, і обвинувачених. Одне слово, від Борисполя до Петербурга жандармська машина була заклопотана Чубинським... У кабінетах Полтавської палати гуляли тривожні циркуляри: «... в селищах козаків Переяславської округи вимагається особливе і невідкладне спостереження, то через важливість цих обставин, Палата, разом з цим, відрядила в Переяславську округу Асесора її Г. Гординського, з тим, щоб він, разом з тамтешнім Земським Ісправником, вжив всіх необхідних заходів до знищення виникаючих там дуже зловредних задумів і недопущення поширення їх, а до того був присутній депотатом при проведенні розслідувань, які можуть бути призначені з цього приводу». За Керуючого підписався Радник.

По всій губернії розлізлися нишпорки слухати, нюхати, вуджувати інформацію, чи не потикався хто просвіщати люд хрищений. Аякже, он і спіймали крихту: «... приїжджав у Війтове вчити народ, були в нього буквар П. Куліша і ще якісь укладені київським студентом, хтозна як його прізвище, прописи та ще друковані твори Тараса Шевченка, як от «Кобзар», «Гайдамаки» та ін...»

Он то який переполох!

З'ясовуються місця проживання Павла Чубинського. Син підполковника Сили Григоровича Синьогуба Володимир Синьогуб поспішив повідомити: «... братів у мене п'ять Віктор, Євген, Микола, Лев і Сергій, які крім Лева і Сергія, жили й живуть на одній квартирі в Києві: на Великій Васильківській вулиці в домі купця

Лазарева, № 122. Я жив із братами до знайомства мого з колишнім полковником, а тепер засланцем-каторжником Красовським, не розходячись у переконаннях. Я познайомився з Красовським 1862 року на перший день Світлого Христового Воскресіння, на вечірці, що була зібрана університетською молоддю в домі [нечітко] що на Кузнечній (нині Антоновича. — Авт.) вулиці в Києві...» Чи не в будинку Кравченка, де збиралася «Громада»? «Останні 3 міс. Чубинський жив зі мною та моїми братами в будинковій купці Лазарева на Великій Васильківській у Києві...» Як уже мовилося, на цьому місці стоїть будинок під номером 106.

Про ретельність, із якою працювала жандармська машина, говорить сама назва однієї справи: «Дело о распространявших разные толки между крестьянами, Чубинском, студенте Синегубе, ученике Синегубе и Касяненко и крестьянине Плищенко. Началось 26 сентября 1862 г. Кончилось 27 Июня 1864 г. По секретной части Канцелярия Киевского Военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора». А таких справ було доволі. Чубинський на засланні, а машина працює... Так, 12 січня 1863 року київський старший поліцмейстер доповідає, що Микола та Євген Синьогуби, учні гімназії Віктор і Володимир Синьогуби, вільний слухач університету козак Полтавської губернії Переяславського повіту с. Корніївка Іван Касяненко і тимчасово зобов'язаний селянин Семен Плищенко перебувають між собою в дружніх стосунках «и хотя в распространении вредных мыслей между низшими сословиями не изоблачаются, но можно подозревать что они способны и имеют к тому стремление». Між цими бракує одного — Чубинського. Він на Півночі. А по його слідах нишпорять хорти.

«Знайомство моє з Чубинським (свідчення того ж Володимира Синьогуба) було після взяття Красовського в червні місяці того ж року (1862. — Авт.), на Великій Васильківській вулиці; він був надто обережний і ніколи майже не висловлював революційних ідей...» Мудрий, виходить, чоловік Павло Чубинський. Не давав поживи донощикам усяким — мусіли вигадувати. Але Чубинський був працювитої вдачі і не розтринькував часу на всякі дурниці. Він за всяких умов працював.

Федір Савченко, подаючи в «За сто літ» (книга шоста) з недрукованих доти листи Чубинського до Полонського, навів цікавий уривок зі споминів Ол.Ол. Русова про Чубинського. «... Русов пригадав про цікаве оповідання Беренштама щодо настроїв Чубинського в останні дні перед від'їздом із Києва на заслання до Архангельщини: «Кажуть, що коли хто згадує про помершого вже чоловіка, — писав Русов, — то він більше пригадає не те, що про його треба було б сказати, а те, які траплялися з ім самим пригоди при зустрічах з тим чоловіком. Може, воно інакше й бути не може, й коли я згадую про Павла Платоновича Чубинського, то завжди приходиться пригадувати свої почуття, які викликала талановита постать цієї щирої й привітної людини. Через те я поперед усього прошу вибачити мені, коли казатиму про себе, згадуючи про мої відношення до Чубинського.

Почув я перший раз про його, коли у київо-подольську прогімназію, де служив я учителем, прийшла оповістка з імператорського Географічного Товариства, що член цього Товариства буде об'їздити Західній Край Російської держави, збираючи статистичні і економічні знання про цей край. Запитав я тоді В.Л. Беренштама, що це за чоловік П.П. Чубинський.

— Ви, мабуть, його добре знали, — кажу.

— Ще б то не знати! — каже Беренштам. — Товаришував колись, були у одній громаді з ним разом, — то й розкажу, що знаю. От Вам одна пригода, один випадок з його життя, якого я не можу забути.

Сиділо нас кільканадцять чоловік похнюпившись на Кузнечній вулиці за пивом, а між нами сидів арештант, якого вже було присуджено до заслання у Архангельське. Сумні думки, що вже не побачимо ми його серед нашої громади через кілька днів, позав'язували нам язика, і ми не знаходили слів, щоб розігнати ті думки:

— Чого зажурилися? — каже нам цей арештант: що оце я їду у таку далеку північну сторону? Що там загину, або замерзну? Не бійтеся: і там є люде, а там де люде — добре буде! І житиму добре й вернуся!!»

Як дізнаємося з листів, що друкуються далі, — підсумовує Федір Савченко, — жити йому там було не дуже то добре, а повер-

нутися — він дійсно повернувся, ще й багато доброго зробив для української справи».

Стриваймо, є нагода подивитися, здавалося б, інші події, але мовби в тій самій одміні. Сумні події, драматичні, дошкульні, навіть трагічні, безпосередньо й опосередковано пов'язані з нашою темою. Володимир Синьогуб, як ми вже згадували, свідчив про знайомство з Чубинським «після взяття Красовського в червні місяці» 1862 року. Ще він свідчив: «Красовський їздив до нас мало не щодня. Представляючи в різних розмовах страшні картини деспотизму, він за один місяць устиг схилити мій молодий розум до мрій про свободу». Там же, — пише Михайло Слабошпицький в «Історії одного життя в документах і фактах» («Наука і культура», вип. 23, К., 1989), — є і така цікава, важлива для характеристики Красовського деталь. Він подарував Синьогубу «багатий малоросійський костюм», а також численні революційні видання, серед яких «Колокол», «Полярная звезда», переписані ним вірші Рилєєва, Шевченка... Деталь цікава й для нас, бо це саме ті видання, яких шукали жандарми в Борисполі й на хуторі в Чубинських, коли Павло Платонович уже був на засланні. Привертають нашу увагу в тій історії й ще деякі моменти. Ось Михайло Слабошпицький пише: «Навесні 1862 року після введення так званих Уставних грамот спалахнули селянські заворушення. Вчорашні кріпаки вимагали землі без викупу. Підполковник Красовський, перевдягаючись у селянський одяг, часто їздив по селах, агітував за збройне повстання». Їздив по селах і Чубинський. Інкримінували і йому «ношення малоросійського костюма», а також «цель ложного противоправительственного толкования народу его положения», «злочинну агітацію». Слабошпицький наводить витяг із вироку воєнно-польового суду при Київському ордонасгаузі підполковнику Красовському: «... за якийсь час до 18 червня Красовський був у Корсуні й помічений канівським начальником у малоросійському одязі і в неоднократних стосунках та розмовах із селянами... за ним було встановлено секретний поліційний нагляд. Після того Красовський квартирував в одному домі з двома офіцерами 4 резервного батальйону Житомирського піхотного полку капітаном Яциною і поручиком Липинським і столувався разом з ними. 19 червня того ж

року батальйон цей за розпорядженням київського військового подільського і волинського ген.-губернатора повинен був виступити з Києва в містечко Богуслав Канівського повіту для утихомирення селян; тим часом 17 числа червня ж після полудня Красовський, проходячи по табору згаданого батальйону в малоросійському одязі, кинув запечатаний конверт на ім'я солдатів... Потім у таборі було знайдено ще 5 листів до солдатів того ж батальйону... Листи ці без підписів і різних почерків. В них говорилося нижнім чином, що їм не варто виконувати наказ начальства сікти й стріляти селян за те, що вони хочуть землі і волі, навіть і якби це був наказ царя, все одно наказ проклятуший...» Слабошпицький зазначає, що Красовський на допитах усі ці факти підтвердив, але заявив, що в нього не було жодного співника, що він діяв сам, на власний страх і розсуд. Через цю прикру обставину слідчі лишалися вельми невдоволені. Вони правильно підозрювали: в Києві діє сильна нелегальна організація... На думку спадає свідчення Володимира Синьогуба про зібрання на вулиці Кузнечній, коли «прийшов якийсь пан у гусарському військовому мундирі, невисокий на зріст, лисий, з довгими вусами... Скинувши мундир, він залишився, що вразило мене, в малоросійській сорочці...» Звичайно, це був Красовський. Але тепер перейдімо до «Історії мого заслання» Чубинського. «Пішли балачки про те, що і Малоруська молодь належить до зграї прокламаторів, що як і не приймають селянини Уставних грамот, то це відбувається під впливом цієї ж молоді». А в листі Павла Платоновича до Полонського від 11 червня 1863 року серед причин заслання Чубинського називаються: «за носіння малоруського костюма» та «за відвідини Шевченкової могили»: «Я справді відвідував Шевченкову могилу 13-го червня 1862 року — але нас було всього п'ятеро чоловік і ми сказали наші імена квартальному наглядачеві, м. Канева, на його вимогу і він їх записав...» Один час, один район. Подібна ситуація, і сполохи подібні. Он то який розпорядок посиленого режиму панував тоді, видно, не тільки на Канівщині. Підозра на підозрі. Он ще й відозви Красовського і... відозва Чубинського? Так звана золотоніська... Виходить, спалахи на правому й на лівому березі Дніпра... Виходить, що вся Україна (Малоросія, як вони казали) ось-ось повстане... А до цих відозв

додалась іще одна за підписом цілої організації — «Відгук із Києва». Недаром усі імперські пильнувальники так сполошилися від Києва до Петербурга!

Андрія Красовського, що був знайомий із Тарасом Шевченком і з Гарібальді, військово-польовий суд присудив до «позбавлення чинів, дворянської гідності, бронзової медалі в пам'ять війни 1853—1856 рр., усіх прав власності і до смертної кари розстрілом...» Та оскільки його справу слідчим органам не вдалося перетворити на справу підпільної народницької організації, то Олександр II розпорядився «замінити смертну кару політичною смертю з виконанням над ним обряду, для цього випадку в законах встановленого, і потім заслати в каторжну роботу в рудники на 12 років...» «Ритуал» здійснювали на еспланаді Києво-Печерської цитаделі. Ось як описує цю трагічну сцену Михайло Слабошпицький: «Його ведуть на середину еспланади. Така врочистість цього страшного ритуалу. Як на параді, карбуючи крок, до нього наближаються обер- і унтер-офіцери. Звідкись звучать у вологому повітрі слова: «На караул!» і тонуть у барабанному дробі. Зачитується вирок про засудження до страти. Знову звучать барабани. На Красовського натягують довгу білу сорочку, зав'язують очі і примотузовують до стовпа. Шеренга солдатів шикується навпроти. «На плече!» Він не бачить націлених у його серце рушниць, не чує зойку дружини, що падає непритомною на руки родичів...» І далі: «А Марія Йосипівна вже не чує слів про збереження життя її чоловікові. Вона збожеволіла. 4 листопада один із жандармських офіцерів напише начальникові Третього відділу: «Дружина Красовського, що перебуває в Києві, напевно, не змогла витримати тяжкого свого горя, вона збожеволіла й відправлена в будинок для божевільних...» Там і судилося скінчитись її короткому життю». Діти залишилися сиротами. А ще рік тому він писав з Києва дружині про українську (Тарасову) школу, де він числиться вчителем малювання, куди мріяв «забрати нашого Андрійка».

Тепер ось «другого листопада... передбачалося вивезення Андрія Красовського на каторгу, — пише Слабошпицький, — а напередодні в Київському університеті з'явилося оголошення, що так стривожило представників влади. В оголошенні закликалося

«всіх благородних товаришів супроводжувати з Києва заслання Красовського й висловити йому на прощання своє співчуття...» Другого листопада натовп студентів, учнів і робітників прийшов до ланцюгового мосту через Дніпро, по якому мали везти того, чие ім'я ось уже кілька місяців повторював весь Київ. Арешт підполковника Красовського і суд над ним були тими подіями, за якими жадібно стежили всі в місті над Дніпром». Певно, що до акції проводів Красовського була причетна й «Громада». Може, й сам Чубинський. І неодмінно він був би біля ланцюгового мосту, якби цього самого дня його не арештували. А через день, 4 листопада, «громадяни» уже проводжали його, Чубинського, до самих Броварів, співаючи йому на дорогу: «За тобою, Морозенку, вся Україна плаче...» Чубинського везли на заслання в Архангельську губернію... Побачивши таку справу, вивезення хворого Красовського трохи відклали, а потім аж 25 листопада вивезли потай з рідного його українського міста, куди він більше не повернеться...

НА ПІВНОЧІ

Як же склалася доля Павла Чубинського на півночі — в Архангельській губернії? Відповідь на це питання дає публікація в 7–8 числі журналу «Кіевская старина» за 1903 рік, вміщена під криптонімом «Г. Б.» (на думку Катерини Чубинської, можливий автор Б. Грінченко). Стаття називається «Павло Платонович Чубинський в Архангельській губ. (1862–1869 р. р.)». Автор затримує свою добру увагу на тих, що своєю громадською діяльністю залишили по собі яскравий слід у місцевому житті, що освітили в літературних своїх працях далекий на той час (до проведення Московсько-Архангельської залізниці) й закинутий край і показали як темні, так і світлі сторони його... «До числа цих небагатьох особистостей належить і покійний П.П. Чубинський, уродженець Полтавської губ. Про нього й досі серед небагатьох його архангельських сучасників живуть чудові спогади, — громадська ж і літературна діяльність його залишила по собі яскравий слід в архангельському житті».

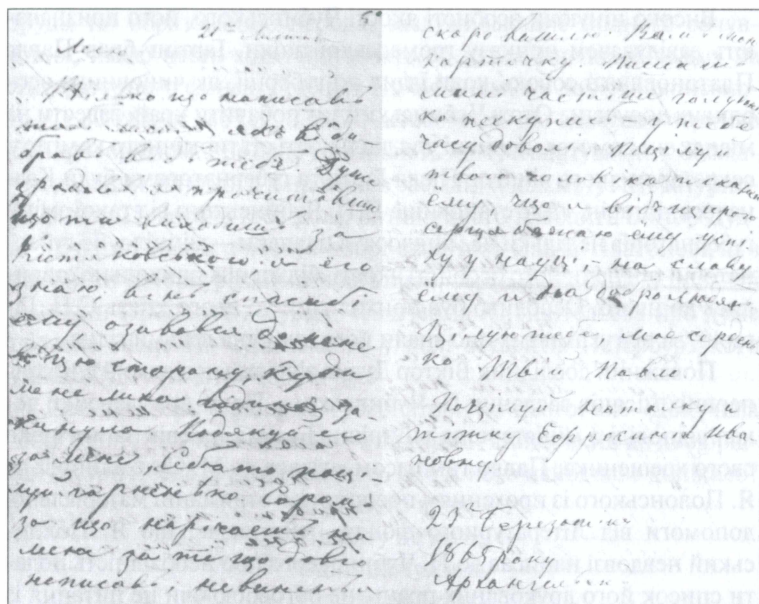
Точних даних про причини заслання автор не має, але посиляється на спогади тих людей, що знали його: нібито за промо-

ву, виголошену над могилою Т.Г. Шевченка, за іншою версією — за поширення на Золотоніщині рукописних відозв українською мовою. У примітці ж від редакції зазначалося, що його вислано з Києва за розпорядженням комісії під головуванням кн. Гагаріна (насправді — Голіцина. — Авт.) через якусь обмову ні в чому не винного Чубинського, який займався тоді Південно-руською етнографією і давав уроки історії в київських жіночих навчальних закладах.

Як пише автор, по дорозі в Архангельськ Павло якийсь час прожив у м. Шенкурську. «Чубинський тоді був молодий, повний сили й енергії і сповнений найдобриших намірів». Він прибув до Архангельська в кінці листопада 1862 р., де губернатором був його хрещений батько Арандаренко. А перед тим (1860) було видано положення про судових слідчих для ведення формального слідства про посадових осіб, не тільки юристів за фахом, але й совісних і чесних людей, яких мав призначати губернатор. Отож Арандаренко підшукував людей на нові посади. Чубинський дізнався про те й звернувся з проханням призначити його в Пінегу, де мав жити. Арандаренко мусів запитати дозволу міністра внутрішніх справ. Той не заперечував — аби тільки не допускали Чубинського до служби в навчальному відомстві й поліції. Арандаренко негайно призначив Павла Платоновича судовим слідчим міста Пінеги та його повіту й відправив у супроводі архангельського заасідателя, оскільки той не був звільнений з-під нагляду поліції.

Тоді заводилися акцизні відомства. Їм потрібні були нові люди, чесні й совісні. «Недаром, — каже автор статті, — акцизні чини першого призову залишили по собі добру пам'ять». Одним із таких був пінезький окружний наглядач Ф. Неронов. З ним і подружив там Чубинський...

Влітку 1863 р. прибув новий губернатор. Март Гартінг. На обіді в його честь Павло Платонович ближче з ним познайомився. І в кінці жовтня (1863) Чубинського було переведено на посаду секретаря статистичного комітету в Архангельськ, а наступного року ще й призначено виконавцем справ чиновника особливих доручень при губернаторові. Хоча Петербург і не дуже з того радів, але не став перечити губернаторській волі.

*Лист Павла Чубинського до двоюрідної сестри
Лесі (Олександри Кістяківської)*

В Архангельську трохи ожив Чубинський. Став дописувати до періодики й зажив слави «газетного кореспондента». Через це й мав халепу. Бо й статті без підпису, в яких перепадало нечесним чиновникам, стали вважати за його виступи. Дійшло до того, що Чубинському було заборонено друкувати статті за своїм підписом, поки він на державній службі. І тому дякувати. Могло бути значно гірше. Заступився, певно, губернатор Гартінг. Коли він ближче познайомився з Чубинським, ще більше заповажав його. Він переконався, що Чубинський не міг би замишляти щось лихе, а «за своїм розвитком, освітою, начитаністю й найширшим прагненням до добра був людиною незамінною в Архангельську», коли бракувало людей, які б мали бодай одну із згаданих рис.

Високо цінуючи особисті якості Чубинського, його призначають завідувачем приказу громадської опіки. Гартінг брав Павла Платоновича з собою, коли їздив по губернії, як чиновника особливих доручень. Отож Чубинський міг побачити край, завести на місцях знайомства, корисні для діяльності статистичного комітету, секретарем якого він був. Після Гартінга губернаторами були Казначеев, Гагарін. «Але становище П.П. Чубинського від такої зміни губернаторів не тільки не мінялося, а навпаки — міцніло, бо губернатори, цінуючи його особисті якості, більш ніж прихильно ставились до нього. Особливо був прихильний до нього князь С.П. Гагарін, за відгуками тих, що знали його, людина вельми гідна...»

Поважний дослідник Віктор Дудко з'ясував невідомий епізод із перших місяців заслання П. Чубинського. Поки Арандаренко чекав відповіді з міністерства внутрішніх справ на свій запит щодо свого хрещеника, Павло тим часом «вдався до М. Сухомлинова та Я. Полонського із проханням посприяти в отриманні матеріальної допомоги від Літературного фонду». «Виглядає, що Я. Полонський невдовзі написав до П. Чубинського про необхідність подати список його друкованих праць, не обговорюючи це питання із М. Сухомлиновим. Так гадати дає підстави дальший перебіг подій. Відповідний реєстр П. Чубинський подав у листі до Я. Полонського від 30 квітня 1863 р., коли ця інформація вже не була актуальною: ще 25 лютого 1863 р. Літературний фонд ухвалив рішення про надання П. Чубинському матеріальної допомоги на підставі відповідної записки М. Сухомлинова, в якій було подано стислі біографічні відомості про П. Чубинського, окреслено деякі аспекти його літературно-наукової та громадської діяльності, названо кілька публікацій у журналі «Основа», — говорить Віктор Дудко у вступній статті (Віктор Дудко. Павло Чубинський і Літературний фонд (1863 р.), Київська старовина, 1999, № 1). Автор подає також досить ґрунтовні коментарі до публікації, де й уміщує вичерпний реєстр публікацій Чубинського початку 1860-х років. Тут же друкується й «Доповідна записка професора Петербурзького університету М. Сухомлинова до Літературного фонду про громадську та літературно-наукову діяльність П. Чубинського» («Принимаю в соображение несчастье, постигшее г. Чубинского, и его усердные

труды по образованию народа, заслуживающие полного сочувствия, имею честь ходатайствовать об оказании пособия ему из Литературного фонда») та лист П. Чубинського до Я. Полонського від 30 квітня 1863 р., з якого дізнаємося, що адресант отримав 150 крб. сріблом, і це дало можливість йому влаштуватися. Засвідчує надання допомоги й протокол засідання комітету Литературного фонду 25 лютого 1863 року, витяг з якого наводить Віктор Дудко. Вчений також з'ясовує добрі стосунки Павла Платоновича з відомими петербурзькими посталями, серед яких були й поважні земляки. Пропонує до уваги «свідчення Л. Пантелєєва про дуже помітне місце П. Чубинського у колі студентів Петербурзького університету початку 1860-х рр.»

Хоч як добре ставились губернатори до нього, але «Докучила лиха доля, Докучила нудьга», — як писав Чубинський до двоюрідної сестри Лесі в грудні 1865 року. Що ж його найбільше допікало?

Із рідного краю
Привіту не маю,
Один на чужині
Сльози виливаю.

Згадаймо спомин Беренштама, і відлуниться в душі, як далі прочитаємо листа: «... зараз як побачать смутним, почнуть казати: «Чого Вам сумовати. Добрі люде Вас люблять, хліб-сіль маєте, хвала Богу; працюєте на користь краєві (ага, краєві, та не тому! — Авт.), — чого ж Вам ще треба». Такі-то утіхи, бодай їх. Люде забувають, що цього мало. Хліб маю, бо до поту, зрана до вечора працюю на его. Працюю на користь цього краю? Да хотів би працювати у рідному краї. Любити ж скрізь будуть, бо не даром кажуть: добре роби, любитимуть люде. Мені хотілось би бути там, моє миле товариство, де всі близькі серцю, — де рідне поле, де співа соловей, де стоять в гаях дуби віковічні, де широко, де весело, де степ, де криниця з вербою зеленою, похилою над криницею. Де усю ніч темнесеньку співають дівчата. А тут — лишенько. Вісім місяців зима; да й літо казна-яке. Скрізь болота та комарів без ліку. Пісні не почувеш, а хоч почувеш, дак таку, що лучче б не слухав. Тепер між засланими єсть такі, що добре співають — так і душу одведеш. Невеселе життя. Здається, що як ще довше поживу тут,

то збожеволію — така нудьга. Гірш те, що не знаєш, коли повернуть додому. Оттаке-то. Та нехай йому хрін. Живим не треба знати про мертвеців, а я мов той мертвець. Усі мої думки, усі бажання — повинен ховати далеко у серці. Нікому їх не треба, нікому вони не корисні. Вибач, серце, що, може, й на тебе нагнав смуги моїм гірким словом; та що ж робити; хотів завести веселої, — та не те на думці, не те на серці. Але киньмо об землю лихом! Інколи так важко, що хотів би напиться, та й то ні з ким.

... Я хочу знати про все, що діється вдома. Я не одвернувся від товариства. Думка моя і серце моє там, хоч з того нема ніякої користі... Нехай Вам Бог щастить, нехай Вам усміхається доля. Може, й мені буде веселіше, як почую, що Ви живете в добрі та щасті. Твій Павло».

І клопочеться Чубинський, аби хоч якось поліпшити свою долю. Найкраще було б на батьківщину повернутись. Принаймні ближче бути та не під наглядом. Оком би глянути на рідний край, озватись до нього і почути його. Хоч трохи йому підсобити...

Ніби й згодилися в центральну Росію перевести Чубинського, але без зняття поліцейного нагляду. То він на те не пішов. Тим паче як секретар статистичного комітету, він захопився дослідженнями Архангельської губернії та виданнями праць статистичного комітету. Павло Платонович у званні секретаря завідував справами Архангельського статистичного комітету і бачив, що з вивчення губернії в етнографічному й статистичному відношеннях майже нічого не зроблено, а те, що було зроблено, вже застаріло; «що хоч статистичний матеріал і збирався, але за застарілими прийомами й до того ж науково не опрацьовувався; що побутова сторона краю: побут, звичаї та релігійні погляди населення Архангельської губернії не були досліджені; що місцева старовина, яка має історичний інтерес, не вивчалась і навіть не зберігалась і т. п. А тим часом Архангельська губернія, завдяки своєму географічному положенню, характерові й племінній розмаїтості свого населення, побутовим особливостям, що збереглися серед нього, первісним моральності і звичаям, мала високий науковий інтерес для всякої допитливої людини. З властивою йому енергією Павло Платонович взявся за виконання помічених не-

доліків, за детальне й до того ж обґрунтоване на наукових прийомах дослідження й опис архангельської губернії».

І от з ініціативи Чубинського, як згадує М. Огарьов, і під його керівництвом, почалося статистичне дослідження Архангельської губернії, з'явилися віддані цій справі працівники — молодь із чиновників та інтелігентів (мимовільних мешканців губернії), волосні писарі, священники. З'явилися кореспонденції з повітів. Губернія ожила. За словами того ж Огарьова, Павло Чубинський «як людина багатоталановита, різнобічно освічена, енергійна, щира, красномовна і з спрямуванням за своїми переконаннями вищою мірою чесним, справляв на людей, що з ним стикались, чарівливе враження, наслідком чого звичайно бувало те, що люди з задатками доброї волі і чесної праці віддавались йому цілковито».

До роботи в статистичному комітеті Чубинський залучив відомого етнографа П. Єфименка, що теж вимушено там проживав, а також студента медико-хірургічної академії Ф. Хоревича, що проживав тоді в Холмогорах. «Завдяки енергії Павла Платоновича й участі в його роботі по статистичному комітетові Єфименка, Хоревича та багатьох інших, відданих йому особисто і його справі, робота закипіла в статистичному комітеті, і внаслідок того з'явилося багато цінних праць, що зберегли своє значення й дотепер. Ці праці показують нам, як багато сил і енергії вклав П.П. Чубинський в справу дослідження й опису архангельської губернії, яким він володів тактом і умінням в поводженні з людьми, щоб пробудити сили, що дрімали даремно в глушині, залучити їх до роботи!...»

Те, що сьогодні мало виходить книг, які задовольняли б духовний попит населення, тішить лукаву хіть багатьох ортодоксальних чи просто тупих чиновників: аякже, менше хто знатиме про їхню справжню сутність. Згадаймо, як занепокоїлись архангельські чиновні, коли Чубинський очолив міську публічну бібліотеку. Наполюхалися, що «малограмотні люди не будуть забезпечені від користування шкідливими для них творами». Убачили небезпеку й у спілкуванні Чубинського з Єфименком та Хоревичем. Порятував Павла Платоновича князь Гагарін, пояснивши кому слід, що в листуванні з засланнями Єфименком і Хоревичем немає нічого забороненого, та й саме листування було під наглядом поліції. А що-

до убогої публічної бібліотеки, то зародилася думка об'єднати її з бібліотекою статистичного комітету, де головує сам губернатор. Чубинський клопотався, щоб йому розв'язали руки, зняли поліцейський нагляд, але марно. Він збагнув, що тільки неухильна наукова одержимість може його порятувати, вивести з тієї болотяної трути. Отож бере безпосередню участь у виготовленні й представленні кількох проектів поліпшення економічного становища губернії, у підготовці проекту введення тут земських установ... Та все лягло під темне сукно міністерства внутрішніх справ...

Чубинський як чиновник особливих доручень стояв близько до губернаторів, які його шанували за особисті якості. Отож і старався принести користь місцевому населенню. За своїми поглядами й переконаннями він, як згадує М. Огарьов, «був заклятий ворог чиновницької сваволі й хабарництва, завжди стояв за ділових і чесних трудівників... і в час перебування його в Архангельській губернії хабарництво й сваволя якщо й не зовсім зникли, то дуже боялися виходити на світ Божий».

А ми часто любимо телемешити: що вдіє одна людина? Вдіє, коли ця людина такої вдачі як Чубинський. «Один у полі воїн чи не воїн?» На такі запитання можна відповісти, коли усвідомиш, скільки зміг устигнути зробити й створити цей могутній велетень — Чубинський, коли збагнеш його моральний і духовний кодекс.

Усякі непереливки, пов'язані з поглядом Чубинського на чиновницьку етику, з його науковими взаєминами із засланцями Єфименком і Хорєвичем, з його завідуванням публічною бібліотекою, а також із завершенням задуманих досліджень і описів Архангельської губернії, спонукали його нарешті скористатися дозволом на переселення до внутрішніх губерній Росії. Він пробує, але куди там...

Далєбі виручили його праці за профілем статистичного комітету. На їхню фаховість і довершеність звернули увагу в Імператорському вільному економічному й у Російському географічному товариствах. РГТ доручає Чубинському дослідити стан хлібного й лляного виробництва та торгівлі в Північному краї. Він об'їхав Архангельську, Вологодську, В'ятську й ніби Пермську губернію, вивчив на місці умови виробництва й збуту вказаних продуктів, познайомився з людьми, що торгують на Архангельщині хлібом та льоном, налаго-

див стосунки з земськими управами сусідніх губерній і з честю виконав дане йому доручення. Всього за п'ять місяців. Його звіт «Про стан хлібної торгівлі в Північному районі» було опубліковано в «Працях» експедиції РГТ. Обсяг — книга на триста сторінок. Дослідження було настільки глибоке й ґрунтовне, що Товариство завагло зустрітися з цим автором. Віце-президент Т-ва граф Літке поклопотався перед міністерством внутрішніх справ — відпустили Чубинського приїхати до Петербурга, за другим приїздом дозволили «повсюдне проживання», крім... Архангельської губернії.

Згодом те саме Товариство видало й іншу його працю — «Звіт про льоководство в Північному районі». Крім цих праць, архангельської теми стосуються й інші видання Чубинського: «Солеваріння в Архангельській губернії» (1866), «Північно-катерининський шлях» (1867), «В'ятсько-двінська залізниця» (1868). Чубинський обґрунтував необхідність прокладення залізниці з В'ятської губернії на Північну Двіну, щоб забезпечити архангельців хлібом і убезпечити від частих голодних років. Його проект було здійснено через більше як 30 літ. Пермсько-Котласька залізниця зв'язала Перм і В'ятку, а також хлібні місця Сибіру з Північною Двіною та Архангельськом. Шість років пробув в Архангельську Чубинський, але як багато зробив.

Про особисте життя його тут можна судити зі спогадів тих, що знали його, а передусім зі слів М. Огарьова: «Як щирий син України, відірваний від неї, П.П. Чубинський палко любив свою батьківщину, говорив про неї захоплено і з захватом; дома, поза службою, його часто можна було бачити в національному вбранні; улюбленою його їжею були українські страви. Земляки його завжди були дорогими гостями в нього. Господарство вела сестра Настя Платонівна, що вийшла заміж за чиновника Таратіна й своїм перебуванням поблизу брата скрашала його життя на чужині».

Якоюсь мірою проаналізувала й підсумувала наукову діяльність Павла Платоновича на Архангельщині Катерина Павлівна Чубинська у своїй публікації «Пам'яті П.П. Чубинського», опублікованій 1965 року в «Известиях Всесоюзного географического общества» (№ 1). Тут вона пише, що Північ була для Чубинського справжнім життєвим університетом. Звідси дізнаємося, що Павло Платоно-

вич, крім усього, був редактором «Архангельских губернских ведомостей», що «він завжди цікавився справою народної освіти, збирав і публікував повідомлення від кореспондентів «Архангельских губернских ведомостей» про стан шкіл на місцях, про жіночі школи, що відкривалися, про перетворення повітових училищ. 1865 р. Чубинський узяв велику участь в організації столітнього ювілею Ломоносова, провів успішний збір коштів на влаштування в селі Курострівці Холмогорського повіту школи ім. Ломоносова й на заснування стипендії імені вченого в Архангельській гімназії. Відкриття школи перетворилось на справжнє народне свято. Цікаво, що власті були повідомлені про відкриття школи вже після того, як факт відбувся. На урочистостях в Архангельську Чубинський виголосив палку промову, підкресливши геніальність Ломоносова, його патріотизм і наукові заслуги».

В усіх своїх працях про Північ, наголошує Катерина Павлівна, Чубинський наводить важливі історичні, географічні, статистичні та етнографічні дані. Він користується й письмовими джерелами: науковими працями дослідників Півночі (Бера, Літке, Данилевського та ін.), матеріалами архівів (літописними списками, старовинними Двінськими актами), даними губернських статистичних комітетів, земських управ, а також усними свідченнями місцевого населення — лоцманів, учителів, чиновників та духовенства.

У так званій Північній експедиції Чубинський об'їхав 36 повітів семи губерній, зібрав і опрацював багато матеріалів і подав такий звіт на 300 аркушах, що приголомшив Петербург. Зрештою, вся успішна творча діяльність Чубинського на Півночі готувала йому дорогу в Україну. Правдивий був його вибір — через працю і творчість дійти до волі. І на початку 1869 року Петербург зустрічає з почестями помітного вченого й добивається дозволу повернутися йому на Батьківщину й очолити експедицію РГТ в Південно-Західний край. З України — засуджений, в Україну — заслужений.

Імовірно, якоюсь мірою подіяло на хід справи й шире клопотання петербурзьких друзів — Полонського й Штакеншнейдерів. Федір Савченко висловив припущення: «можливо, що з її (Олени Штакеншнейдер. — Авт.) підтримкою вдалося йому швидче звільнитися з північного заслання».

Федір Савченко по-своєму витлумачує лист Чубинського від 21 січня 1866 р. до Олени Андріївни Штакеншнейдер: «Зміст листа дуже цікавий. Він подає деякі нові риси про відношення до висланих з боку місцевої жандармерії, доноси й атестації якої мали більше значіння для центральної влади, аніж клопотання губернаторів про полегшення долі їх піднадзорних. Чубинський інформував свою знайому, що архангельський жандармський полковник Локс, що розгнівався на нього за відмовлення підтримати інтригу проти кол. губерн. Гартинга, у своїх дописах обвинувачує його за якусь книжку з публічної бібліотеки, де олівцем було зроблено напис «о желаніи малоросов быть самобытными и непочтительное выражение о царствующем домѣ». Звертаючись зі своїм листом, Чубинський надіявся на допомогу з Петербурга в його тяжкому й небезпечному становищі». Про полковника Локса Чубинський писав Олені Андріївні: «Він завжди розказував, що мене зітре з лица землі. Він завжди хвастася, що незважаючи на неоднократні клопотання губернаторів про моє звільнення з-під нагляду — це не вдавалося, бо він мене погано атестує. Користуючись нагодою, він постарався виставити мене як тільки можна з неприхильного боку.

Я нічого не хотів би, як тільки того, щоб губернаторові було доручено провести дослідження. Я навіть думаю, що напис зроблено кимось із намови Локса, для того, щоб мене погубити. Поклопочіться, Олено Андріївно, й попросіть Якова Петровича як-небудь у тому, щоб справу без дослідження на місці не вирішували в Петербурзі.

Ох, як би я хотів перейти в іншу губернію, щоб звільнитися від Локса. Якби можна в Чернігів радником губернського правління, я був би дуже радий».

Ця добра підказка, звичайно, не збулася (не на такому рівні ворочали долями!). Як сталося, так і сталося. Можна лише думати, що якесь та було-таки сприяння. Спробуємо вибрати сякі-такі цитати з листів Павла Платоновича.

«Я сподіваюся, що рано чи пізно, а закінчатся мої страждання, завдяки турботі добрих людей». (До Полонського, 11 червня 1863 року.)

«На Вас одна надія. Ви почали вже клопотатися про мене, тільки я не знаю, в якому становищі моя справа тепер.

Дорого б я дав, щоб тільки попрощатися з цим краєм». (До Полонського, 12 лютого 1864 р., Архангельськ.)

«Неронов, мабуть, бачився з Вами й розповів про моє життя-буття; і Вам, мабуть, було приємно слухати його розповідь, бо Ви турбуєтесь про мою долю. Коли б Ви знали, яка дорога мені Ваша турбота. Тяжко, Якове Петровичу, жити в цій стороні. Природа похмура й сувора. Люди являють собою, як висловився мій один знайомий, — «пустелю людської думки». Хоч фігурально, але правильно. Є, правда, невеликий оазис серед цієї пустелі, невеликий гурток мислячих людей; але й цей гурток нудиться, бо кругом пустеля; нікого любити, нікого ненавидіти. Не весело...» (До Полонського, Архангельськ, 22 березня 1864 року.)

«Вельмишановний Якове Петровичу! Не знаю, як дякувати Вам за виявлену турботу про мене. Ваш лист приніс мені багато радісних хвилин і я все ще не звільнився від впливу його. Ох якби Ви знали, що я тільки пережив у ці дні, — надії, мрії і плани змінювалися одні одними, і всі такі привабливі. Мені так і здається, що я вже в Петербурзі з Вами...» (До Полонського, 19 квітня, очевидно, 1864 року...)

Одне слово, справжні друзі завжди залишаються добрими співниками. Певно, немало зіграла в тому їхньому приятелюванні і пам'ять про незабутнього Шевченка, що їх об'єднувала.

І от Чубинський їде в Україну як начальник великої статистично-етнографічної експедиції в Південно-Західний край.

ДОРОГА В УКРАЇНУ

Пугу! Пугу! — гукнув козак з Лугу.

Отак і Чубинський явився в Україні.

У Києві святому.

Колись вивезений як арештант за українство, сьогодні прибув із важливим дорученням: вивчати Україну...

Явився й гукнув усіх до роботи.

Явився з чіткою оберегою: «Відряджений...» Тепер він мав право згукувати, залучати, гуртувати (на противагу початку 60-х рр.).

Мав право робити те, про що мріяв тоді, але на вищому, академічному рівні. Те, за що тоді били по пальцях, тепер входило в Його обов'язки, було Його високим дорученням.

Гнат Житецький згадував про сутінки українського громадського руху аж до самого 1869 року (після 1864-го), коли дехто повернувся до Києва, дехто налагодив своє життя, роботу, становище. «Тоді знову й відкрилася Київська Громада трохи в іншому складові, за інших умов, іншої організації. Насамперед увійшли в неї М.П. Драгоманов, М.В. Лисенко, В.Б. Антонович, П.Г. Житецький, В.Л. Беренштам, М.П. Старицький, М.О. Константинович, Х.Т. Панченко, П.А. Косач (батько Лесі Українки. — Авт.), В.А. Рубинштейн, О.І. Лоначевський, І.Я. Рудченко (брат Панаса Мирного. — Авт.), а потім К.П. Михальчук, Є.Є. Цвітковський, О.О. Русов та інші. Почалися завсідні й повсякчасні зібрання «громадян» «суботами», увечері, для обміркування справ і влаштування спільних робіт, спершу по черезно то в Лисенка то в Житецького, а далі й по інших квартирах. *Надійшла нова доба українського громадського життя в Києві* (курсив мій. — Авт.)...»

І Чубинський прийшов із новим життєвим, науковим та громадським досвідом. А тоді, після кінця 1862 року, відчувся брак саме такого могутнього організатора, як Павло Платонович. Ось що буде, як він уже прийде!..

Чубинський мав високе завдання, підтверджене відрядженням-приписом: об'єднати українські наукові сили. А маючи за плечима такий великий організаторський і науковий досвід (зокрема могутній досвід Північної експедиції), Павло Платонович тепер міг по-новому вибудувати діяльність «Громади». Він тепер створить Південно-Західний відділ РГТ й поставить його роботу на поважну висоту, як виявиться потім — академічну. Його організаторська й наукова діяльність була, без сумніву, справжня, академічна, історично вагома. Даремно всякі чинодрали силкувалися (на жаль, і досі силкуються!) принизити, применшити, приглушити... Марно! Їм і невтямки, що виїзди на бориспільський ярмарок та в Сокиринці були не з бажання розважитись, а ґрунтувалися на глибокій науковій основі. Це підтверджують досконалі звіти, опубліковані в обох томах «Записок Південно-Захід-

ного відділу». Певниться, що оті гострий розум і мудра розважливість могли б і сьогодні прислужитися, щоб розібратися в становищі й намітити подальші шляхи стабілізації і розвитку.

Дуже виразно описує повернення Чубинського в Україну Федір Вовк. Не можу втриматися, щоб не навести це живе свідчення широго Павлового друга: «Уперше мені прийшлося побачити Павла Платоновича Чубинського влітку 1869 року в домі В.Б. Антоновича («К.П. Михальчук згадує, як наприкінці 1859 чи на початку 1860 року оселився він укупі з В.Б. Антоновичем на спільній квартирі, у № 5 на Назаріївському заулку», — пише Гнат Житецький і уточнює: «проти баркану Ботанічн. саду, третій будинок від кол. Шулявської — Караваївської вул. ліворуч». — Авт.), де я в той час бував уже дуже часто, мало не щоденно. Для мене, тоді ще студента, це було цілою подією. Ми, молоді люди, зрозуміло, давно вже чули про Чубинського, знали про його заслання, — а заслання тоді було ще рідкістю, — були знайомі з його діяльністю в зв'язку з студентською «Громадою» початку 60-х років у Києві і з його етнографічними чи швидче статистичними роботами, разом з іншим, дорогим для нас засланцем, П.С. Єфименком. Не було нічого дивного, отже, що його особа була оточена для нас певним ореолом, а його поява не могла не справити дуже сильного враження, тим паче, що ця поява була першою після п'ятирічного (майже семирічного. — Авт.) перебування в Архангельській губернії».

Так чітко й виразно змальовує великий вчений Федір Вовк те неймовірне зворушення, яке викликав насамперед у «громадян» приїзд Чубинського і його завзятий заклик об'єднатися в добрій справі навколо офіційного завдання — експедиції. Певно, що Чубинському дорого коштувало добитися можливості цього завдання...

«Хтось попередив мене ще в передпокої, — згадує Вовк, — що присутній Чубинський, і, увійшовши в маленьку їдальню Антоновичів, я побачив не надто високого, кремезного, повнявого чоловіка, літ, як мені здалося, близько 40, з великим носом, повними губами, темною бородою і сяйнистими великими темними очима, одягненого, на чимале моє замішання, в «кацапську» шовкову червону сорочку «навипуск». У зовнішності його було щось

Павла Чубинського вшановує Черкащина.
Фото Григорія Білоуса

не зовсім українське; по його дуже виявленій короткоголовості й приплюснутій потилиці, формі носа, товстих губах його найпевніше можна було б сприйняти за когось із югославів і найбільше за кроата чи долматинця, чого разом із жвавистю темпераменту цілком достатньо було для М.В. Юзефовича, щоб називати його не інакше, як «отим циганом Чубинським».

В такому яскравому портретуванні Павла Платоновича відчувається талант антрополога Федора Вовка. Його високе уміння характеризувати й описувати людину.

«З шанобливою цікавістю, — далі оповідає він, — дивився я на нього й уважно вслухувався в кожне його слово. А голос у нього

був напрочуд сильний, створений більше для майдану чи величезної аудиторії, ніж для маленьких кімнаток Антоновича й інтимної родинної бесіди. Розмова, як це завжди буває після довгої розлуки, була доволі безладна, перескакувала з сюжету на сюжет і перебивалася всілякими вставками. Говорив, зрештою, майже сам Чубинський, то розповідаючи про свої стосунки з архангельським начальством, то оповідаючи про свої успіхи в Географічному Товаристві, то переконливо зауважуючи, що звання дійсного члена цього Товариства, яке він щойно дістав, дає дуже важливі привілеї, то, притискуючи ораторський тон, на нас, киян, доводячи, що ми «пропаща нація», позбавлена всякої енергії й рухливості...» Отож повернувся в Україну Чубинський не як нелегальний діяч, а як дійсний член академічної наукової організації з офіційними дорученнями. Це розуміли «громадяни» й уважно слухали його розважливі чи жартівливі розмови.

«За хвилину, — згадує Ф. Вовк, — він уже сипав дотепами й добродушно розказував анекдоти про свої походеньки як піднаглядного мандрівника, статистика, судового слідчого й т. ін. А надто весела була його розповідь про те, як, коли йому повідомили про зняття з нього поліцейського нагляду в Архангельську, перед виїздом його до Петербургу, з нього взяли підписку про нев'їзд до Архангельської губ. за повної свободи проживання в усіх «градах і весях» Російської імперії!.. Як мені пам'ятається, він цього разу зовсім не згадував причин свого заслання, за версією, що тоді ходила, він був зобов'язаний ним Трепову, який був йому за сусіда по маєтку в Боришполі і тоді вже доволі сильний для того, щоб прибрати молодого юриста, який посмів давати поради селянам, що судилися з Треповим. Не так давно, проте, мені довелося чути від родичів П.П. іншу версію, за якою вислання його пояснювалось частими зібраннями в нього на хуторі його київських друзів, причому ніби на сільській вишці, збудованій ще батьком П.П., вивішувався якийсь прапор. Дуже можливо, певна річ, що обидві ці версії справедливі й що перша могла бути причиною, а друга законною підставою...»

Ми вже розглядали різні версії причин заслання і, гадаю, переконалися, що навколишнє чиновництво й панство ретельно добирало й створювало ті підстави, воно робило все, аби позбутися

отого (як уже виявилось в Архангельську — за словами М. Огарьова) залятого ворога чиновницької сваволі й хабарництва, що завжди стояв за ділових і чесних трудівників. А з людськими чеснотами не тільки в бориспільських, але й київських чиновників, як пам'ятаємо з його публікацій, не все було гаразд. До того ж, усім цим імперським нишпоркам нестерпно муляла українськість — не стільки зовнішня (народне вбрання тощо), як внутрішня.

І от, власне, те, заради чого збирав «громадян» Чубинський. «Але найцікавішою із розповідей П.П. Чубинського, було, певно, все, що стосувалося його майбутньої експедиції, — наголошує Федір Вовк. — Будучи чудовим оповідачем, він дуже уривчасто, але надзвичайно рельєфно познайомив нас із історією виникнення в І. Р. Географічному Товаристві питання про експедицію в «Західно-Руський край», першого плану її і т. ін. аж до своїх зусиль надати цьому планові характер не стільки адміністративної анкети, скільки заходу чисто наукового (курсив мій. — Авт.). Говорилось багато про плани самого П.П., про його наміри широко скористатися правом вимагати сприяння з боку місцевих властей, але головним чином про необхідність використати цю експедицію якомога ширше в інтересах етнографії всієї України (курсив мій. — Авт.), а не трьох лише губерній так званого «Південно-Західного краю», — термін, яким у той час було замінено вираз «Українські губернії», що фігурував ще в первісному плані (1862 р.), — як вимагалось за програмою. При всьому цьому П.П. був надзвичайно пошавлений і мимоволі заражав своїм піднесенням і всіх присутніх».

Одне слово, повернення Чубинського на Батьківщину мобілізувало всі національні сили до наукової і громадської діяльності. «Піднесення це, — як згадує Федір Вовк, — передалось і далі, і з часу появи П.П. в Києві питання про експедицію в київських українських колах, а надто, певна річ, в «Громаді» зробилося не тільки черговим, але й переважним над усіма іншими. Всі взялися розшукувати людей, які могли б бути корисними експедиції; стали збирати з усіх усюд записані раніш етнографічні матеріали; декотрі, як, наприклад, Антонович і Михальчук взялися за спеціальні дослідження, що увійшли потім до «Праць» експедиції.

Готових же матеріалів виявилось немало. Ще коли ми були гімназистами в ніжинській гімназії, тобто на початку 60-х років і в час існування первісної студентської «Громади» в Києві, до нашого гімназійного українського гуртка... уже надсилали з Києва маленькі етнографічні програми — окремі відбитки з київських і, мабуть, чернігівських «Губернских Вѣдомостей», і ми під керівництвом двох київських студентів (певно ж, із «Київської громади». — Авт.), що опікувалися нашим гуртком, виявляли свій патріотизм найбільше тим, що старалися записати якомога більше народних слів для українського словника, термінів, пісень, казок, прислів'їв і т. ін. Такі починання були в усій Україні і принаймні в деяких осіб склалися цілі рукописні збірки, що надійшли в розпорядження П.П. Чубинського і перелічені в його передмові до 1-го тому «Праць» експедиції.

Незабаром після згаданої мною появи в Києві П.П. рушив у путь, заїжджаючи в Київ тільки проїздом і не більше як на один-два дні. В цих роз'їздах минула друга половина 1869 року і весь 1870, з середини якого вже почали надходити від нього матеріали в Імператорське Російське Географічне Товариство, а близько половини 1872 року частина їх була вже надрукована».

ВЕЛИКА ЕКСПЕДИЦІЯ

Про свою експедицію — як задумував, відстоював, наполягав і збирав — розповідає Павло Платонович у «Загальній передмові до матеріалів і досліджень, зібраних П.П. Чубинським». Він був свідомий того, що Імператорському російському географічному товариству захотілося покласти на нього дослідження Південно-Західного краю в етнографічному й статистичному відношеннях.

Цікаво, що задум спорядити Імператорським географічним товариством етнографічно-статистичну експедицію в Західно-Руський край виник ще 1862 року (якраз тоді, коли Павлова молода душа прагла наукового діяння і відкриттів). Але то смута була, то підходящих людей не було, навіть були якісь спроби, та невдалі. Старання спеціальної Комісії знайти людей для вивчення литовців і латишів у Північно-Західному краї, а також для вивчення населен-

ня Південно-Західного краю, увінчалися успіхом 1869 року. Навесні Комісія обрала на виконання першого завдання кандидата С.-Петербурзького університету Ю.П. Кузнецова, а на виконання другого завдання – колишнього секретаря архангельського статистичного комітету П.П. Чубинського. Кузнецову було доручено визначити межі литовського й латиського племен на основі списків населених місць, дослідити місцеві відтінки в середовищі Литовського племені і, взагалі, по можливості, всебічно вивчити побут Литовців і Латисьців (національність він пише з великої літери) Північно-Західно-го краю, не пропускаючи з уваги й економічного боку цього побуту.

Чубинський мав дослідити всі народності, що проживають у Південно-Західному краї. Подробиці його плану й хід робіт з 1869 по 1871 рік викладено в згаданій вище «Загальній передмові». Зі свого боку, Комісія не могла не цінити тієї невтомної енергії, з якою П. Чубинський вів свої дослідження, а також, в інтересах експедиції, залучив інших до участі в них («Від Комісії у справі спорядження Етнографічно-статистичної експедиції в Західно-руський край»; «Праці», т. 1).

Урожай експедиції Чубинського став надходити в Товариство з половини 1870 року. Наприкінці 1871 року Комісія визнала за можливе приступити до видання праць Чубинського, поклавши нагляд за друкуванням їх на дійсного члена М. Костомарова (і знову вони зустрілися в доброму ділі) та члена-співробітника П.А. Гільтебрандта. Чубинському було тоді всього 32 роки.

Костомаров захотівся готувати до друку ті томи, в яких вміщено пісні. Решту готував П. Гільтебрандт, який також мав справу з етнографічними й історичними дослідженнями в цьому краї й вивчав місцеві говірки.

Отож – про власне експедицію й про одержимість її керівника. Як на мене, найкраще може розповісти це сам Павло Платонович.

«... Рушаючи в експедицію, я виклав перед Комісією в справі спорядження експедиції в Західно-руський край міркування, якими я вважав за обов'язок керуватися при вивченні довіреного моему дослідженню Південно-західного краю. Спершу я вказав на необхідність розсунути межі дослідження, не обмежуючись Південно-західним краєм в адміністративному смислі, але

приєднуючи сюди південні частини Гродненської і Мінської губерній, західні Люблінської і Седлецької та північно-східну частину Бессарабії. Комісія затвердила цей район досліджень.

Далі, вислухавши мою доповідь про необхідність не тільки вивчати склад населення краю і взаємні стосунки елементів, що складають населення, але й зібрати якомога більшу кількість матеріалів, що стосуються етнографії панівного в краї населення, тим паче, що населення це має різновиди (на деякі відмінні ознаки Українців, Полішуків і Подолян я тоді ж вказав), — Комісія визнала за потрібне зібрання етнографічних матеріалів про панівне плем'я, і разом з тим, доручила мені простежити різновиди й зібрати етнографічні матеріали, не керуючись упередженою ідеєю про три головні різновиди, так як при ближчому й детальному дослідженні різновидів могло виявитися більше...»

Комісія й не сподівалася, що експедиція Чубинського виявиться ґрунтовним запереченням валуєвсько-імперського лукавого «української мови не було, нема і не може бути».

Як міркувала Катерина Павлівна Чубинська, Павло Платонович «за допомогою передових учених створив докладну послідовну наукову методику збирання, обробки та публікації етнографічних матеріалів. Завдяки своєму гарячому краєзнавчому ентузіазмові й організаторському таланту, він зумів залучити до цієї справи значну групу співробітників, що працювали під його керівництвом в експедиціях, у Київському Відділі РГТ, а також на місцях».

Як на мене, все мало свій органічний розвиток. Добре, що не прочахли ще «Громади», які прагли до праці, одержимі були знов загорітися творчою діяльністю, яку перебив їм у 1862—1863 роках валуєвський синдром... Вони ще чекали, що хтось їх покличе до громадської роботи, корисної своєму народові. А Чубинський не тільки сам виکارбався з поліцейських лещат, але й своєю працею добився офіційного визнання його як талановитого вченого й організатора, гідного повести наукову роботу цілого краю. Те, за що він був колись покараний, ставилось йому тепер за обов'язок: знайти, підняти і вести. А вони були готові. Більшість із них добре знали теперішнього керівника експедиції, «колишнього» колегу по «громадській» діяльності. Мабуть, Чубинський добре оцінив

обстановку, відважившись на таку могутню експедицію. Він знав, що там, у рідному краї, вони вже чимало зробили того, що може лягти тепер до матеріалів експедиції, а немало його побратимів готові заєднатися до роботи. Отож «Громада» стала, можна сказати, запорукою успіхів експедиції Чубинського, дотеперішнього громадивця. Якби не створене дотепер і тепер «Громадою» Чубинського, навряд чи можна було розраховувати на такий шалений успіх експедиції. А експедиція Його стала запорукою створення академічної основи – Південно-Західного відділу, що Чубинський не тільки розумів, але й поклав в основу своєї невомної наукової і організаторської діяльності – а він уже був дійсний член академічної установи, РГТ...

Ось як він, Павло Платонович, розмірковує над методикою роботи експедиції: «При етнографічному дослідженні можна діяти подвійним чином: або свої суб'єктивні враження викласти як результат спостережень, або збирати матеріали, що торкаються різних сторін народного життя, даючи таким чином можливість усякому бачити народ незалежно від вражень спостерігача.

Я вибрав другий метод із таких міркувань: 1) Досі не було проведено повного всебічного етнографічного дослідження про Малоросіян. Збирачі матеріалів торкались одного якогось боку народного життя; найповніші – збірники пісень різних осіб, а також збірник прислів'їв Номиса. Відносно вірувань, обрядів, прикмет, ворожінь, нашіптувань, заклинань, ігор та забав, юридичних звичаїв, побутової обстановки і відтінків говірок – зібрано вельми мало матеріалів. Матеріали ці розбиті, розкидані в різних виданнях, так що багато з них стали недоступними...»

Чубинський добре розумів важливість своєї Великої експедиції саме для наукового вивчення духовної спадщини свого народу, його мистецького потенціалу, а також для наукового обґрунтування самобутньої сутності й історичності цього народу. Знав, що не так часто може трапитись така слушна нагода, і саме від нього залежить, як він її використає задля розвитку рідної науки.

Високо оцінив згодом цю (Велику. – Авт.) експедицію Чубинського Олександр Миколайович Пипін, присвятивши окремо видатному вченому десяток сторінок у третьому томі («Етногра-

фия малорусская») своєї «Історії русскої етнографії» (С.-Петербург, 1891, с. 347–356). «...особливо симпатичним сталося ім'я Пипіна для нас відтоді, — писав Іван Франко, — коли він, майже перший з освічених великоросів, прилюдно підніс голос в обороні української мови і літератури, самовільно закар'ював та переслідуваної царем і його прислужниками та шпіонами». Говорячи, що Пипін «зміг зробити так багато для українського письменства», Франко тішиться, що «українці: Григорович, професор університету казанського, і Срезневський, проф. університету петербурзького, були його вчителями і мали на нього найбільший вплив, повернувши його до праці над слов'янським питанням і слов'янськими письменствами».

І ще важливі факти подає Франко у своїй статті «Олександр Мик[олайович] Пипін» («Зібрання творів у п'ятдесяти томах», т. 26, с. 115–119): «Крім тих двох старших українців, мали на Пипіна значний вплив і молодші, а особливо наш історик Костомаров і полукраїнець (по роду) Чернишевський. Чернишевський родився в тім самім місті, що й Пипін, в Саратові, куди родина його зайшла з Полтавщини. Оба вони були ровесники й по літах (Пипін родився 25 марта 1833 р., а Чернишевський в 1828 році). З Костомаровим зійшлися оба в тім же Саратові, куди Костомаров був засланий (1848–1856 рр.) після засуду Кирило-Мефодіївського братства. Пізніше вони знов зійшлися в Петербурзі за роботою літературною». Додамо: де й зазнайомився з ними студент петербурзького університету Павло Чубинський (на 6 років молодший за Пипіна).

Так-от саме Олександр Пипін гідно оцінив українську експедицію Павла Платоновича. «Експедиція Чубинського, — писав він, — один із найзначенніших заходів, які тільки були зроблені в нашій етнографії (курсив мій. — Авт.); поряд з ним декотрі ставили хіба що знамениту працю Оскара Кольберга; із етнографів російських подібну енергію показав, можливо, тільки Гільфердінг — в дослідженні олонського краю. Експедиція Чубинського вельми значенна і стосовно малоруської народності — за багатством зібраного тут народно-поетичного змісту, і стосовно малоруського товариства — за численністю готових праць, якими Чубинський міг скористатися у своїй справі. Стислість терміну,

упродовж якого він виконав покладене на нього завдання, робить його успіх насправді пречудовим. За планом Географічного Товариства, дослідження мало охопити три південно-західні губернії: київську, волинську й подільську. Чубинський поширив дослідження і на частини губерній мінської, гродненської, люблінської, сідлецької і бессарабської області, заселених малоросійським народом. Упродовж двох років, 1869 і 1870, він здійснив кілька поїздок по південно-західному краєві, багато працював сам, за сприяння п'яти молодих людей, що виконували його вказівки, складав програми, розсилав їх приватним особам і установам, спонукав до роботи інших, і врешті-решт зібрав за два роки матеріал у такій величезній кількості, як це не вдавалося цілим науковим товариствам за багато літ».

Чубинський добре знав дійсний стан речей в етнографії, а відтак, розумів найважливіші її потреби й завдання: «Досі із значної частини дослідженого мною району не було майже ніяких етнографічних матеріалів; так, наприклад, із Холмської Русі, з Підлясся Сідлецької й Гродненської губерній, із Пінського й Мозирського повітів Мінської губернії, не було майже ніяких матеріалів, а із Волині й Поділля було матеріалів мало, так що про населення всіх названих місцевостей не можна було скласти хоча б приблизного уявлення. Із усіх цих місцевостей зібрав я, а також отримав від різних осіб вельми значну кількість матеріалів».

Чубинський усвідомлював цінність того, що він робить: «Я старався збирати матеріали ще й тому, що багато пам'яток народної творчості вимирає; народ їх забуває. Якби М.О. Максимович та інші збирачі матеріалів не записали історичних дум і пісень, то багато з них було б назавжди втрачено. Те саме могло б статися з багатьма обрядами, повір'ями, казками, легендами і навіть звичаями; через те ось упускати яку-небудь рису народної творчості чи народного побуту я вважав непростенним».

Керуючись усіма цими міркуваннями, я старався збирати якомога більше етнографічних матеріалів, а також залучити до співробітництва якомога більше діячів».

Як побудував Чубинський організаційну роботу? Із того, що розповідає в «Загальній передмові» своїх «Праць», видно, що він

глибоко передумав усе і з методичного, і з психологічного боку. Ще до початку робіт в експедиції Чубинський прибув до Києва (про що розповідав Федір Вовк) і потурбувався про видання програм, які б могли викликати відповіді тих, хто знає побут народу.

«Опубліковано було такі програми: а) загальноєтнографічна, складена Географічним Т-ом і ним же раніше видана; б) програма повір'їв і забобон, складена п. Єфименком і теж раніш видана Т-ом; в) програма для збирання матеріалів з мови, складена п. Новицьким; і д) програма зі звичаєвого права, складена мною.

Програми ці було надруковано в губернських відомостях трьох губерній Південно-західного краю і в єпархіальних Кам'янець-Подільської губернії. Незалежно від того, відбитки програм було розіслано в кількості близько 500 примірників різним особам, які, за їхнім становищем, могли б повідомити багато вельми цікавих даних.

Що стосується статистичних даних, то я вважав найважливішим предметом дослідження — теперішнє економічне становище селян Південно-західних губерній, стан промисловості і єврейське питання в краї. Щодо цих даних я звернувся до сприяння статистичних комітетів і мирових у селянських справах установ.

Далі, запросивши для письмових занять юнака І.А. Чередниченка, я вирушив у поїздки по краєві».

Три мандрівки здійснив Чубинський цієї могутньої експедиції. Район його мандрівок межував на півночі з Прип'яттю і Біловезькою Пущею, на заході — з річкою Вепром, на південному заході — з Австрійським кордоном і р. Прутом, на півдні — з Новоросійським краєм, на сході й південному сході — з Дніпром, замикаючи в собі губернії: Київську, Волинську, Подільську й частини губерній Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької, Полтавської і Бессарабської області.

«У поїздках моїх я старався не упустити з очей жодної із сторін народного життя, особливо звертав увагу на ті сторони життя, які найменше були обстежені. Так, я скрізь пильнував за фонетичними й граматичними особливостями мови, змінами в побутовій обстановці; з пам'яток народної творчості — я звертав увагу особливо на обрядові пісні й казки міфічного змісту; описував обряд,

розглядав і вибирав ухвали волосних судів; збирав відомості, що стосуються економічного становища селян, про заробітну плату, промисловість, про значення євреїв у краї та ін.

Обрядових пісень записав я близько 4 000. Родини, хрестини й похорон записав у кількох місцях; весілля описав більше як у 20-ти місцях; казок записав близько 300. За програмою про говори зробив записи більш як у 60 місцях; із книг волосних судів вибрав близько 1 000 ухвал. Майже повсюди робились записи про заробітні плати, про характеристичні заняття, ступінь урожаю, вплив селянської реформи на економічний побут народу; про лісову торгівлю, тютюнництво, шовківництво, виноробство та ін.

Маса зібраного матеріалу, а також і повідомленого мені, — величезна, завдяки сприянню, яке зустріла експедиція в краї. Доведення до ладу цієї купи матеріалів, особливо підбір варіантів, вимагали багатьох робочих рук, а тому, крім п. Чередниченка, що працював під моїм керівництвом з самого початку експедиції, я запросив з кінця березня 1870 року В.Х. Кравцова, П.І. Раєвсько-го та В.І. Ілляшевича, а з початку листопада і К.П. Кардаша.

Далі Чубинський називає багатьох діячів, які прислужилися в поповненні матеріалів експедиції.

«Я вже згадав про складену І.П. Новицьким програму з мови; він же передав у розпорядження експедиції більше 5 000 пісень (враховуючи й варіанти), зібраних ним і наданих йому різними особами; крім того, він узяв на себе труд підготувати до видання побутові пісні.

О.Ф. Кістяківський розробив кримінальні ухвали волосних судів і передав історичний нарис цього суду.

В.Б. Антонович зробив витяги з процесів (близько 100) минулого століття про чаклунство.

М.В. Лисенко поклав на ноти мотиви весілля та інших обрядових пісень м. Борисполя.

В.Ф. Симиренко збагатив праці експедиції альбомом фотографічних знімків типів і побутової обстановки.

Роботи виконані Я.К. Темненком.

Статистичні комітети і мирові в селянських справах установи надали майже всі ті дані, по які ми зверталися. Крім того,

Подільський статистичний комітет надав у розпорядження експедиції збірник п. Димінського, що містить близько 2 000 пісень, враховуючи й варіанти.

Експедиції виявили важливе сприяння надісланням матеріалів такі особи:

Професор Київської Духовної Академії (колишній учитель Кременецької семінарії) М. Петров подав вельми великий збірник повір'їв та обрядів, що відносяться до свят, складений на основі матеріалів, зібраних за його вказівкою учнями Кременецької семінарії.

Г. Залюбовський передав збірник казок, ігор та інших етнографічних матеріалів.

Г. Димінський – збірник повір'їв, загадок і взагалі етнографічних матеріалів.

Священик с. Браїлова, Ушацького повіту, Подільської губернії, п. Воронецький уклав, за дорученням мирового посередника п. Гремберга, великий збірник народних вірувань, обрядів та інших етнографічних матеріалів. Особливо великі деякі відділи, як, наприклад, відділ, що стосується світу духовного.

Священик с. Якушинець, Вінницького повіту, о. Даміан Чернецький, подав також вельми ґрунтовний збірник вірувань і легенд.

Учитель Бельських педагогічних курсів Сідлецької губернії, п. Андрієвський, надіслав збірник етнографічних матеріалів, записаних учнями цих курсів.

Учитель народного училища Липецької слободи, Харківської губернії, п. Столбін, подав ґрунтовні відповіді на всі програми експедиції...»

І так далі й далі. Серед названих добродійників і житель села Іванкова (за Борисполем) І. Касяненко, який подав детальні відповіді на програму про говори й деякі повір'я, що належать до свят, а також Мордохай Поленківський, який подав цікавий добір етнографічних матеріалів, що стосуються обрядів, повір'їв, свят, занять і юридичного побуту євреїв.

Із усього не можна не сказати про те сприяння, «яке викликала в Південно-західному краї етнографічно-статистична експедиція. Не менше сприяння мала експедиція і з боку керівних осіб

у краї, і взагалі, з боку всіх тих, що за своїм становищем могли виявити сприяння тій.

На чолі цих осіб ми з глибокою вдячністю ставимо ім'я Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора, князя Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова, який з самого початку прийняв експедицію під свою прихильну опіку й не переставав турбуватися про її успіх...» Це ім'я ще будемо згадувати не раз.

Отож куди спершу вирушив Чубинський?

До Тараса по благословення повела його одержима душа. Туди, звідки його, ласкаво кажучи, «попросили» не так давно — коли вони гуртом мандрували поклонитися своєму духовному патрону. Дорога експедиції пролягла через повіти Київський, Канівський і Черкаський, долиною річки Росі через Канівський і Черкаський, а також через Таращанський, Сквирський, Васильківський і з Бердичівського повіту переїхав у Житомирський повіт Волинської губернії...

Можна уявити торжество його душі, коли він потрапив на священну Тарасову землю не як нелегальний подорожній, а як керівник такої важливої (саме співзвучної виношеній мрії), духовно значущої експедиції. Його звідси виганяли як злочинця, а він сюди прибув як поважний вчений, окрилений вибором завданням.

Його мандри в межах сучасної Черкащини привернули увагу учасників першої науково-теоретичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Чубинського — Світлани Китової («Чубинський і Черкащина») і Ліди Лихач («Чубинський і Смирненко»). Їх зацікавила порівняльна характеристика записаного Чубинським і записаного через більш як сторіччя — студентами Черкаського педінституту. Чого б і воліли організувати широку фольклорно-етнографічну експедицію по місцях, пов'язаних з творчою діяльністю Павла Чубинського.

Доповідь Світлани Китової згодом було опубліковано в газеті «Жива вода» (№ 3 (55), березень, 1996), де зафіксовано ряд цікавих спостережень, пов'язаних із експедицією Чубинського, зокрема першою та третьою мандрівкою (в третій — через Переяславський і Золотоніський повіти Полтавської губернії; через

Черкаський, Чигиринський, Звенигородський і Уманський Київської губернії... і так далі).

Студенти Черкаського педагогічного інституту (тепер університету) за грудень та січень 1988—1989 рр. привезли з Канівського, Уманського, Городищенського, Золотоніського, Кам'янського районів області свої перші гостинці для майбутньої «Світлиці» — кабінету фольклорно-етнографічної роботи, який тоді створювався на філологічному факультеті. Записані переважно від батьків та прабатьків студентства народні пісні зимового обрядового циклу викладач Світлана Китова й першокурсниця Оксана Плодієнко спробували порівняти з матеріалами третього тому «Праць» П.П. Чубинського. Вони були зворушені, наскільки збереглися заспіви, мотиви, образи, часом дослівно — тексти. «Незмінною лишається також структура сюжетів, набір символіки, язичницької та християнської, тісно переплечених з аграрними звичаями та обрядами зустрічі нового року. Серед близько 120 цьогорічних записів колядок та щедрівок переважають колядки з християнською образністю, зокрема, мотивами радості з нагоди народження Христа, звеличення матері-Марії, приходу трьох радостей — трьох свят: Різдва, Василя, Хрещення. Широко побутують варіанти сюжетів про ластівку, зозуль, що кличуть господарів поглянути на незліченні хліборобські статки, є варіанти пісень з мотивами відмикання ключами неба, полювання молодця на куну (мотив сватання), чимало величань господарям, дівчатам та парубкам, дитячих засівалок».

Зіставляючи записи, віддалені більш ніж століттям, Світлана Китова повідомляє: «Зафіксовано кілька пісень про Маланку, що ложки-миски в ополонці мила, хвартух замочила, просить вітра, щоб висушив. У П.П. Чубинського вона вміщена під № 36, а записана в селі Чорнишах Канівського повіту. Наші ж записи стосуються міста Сміли, села Томашівки та Теличківки Маньківського, села Пугачівки Жашківського районів та ін.» І дійшла такого висновку: «Твори, записані П.П. Чубинським, допомагають згрупувати щойнозаписані зразки новорічної поезії Черкащини, зрозуміти невинновипадковість сюжетів, значення окремих образів. Так, у третьому томі «Праць» під № 146 знаходимо записану в с. Тальян-

ка Уманського повіту пісню з прадавнім сюжетом про світове дерево. У даному випадку це сосна, що стоїть за ворітьми, за праворітьми красна від злота, ясна від срібла. Далі розгортається пісенна ситуація, сповнена шлюбними мотивами: до панни Христини, що пливе в сосні на кораблі, прийшло мале «пахоля»:

Вона на його задивилася,
Короговці помолилася.
— А я свого гетьмана та перепрося,
Тебе молоду за жону возьму.

Особливу цікавість викликає «мале пахоля», бо записані пісні в селі Богуславці Звенигородського району від Рожко Г.П., 1923 р. н., а також у 1986 році в селі Межирічі від групи жінок, свідчать про «пахолкування» — звичай, в якому беруть участь лише хлопчики-учні:

Я маленький Пахолочок,
Родився у вівторочок,
А в середу рано
Мене в школу звано.

Я йду — плачу,
Світу білого не бачу.
Через поріг переступаю,
З новим роком поздоровляю!»

Далі Світлана Китова помічає, що в записі П.П. Чубинського «пахолок» — з малої букви, згідно ж із сучасними фіксаціями, Пахолок — ім'я хлопчика. «Звернувшись до словників Грінченка, Дала, Фасмера, ми зрозуміли, що «пахолок» — рівнозначний поняттям *падчерка*, *пасинок*, де *па* — іменникова прикладка, а *холок* — давньоруське визначення неодруженого хлопця. Що ж до пісенного звертання до дерев, в основному сосни та берези з сітчастою та золотою корою, яку обцокочують, обламують, обдзьобують птахи, то серед наших матеріалів є чимало відповідників пісні, записаній більш як сто років тому».

Світлана Китова підрахувала, що в п'ятому томі «Праць» П.П. Чубинського серед родинно-побутових пісень України 64 твори записані на Черкащині, з них 22 стосуються села Жабо-

тина Кам'янського повіту. І от дослідницький гурт надумав перевірити, чи живуть «столітні пісні» та чи збереглися у селі нащадки Штангей Ф.Т., бо саме це прізвище передує жаботинським пісням з 5-го тому П.П. Чубинського.

«За словами місцевих жителів родина Штангей, дрібних торговців, перед війною покинула село. 7 лютого у Жаботинському Будинку культури виступав фольклорно-етнографічний колектив, до складу якого входять жителі Жаботина та його кутків — Ваканця, Завадівки, Флярківки. По закінченні концерту відбулась розмова про П.П. Чубинського і його записи фольклору. Як виявилось, переважна більшість творів, вміщених у 5 томі «Праць», і нині побутує в селі. Пісні відомі людям старшого й середнього віку».

Розповідаючи про одну з найщедріших на пісні жінок Жаботина, Світлана Китова зауважує: «Марія Григорівна Калина, показуючи на ведмежу гору, сказала, що в селі всі знають, що над нею «марить» — у горі заховано прадавнє золото. Та справжнє золото не в землі, а на землі Жаботина, його у свій час добував на Черкащині Павло Платонович Чубинський» (писано 1989 року).

Експедиція Чубинського розбудила Україну, захопила світ. Іван Франко писав: «Чубинський був керівником етнографічної експедиції в Південно-Західний край, спорядженої Імператорським Російським Географічним товариством і зібрав величезний етнографічний матеріал (7 великих томів), що ліг в основу всіх подальших робіт з етнографії та мови Південної Руси» (т. 41, с. 141–142).

«Стислість терміну, упродовж якого він виконав покладене на нього завдання, робить його успіх воістину пречудовим,» — захоплювався подвигом Чубинського Олександр Пипін. І далі він розповідає, «що результати праць Чубинського стали поступати в Географічне Товариство з половини 1870 року. Особлива комісія, створена в Товаристві щодо експедиції в західний край, розглядала в своєму середовищі й за сприяння інших фахівців матеріали, що надходили, й поставилась до них з повним схваленням. В кінці 1871 року вирішено було приступити до їх видання і «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський

край, спорядженої Імп. Р. Географічним Товариством (південно-західний відділ: матеріали й дослідження, зібрані д.чл. П.П. Чубинським)» — вийшли в світ упродовж 1872—1878 років (насправді 1872—1879. — Авт.) в семи томах, що склали разом близько 300 друкованих аркушів. Матеріал малоруської етнографії розрісся тут до розмірів, що перевищили все те, чим вона володіла досі».

Описавши й проаналізувавши зміст семи томів (дев'яти книг) «Праць», Олександр Пипін узагальнює: «Така була грандіозна справа, яку здійснив Чубинський в дуже короткий протяг часу. Вона не могла не викликати повної данини пошани до науково-патріотичного запалу, з яким вона була виконана. Географічне Товариство в 1873 році присудило Чубинському золоту медаль «за проведену ним статистично-етнографічну експедицію в Південно-Західний край, причому визнало, що зібрані ним матеріали й проведені дослідження становлять вельми важливе надбання науки народностей не тільки за своїм обсягом, але й за змістом». А потім (що було дуже незвично), воно клопотало 1877 р. про зарахування йому в державну службу часу, що він присвятив експедиції та пов'язаним із нею роботам, «зважаючи на особливу його діяльність із виконання згаданої експедиції і на невтомні праці, яким російська наука зобов'язана зібранням величезного матеріалу для вивчення побуту, юридичних звичаїв і народної поезії населення південно-західного краю» і клопотання увінчалось успіхом. На міжнародному конгресі в Парижі 1875 Чубинський отримав золоту медаль другого класу за праці з етнографії й статистики, а 1879 Академія наук призначила йому Уваровську премію за «Праці експедиції», на рецензію О.М. Веселовського».

Знаменитий історик літератури Олександр Миколайович Веселовський був захоплений багатим матеріалом для вивчення народного побуту й поезії, що міститься в «Працях експедиції» і становить багатий ґрунт для подальших наукових досліджень. Свята правда в словах Веселовського: «Перед такою величезною роботою, що відкрила науці масу нових даних, руки критика мали б опуститися сором'язливо...» Аякже, «багатство зібраних даних, за Веселовським, свідчить не тільки про значну затрату знання і сил,

але й про організаторський талант і «невтомну енергію», яку визнала й оцінила в п. Чубинському комісія Імператорського Російського Товариства».

Олександр Пипін, посиляючись на біографа Чубинського – О. Кістяківського, відзначає, «що вчений володів чудовим даром слова й мав поетичне натхнення, а один із неопублікованих його віршів такий характерний і оригінальний, що галицькі русини сприйняли його за твір Шевченка...» (Йдеться про «Ще не вмерла...», опублікований у «Меті» під іменем Шевченка). І тут Пипін дає Чубинському найблискучішу характеристику: «За складом розуму Чубинський належить до тієї початкової епохи минулого царювання, коли, з новим поворотом суспільства і самого уряду, в найбагатродніших умах і серцях виростало глибоке прагнення служити народові, присвятити йому свій труд і знання, коли з небувалою доти силою стало розвиватися вивчення народного життя і коли разом з тим пожвавились давно забуті місцеві елементи. Найкращим виразником цього прагнення в суспільстві малоруському постав Чубинський. В пресі, скільки пам'ятаємо, не було ще розказано, який привід послужив причиною першого вислання Чубинського з його батьківщини! На щастя, для нього з'явилася можливість працювати; його енергія знайшла собі вихід у справі, також народній, і це запалило його в складній, нелегкій праці, яка висунула його і в очах людей упереджених і, через декілька років, відкрила знову доріжку на кохану батьківщину і на ту саму справу, до якої давно лежала його душа. Тут, разом з властивостями його таланту, полягає пояснення успіхів його величезної роботи, що не має собі прикладу в історії нашої етнографії, – і тут свідчення того, що може здійснити чисте почуття до батьківщини, коли йому відкрити дорогу до діяльності в галузі науки й народовивчення».

І тому після такої високої оцінки творчої діяльності Чубинського ще з глибшим боєм сприймаються слова Пипіна про долю українського вченого: «У пресі не було також розказано подробиць повторного недобровільного випровадження Чубинського з Києва. Після здійсненої ним праці, і коли в Києві щойно виникла й уже згасла друга справа, якій належали всі найпалкіші його

сприяння, це випровадження було ще тяжче. Коли Чубинський приїхав у Петербург, його вдача, сильна і морально, й фізично, була надломлена: уперта праця, якій він знову тут віддався, не вилікувала його, а, певно, прискорила розв'язку; його міцний організм, нарешті, було зламано: мозок і нерви не витримали».

Якою то треба бути постаттю, щоб найсвітліші уми імперії нею так захоплювалися! І в кожному захопленні – про його розум, енергію та одержимість, а ще про любов до Батьківщини, яка тільки й те робила, що карала за цю щирю любов.

ПЕРЕЛОГИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Затримаємо тепер увагу на тому щемкому, що мовив Олександр Пипін: «...в Києві щойно виникла й уже згасла друга справа, якій належали всі найпалкіші його сприяння...» Поглянемо ближче на цю добру справу.

«... а 13 февр. 1873 р., дякуючи невсипущій енергії Чубинського, – промовляв Павло Житецький на Шевченкових роковинах у Львові (нібито 1887 р.), – відкрито географічне товариство. Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий легальний ґрунт для свого розвитку. Спираючись на сей ґрунт, можна було повернути до праці над українським самовизнанням таких людей, котрі неохоче йдуть дорогою конспірації. В 1875 р. всіх членів географічного товариства було уже 148».

Про експедицію під проводом Павла Чубинського та її роль у подальшому розвитку української науки писав Іван Франко: «В зв'язку з тією експедицією стояло заснування в р. 1873 київського відділу «Русского Географического общества», якого секретарем зробився той же Чубинський. Сей відділ став відразу центром кружка визначних українофілів, що на його засіданнях обговорювали різні теми з української філології й етнографії, і видали в р. 1873–4 по одному томові «Записок Юго-Западного отдела» Р. И. Географического общества» та причинилися головню до значного успіху третього археологічного з'їзду, що відбувся в Києві літом 1874 р.»

І так вистачило однієї постаті, щоб відкрити ціле академічне відділення й започаткувати в Києві академічну традицію. І далі

він все робитиме, навіть жертвуючи собою і своєю науковою працею, для того, щоб та академічна традиція розвивалася й міцніла.

Мав рацію Павло Попов, коли, представляючи в журналі «Народна творчість та етнографія» (№ 3, 1969, с. 66) лист Павла Чубинського до Михайла Максимовича, писав: «Блискучий успіх «Трудов...» допоміг здобути ще одну перемогу в розвитку науки і культури на Україні: 1873 р. у Києві було відкрито «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства», на чолі якого став Чубинський. В атмосфері тривалої підозри царського уряду до всього українського, відкриття цього відділу було дуже нелегкою справою, і тільки енергія Чубинського переборола всі перешкоди».

Саме цей лист, якого, на жаль, не знав Федір Савченко, проливає світло на питання, хто ж насправді був організатор першої академічної організації, хто закладав підвалини академічної науки в Україні. Науковий авторитет, дійсний член РГТ й Вільного економічного товариства, маючи за плечима визначні досягнення на користь науки, загорівся створити на Батьківщині умови, за яких українські сили змогли б працювати задля свого народу. Він знав: тільки офіційно визнана структура могла б бути гарантом безпечної роботи задля рідної науки, інак будь-яка спроба може сприйматися як нелегальна пропаганда сепаратизму.

На його боці — як-не-як — прогресивні сили імперської столиці, ті, що усе-таки старалися стояти більше за наукову правду, ніж за задоволення примхливих потреб чиновницької верхократії. Тим паче Чубинський працював (і талановито!) на користь академічної науки, яку обстоювали верховники РГТ, що самі мали значний науковий досвід.

Павло Попов у вступному слові зазначає, що «відкриттю нового (українського) відділу Географічного товариства передувала велика праця П. Чубинського. Він, зокрема, звернувся до одного з найстаріших українських фольклористів, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича, що був, як зазначав О.М. Пипін, «найавторитетнішим представником південно-руської історичної і етнографічної науки» («История русской этнографии», СПб., 1891, т. III, с. 37). Чубинський попросив його дати

листа до начальника Південно-Західного краю, Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора князя Дондукова-Корсакова, щоб зацікавити його справою організації товариства, а також лист попечителю О.Д. Антоновичу».

«Вельмишановний Михайле Олександровичу! — писав Павло Чубинський. — В час мого перебування в Петербурзі Яків Петрович Полонський просив мене передати Вам його листа, карточку й останні видання його творів. Я не міг особисто доставити Вам цієї посилки тому, що їхав через Харків, а не через Київ. З Полонським ми дружимо з 1858 року, і я дуже радий був, отримавши від нього доручення для Вас.

Днями я їду в Київ, де пробуду більше двох тижнів. Там я клопотатимусь про створення Південного Відділу Російського Географічного товариства. Ця установа необхідна, вона посунула б вивчення краю і народу. В Петербурзі цьому дуже сприяють. Я знаю багатьох, що хочуть бути засновниками Відділу. Ваш авторитет у цій справі мав би велике значення. Тому як не будете Ви в Києві на контракти, то чи не дасте мені листів до князя Дондукова-Корсакова, до куратора Антоновича й до Юзефовича. Князя треба просити покровителем відділу, а куратора головою.

В даний час існують відділи Північно-західний, Оренбурзький, Кавказький і Сибірський — дивно, що на Півдні Росії, де три університети, немає відділу. В Географічному товаристві дуже бажають, щоб заснувався відділ і не раз мене про це просили.

Якщо я зважуюсь узяти на себе ініціативу в цій справі, то тільки тому, що вірю в свою енергію.

Якщо Ви будете такі ласкаві, що не відмовите у Вашому сприянні, то прошу писати до мене в Київ, на розі Канави й Набережної, будинок Яхненка, Павлові Платоновичу Чубинському.

Ви обіцяли весною приїхати до мене, щоб побувати разом з тим у Мошногорах. Коли наспіватиме цей час, то Ви напишіть мені і я виїду на Єлизаветівську пристань (Сокирну), поблизу Мошногорів.

Засвідчуючи свою шану дружині Вашій, залишаюся з глибокою повагою і безмежною відданістю П. Чубинський.

25 січня 1872 року. Городищенський завод».

*На вшануванні Павла Чубинського в Борисполі виступає
його земляк поет Петро Засенко*

Коментуючи листа, Павло Попов зауважив: «Невідомо, чи писав згадані листи Максимович, тоді вже літній і хворий вчений, але 13 лютого 1873 р. Південно-західний відділ Російського географічного товариства було відкрито. Головою відділу було обрано відомого українського громадського діяча Г.П. Галагана, а «правителем дел» Чубинського. Відділ встиг випустити два цінних томи «Записок Юго-западного отдела Имп. Русского географического общества» (том I. За 1873 г., К., 1874 і том II. За 1874 г., К., 1875), а також ряд інших важливих видань. Можна без перебільшення сказати, що цей період, протягом якого, зокрема, відбувся III Київський археологічний з'їзд 1874 р., мав велике значення в історії розвитку після-реформенної етнографії, фольклористики, взагалі краєзнавства XIX ст. Правда, відділ проіснував недовго. В роки реакції 1876 р. він був закритий нібито тимчасово, а насправді назавжди».

І, треба сказати, Попов ніби узагальнив портрет Павла Платоновича, спираючись на спомини його колег: «Видатний народознавець Чубинський вражав своїх сучасників своїми організаторськими здібностями, енергійністю, невичерпною працездатністю». Адже хоч би хто згадував Павла Платоновича, неодмінно відзначав саме ці риси його непосидючої вдачі. Скажімо, Ганна Берло писала: «У Городищі, як і скрізь, де Чубинському доводилося перебувати, він завдяки своїй надзвичайно палкій, енергійній вдачі, ставав організатором і ініціатором у всіх справах. Та коли в Городищі було засновано 1871-го року «Технічне Товариство», Чубинський був секретарем у тому товаристві, а з ініціативи Чубинського 1873-го року було вирішено видавати «Ежегодник по свеклосахарной промышленности» і того ж року Чубинський склав і видав працю «Свеклосахарные заводы Рос. империи по официальным статистическим о их данным за кампанию 1871-го и 72-го годов». Щоб згуртувати й похвалити інертне суспільство, Чубинський в Городищі, як колись у Барішполі, улаштовував вечірки, бали з музикою, вистави, в яких і сам брав участь».

Свідчення про Городище знаходимо й у Костя Михальчука: «Аж нарешті навесні 1869 р. я став на бухгалтерську службу у відомої фірми «Яхненків і Семеренків», куди з моєї поради (літом 1870 р.) покликано було на посаду члена адміністрації фірми П.П. Чубинського. Тут (в Городищі, Черкаського повіту, Київськ. губ.) ми зорганізували з Чубинським окремий гурток з різними національно-культурними завданнями, а, між іншим, тут також Чубинський виготовляв і свої «Труди» по експедиції в «Юго-Зап. Край», у яких і мені довелося взяти деяку участь (крім статті по діалектології... там поміщена також моя стаття о поляках в нашому краю). Але швидко, а власне навесні 1873 р., через деякі сімейні обставини та упадок фірми, діла якої зовсім поспувались, я мусів перебратися з Городища у Київ, де отримав посаду завідуючого головною конторою акціонерного «Т-ва Київського Пивного Завода», на якій і досі пробуваю».

І от 13 лютого 1873 року відбулося установче засідання Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного

товариства. Головував п. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор князь Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков. Хто ж був тут серед членів-засновників? Відповідь на це та багато інших питань, пов'язаних із діяльністю Відділу, знаходимо в «Записках Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества» (том I. За 1873 год. Київ, 1874; том II. За 1874 год. Київ, 1875). Ось Журнал засідання Відділу за 13 лютого 1873 року свідчить, що в засіданні під головуванням п. Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора князя Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова були присутні такі члени-засновники: М.Х. Бунге, В.Я. Шульгін, В.Г. Фон-Бооль, П.П. Чубинський, П.К. Любимов, Г.Г. Цвітковський, В.Л. Беренштам, М.О. Константинович, М.П. Яснопольський, О.О. Русов, П.Г. Житецький, В.І. Зайончевський, В.Х. Кравцов, М.М. Левченко, М.В. Лисенко, Ф.К. Вовк, О.В. Клосовський (останній далі в списках членів Відділу не значився).

Головний начальник краю князь Олександр Михайлович прочитав Височайше затверджене 10 листопада 1872 року Положення про Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства й оголосив Відділ відкритим. Потім висловив своє задоволення, що Відділ виник за часів його керування краєм, а також побажав йому успіхів у наукових заходах, при цьому, зі свого боку, заявив про готовність постійно сприяти Відділові в його починаннях. І запросив усіх приступити до виборів голови й керівника справ.

Голосували закритими списками. Головою Відділу обрали оборонця освіти в Південно-Західному краї Григорія Павловича Галагана, а на керівника справ — дійсного члена ІРГТ Павла Платоновича Чубинського. Обидва погодилися. Останній, правда, поки не мав постійного місця проживання в Києві, запропонував тимчасово заступити його вчителю 1-ї Київської гімназії Олександрові Русову.

На цьому ж засіданні було обрано дійсними членами Відділу таких людей: О.Т. Воронина, В.В. Борисова, М.В. Ковалевського, Н.С. Тумасова, А.П. Тимченка, Д.О. Синицького, М.П. Старицького.

Керівник Відділу князь О.М. Дондуков-Корсаков на перший рік існування виділив 500 крб.

П.П. Чубинському було доручено скласти примітки до Положення, що співвідносили б його зі статутом ІРГТ.

У своїй промові дійсний член РГТ Павло Чубинський наголосив, що завдання Відділу — всебічне вивчення краю, переважно етнографічно-статистичне. Тут же він коротко згадав, що вже зроблено в галузі вивчення, сказав про завдання Відділу. Серед певних здобутків він назвав праці Комісії для опису губерній Київської навчальної округи. Ця комісія зробила багато для вивчення краю в географічному, природничо-історичному й статистичному відношеннях. Військове відомство складанням топографічних карт збагатило географію краю. Статистичні комітети збирають щорічно офіційні статистичні дані. Тільки етнографія була справою ініціативи й праці приватних осіб. Для неї потрудились із «русских»: Максимович, Метлинський, Куліш, Костомаров, Номис та ін.; із поляків: Новосельський, Руликовський, Стецький та ін.

Лише останнім часом, завдяки РГТ було споряджено експедицію в Край для етнографічно-статистичних досліджень. «Це доручення, — говорив Чубинський, — випало на мене, і хоча я, завдяки співпраці різних осіб, зібрав багато етнографічних матеріалів, але можу позитивно сказати, що все, досі зібране, складає ще невелику частку того, чим багате народне життя. Експедиція, як захід тимчасовий, може подужати лише частину явищ народного життя».

І далі Павло Платонович вимальовував завдання й перспективи щойно створеної наукової установи: «Тільки постійна установа і тільки при енергійній діяльності може, потроху, вичерпувати й розробляти товщі творів народного побуту. На Відділ чекає вивчення трьох етнографічних типів — малоросійського, польського і єврейського, а так само економічної ролі й значення кожного з цих елементів. Само собою зрозуміло, що вивчення це повинно стояти на об'єктивному ґрунті, притаманному всякій науковій діяльності. Тенденційність і публіцистика не відповідають ролі й завданням Відділу»

І далі — цікавий мотив: «Нам треба відмовлятися від природного в нашому житті в цьому Краї роздратування, зрештою законного там, де історія породила ненормальність явищ життя.

Ми будемо вивчати ці ненормальності, — ці патологічні явища суспільного життя; але вивчати так, як вивчають патологи подібні явища в людському організмі». Чубинський мріяв, щоб Відділ у своїй роботі стояв на висоті науки, щоб гармонував у своїй діяльності з Центральним Товариством, оскільки він — частина його.

Керівник справ Відділу побажав Відділові процвітання, а також прихильності суспільства до нього й підтримки з його боку. «Я дозволю собі висловити впевненість у тому, що за освіченого керівництва головного начальника краю, князя Олександра Михайловича, наш Відділ приносить користь науці й суспільству», — сказав на завершенні Чубинський. Були такі, що й ремствували на деякі компромісні, так би мовити, пасажі його виступу. Але не забуваймо, в якій складній ситуації це все відбувалося. В умовах жорстоких визисків царської імперії цей чоловік, що вже відбув тяжке покарання, добився неможливого: створив наукову установу, яка мала займатися вивченням народу, якого «не було, нет і не могло бити». Так чи так, мав же вдаватися до хитрощів і дипломатії, аби відповідними маневрами досягти мети. Головне, що Відділ було створено, а він утверджував київську академічну традицію.

Із виступом Чубинського був солідарний і Голова Відділу Г.П. Галаган, відкриваючи наступне засідання 6 березня 1873 року. «Дошукуватися істини і виключно — істини, відмежовуючись від усяких впливів, тенденцій, упереджень, є та мета, яку ми особливо не повинні ніколи упускати з виду. Мета ця повинна бути приналежністю кожного, хто працює у сфері досліджень; але ми зобов'язані, більше ніж будь-хто, обережно поводитися з добутими фактами й строго ставитися до власних спостережень і висновків».

Усі розуміли, за що вони беруться, розуміли й ситуацію на тій землі, підвладній чужій деспотичній імперії. Ризик і обережність, ризик і обережність... Це розумів і голова. «В числі п'яти губерній Київської навчальної округи три губернії складають край, що перебуває у тому часто згадуваному винятковому становищі, яке викликало досі багато відрадних, але ще більше безвідрадних явищ у житті народному. Ця винятковість становища, що призводить до труднощів в усіх галузях тутешнього суспільного життя, неодмінно принесе свою частку труднощів і в нашу роботу. Якщо

важка праця дослідника, що пускається в край шойно відкритий, нікому невідомий, де на кожному кроці він зустрічає щось нове, для нього несподіване; то не менш важка праця добросовісного дослідника в тому краї, де внаслідок обставин, про які марно повторювати, все затемнено й заплутано, де відомості, цифри й висновки виводились найчастіше під впливом найпротилежніших напрямів, серед упертої внутрішньої боротьби національної, релігійної і соціальної, серед якої найзіркіші адміністратори повинні були часто діяти так би мовити навіпамацьки». Певно ж, — ризик і обережність. Промовці формулювали свої думки так вишукано й дипломатично, що їх могли слухати й «найзіркіші адміністратори», і найпроникливіші «громадяни» і вбачати своє... Однак, на мою думку, найважливіше було в даному разі — результат того, що задумали організатори. Як на мене, з цього боку дуже характерні відчуття, які виніс із установчих зборів Федір Вовк: «Яким кумедним не здавалося нам оце засідання «Громади» під головуванням генерал-губернатора, але нікому і в голову не приходило, що ми ніби користуємося з чужої необачності. В дійсності ми одержали лише те, на що ми мали за здоровим розумом повні права: збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України»... Федір Савченко, засновуючись на споминах Вовка, Русова, Житецького й Драгоманова про початки діяльності Відділу та на значенні його для українства, дійшов висновку: «Відділ був легальним органом української «Старої Громади», що почала формуватися на самому кінці 50-х та на початку 60-х років із різних гуртків по цілій Україні й навіть у Петербурзі... Завдання й мета роботи, що мала проводитись у Відділі, була ясна для всіх українських його членів: треба було об'єднати всі українські сили, розпорошені по цілому краю, навколо одного Київського осередку, притягти до легальної наукової роботи й людей, що побоювались конспірації». Що ж до виступу Чубинського на першому засіданні, Савченко висловлює свої небезпідставні міркування: «... цілком можливо, що він знав про ті заперечення, які зустрів проект утворення Відділу на засіданні Ради Географічного Товариства в Петербурзі (27 квітня 1872 р.), й передбачав, що перший протокол засідання Відділу й текст його промови

можуть остільки заінтересувати відповідні урядово-поліцейські установи, що навіть і не повернуться на своє місце серед справ Геогр. Т-ва. Виявленням певної спільності інтересів хоч би в декларативній формі між українськими й російськими угрупованнями у Відділі він надіявся утворити формулу, яка виправдувала б доцільність існування Відділу не лише з погляду місцевої адміністрації, а також і в очах петербурзьких провідних кіл. Це була спроба пропонувати порозуміння, досягти визнання потреби в українській науковій і громадській роботі на Україні, протиставляючи її польським впливам і аспіраціям».

Наступні загальні збори Південно-Західного відділу відбулися 12 квітня. Присутні були: Яків Тарновський, Василь Борисов, Павло Чубинський, Володимир Антонович, Федір Вовк, Володимир Зайончевський, Олександр Класовський, Михайло Левченко, Микола Лисенко, Петро Любимов, Олександр Русов, Єлисей Трегубов, Володимир Фон-Бооль, Георгій Цвітковський, Григорій Янчевецький, Олександр Воронин, Микола Ковалевський, Михайло Драгомиров, Степан Завойко, Зосим Зконопниць-Грабовський, Олександр Сакович, Олександр Ушинський.

За правило тепер на початку зачитували протокол попередніх зборів, потім починали роботу. Виконувач обов'язків керівника справ Олександр Русов повідомив, що Імператорське Товариство Історії та Старожитностей Російських тепер не може надіслати своїх видань, але готове буде обмінюватися виданнями з Відділом, коли ті з'являться; що голова Подільського губернського статистичного комітету надіслав три томи праць Подільського Комітету з етнографії та статистики в двох примірниках для бібліотеки Відділу; що для бібліотеки Відділу надійшли «Записки Новоросійскаго Общества Естествоиспытателей».

Керівник справ Павло Чубинський доповів, що Михайло Федорович Самиренко подарував для Відділу гербарій на 218 рослин із зазначенням народних назв і вживання в народному побуті кожної з них. Він сказав, що гербарій у ботанічному відношенні, може, й не становить чогось нового, але з погляду етнографії він може мати велику цінність, бо править матеріалом для складання словника народних ботанічних назв.

Отже, Михайлові Федоровичу подякували й просили відомого фахівця з вивчення місцевої флори доктора природничих наук Опанаса Семеновича Роговича дослідити цей гербарій, щоб скласти детальний опис його. Власне описом поволився зайнятися дійсний член Відділу Федір Вовк.

Інженер-механік Василь Петрович Гарін, який вивчає техніку народних ремесел, подарував Відділові колекцію моделей вітряка, ткацького верстата, плуга, рала, борони, воза, саней (гринджолів); Михайло Федорович Симиренко – чоботи й ножа-чепелика; Павло Чубинський – вишитий рушник і сім етнографічних картин, що виконав тушшю й фарбами Г. Квятковський: інтер'єр та екстер'єр української хати на Поліссі, а також типи й чоловічий та жіночий одяг дорослих, старих і дітей Полісся (15 постатей).

У зв'язку з тим, що до Відділу надійшли речі, які мають важливий етнографічний та географічний інтерес, керівник справ Павло Чубинський порушив питання про заснування при Відділі Музею. Тут же він зачитав «Оголошення» від РГТ про збирання речей для Музею Товариства і зазначив, що воно майже повністю підходить і для Відділу. Отже, треба через місцевих жителів збирати етнографічні й статистичні матеріали, створивши для того свій Музей. А оці пожертви, які сьогодні надійшли, – вважати початком збирання матеріалів, що характеризують країну в етнографічному, промисловому й археологічному відношеннях.

На цих же зборах обрано дванадцять нових дійсних членів Відділу: М.П. Сахарова, К.М. Феофілактова, В.П. Гаріна, І.Я. Посяду, К.М. Жука, О.Д. Антиповича, В.Р. Лисенка, Л.К. Делявса, С.П. Алфер'єва, М.І. Амосова, Є.П. Комаровського, М.О. Гатцука.

Дійсний член Відділу В.Б. Антонович повідомив, що з ініціативи Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора, князя Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова має проводитись одноденний перепис населення міста Києва. І він, Антонович, — уже член комісії, створеної на здійснення цього заходу. А Відділ міг би взяти на себе послуги, пов'язані з цим переписом, які збігаються з завданнями, зазначеними в «Положенні» Відділу.

Домовлено також: «коротку» програму Відділу, що її склали Чубинський і Русов, надрукувати й розіслати по краєві на кошти Відділу. На засіданні було прочитано два реферати дійсних членів Відділу: «Про промисловість Південно-Західного краю в XVIII столітті» В.Б. Антоновича та «Кілька народних історичних переказів і пісень, записаних П.П. Чубинським». Голова повідомив, що ще шість рефератів дійсних членів Відділу готові до читання. Це засвідчувало, з якою перейнятістю бралися до діла свіжі наукові сили, об'єднані спільними інтересами.

На засіданні 4 червня 1873 року зачитано лист князя Дондукова-Корсакова, в якому він дякував членам Відділу, що зголосилися взяти участь у проведенні одноденного перепису населення Києва, і просив Відділ розробити план цього заходу. Для того було створено комісію на чолі з П.П. Чубинським, який уже проводив таку роботу в Архангельську. До комітету ввійшли такі дійсні члени Відділу: В.Б. Антонович, К.М. Жук, М.П. Яснопольський, В.Л. Беренштам і В.А. Рубінштейн. Вони мали до 15 вересня виробити план, висловити свої міркування з цього приводу й усе це подати начальникові краю.

Тим часом до бібліотеки Відділу уже поступили надходження від установ і приватних осіб. Про це повідомив замісник керівника справ Олександр Русов. Свої пожертви дали: РГТ, Північно-Західний відділ РГТ, Головний штаб військового міністерства, Центральний статистичний комітет, Товариство сільського господарства Південної Росії, Вільне економічне товариство, Подільський, Таврійський та Полтавський губернські статистичні комітети, Полтавська губернська земська управа, губернатори Сідлецької та Катеринославської губерній, дійсні члени Відділу П. Чубинський, Д. Синицький та М. Симашкевич. Заступник керівника справ зачитав назви одержаних творів і сказав, що за каталогом бібліотеки Відділу нараховується вже 250 видань книг, чимало з яких у двох, а то й у десяти примірниках.

Нав'язують свої контакти з Відділом – Ради Університету св. Володимира, Північно-Західний відділ РГТ, Вільне економічне товариство. Заслужений професор Опанас Рогович здійснив уже наукове визначення гербарію, тепер його каталог складає д.чл. Фе-

дір Вовк. Олександр Русов надрукував коротку «Програму для збирання етнографічних і статистичних даних» (складену Чубинським і Русовим) і розіслав її різним особам та установам для поширення відомостей про потреби Відділу. Складаються інші програми, які вирішено друкувати в губернських відомостях, а також розсилати.

Д.чл. М. Яснопольський зробив доповідь «Про умови торгівлі Південно-Західного краю і Малоросії з північно-західними й особливо польськими ринками».

На цьому засіданні в дійсні члени прийнято членів-співробітників Івана Яковича Рудченка й Олександра Федоровича Кістяківського. А також дійсними членами стали: Григорій Залобовський, Володимир Андрузський, Василь Горовий, Матвій Симонов (Номис. — Авт.), Михайло Островський, Микола Голіцин, Василь Кочубей, Данило Мороз, Василь Петров, Олексій Андрієвський, Олександр Яковенко-Яковлев, Лука Ільницький і Олександр Михайлов. За керівника справ тут уже підписався Чубинський.

На зборах 23 вересня 1873 року головував Г.П. Галаган. Були присутні: В. Антонович, С. Алфер'єв, В. Беренштам, В. Борисов, Ф. Вовк, М. Драгоманов, К. Жук, В. Зайончевський, С. Завойко, Л. Ільницький, М. Ковалевський, М. Левченко, М. Лисенко, П. Любимов, К. Михальчук, Л. Милорадович, О. Рогович, В. Рубінштейн, О. Русов, В. Фон-Бооль, Г. Цвітковський, П. Чубинський, М. Юзефович, Г. Янчевецький і К. Феофілактів.

На цьому засіданні слухали доповідь комісії з питання одногоденного перепису жителів міста Києва (П. Чубинський, В. Антонович, Ф. Вовк, В. Рубінштейн, В. Беренштам). Вирішили утворити розпорядчий комітет; керівництво переписом й опрацювання даних зосередити у Відділі; перепис провадитимуть запрошені реєстратори з вихованців вищих навчальних закладів, а також із чиновників, офіцерів та ін.; підраховано, що на перепис та опрацювання даних потрібно буде не менше 3 тис. крб.; проводити його не раніше 25 листопада й не пізніше 10 грудня, не вдень, а вночі, в центральних районах — з 12-ої години; на час перепису закрити всі розважальні заклади, видовища, ресторани й різні питні заклади. Відділ висловив комісії свою подяку за добросовісне розроблення дорученого їй питання.

Олександр Русов доповів про надходження в бібліотеку з 4 червня від установ та приватних осіб — 169 книг. Тепер уже є 405 томів. Беручи це до уваги, бачимо, що відкриття Відділу прихильно зустріли вчені, а також громадські установи та приватні особи, зацікавлені вивченням нашого краю. Але бібліотеці ще бракує матеріалів, з яких можна було б черпати дані про край. І тут Олександр Русов ділиться враженнями від своєї поїздки «слов'янськими землями», яку він здійснив цього літа. Він мав нагоду ґрунтовніше ознайомитися зі змістом видань і спрямуванням діяльності так званих слов'янських матиць (осередків культурно-освітньої організації) та інших слов'янських наукових товариств. «Майже всі слов'янські установи розробляють головним чином етнографічні й статистичні дані». Русов наводить за кращий приклад два видання, випущені до Всесвітньої виставки по-хорватському й зараз же перекладені на всі іноземні мови. Перша з них — повний етнографічний опис Хорватії та Сербії, друга — статистика училищної справи в Хорватії та Сербії. Його зворушили часописи слов'янських наукових установ, а також приватних осіб — з національним спрямуванням, наповнені постійно статистичними й етнографічними статтями. Він там зустрічався з головами матиць, редакторами часописів. Усі вітали відкриття Відділу в Києві й висловили своє бажання нав'язати з ним свої стосунки, як уже мають із РГТ.

Олександр Русов запропонував звернутися до слов'янських наукових товариств, матиць і редакторів часописів з національним спрямуванням, щоб вони надали створюваній бібліотеці Відділу свої видання та обмінювалися з виданнями Відділу в майбутньому. Особливо спрямувати увагу на Галичину та Буковину, найрідніші в цьому відношенні. Керівник справ Павло Чубинський підтримав Русова, а також зазначив, що для роботи Відділу необхідний повний комплект губернських відомостей з усіх губерній, що їм належить досліджувати.

Ще Олександр Русов доповів про речі, що надійшли до музею — всього 888 предметів (від самого Чубинського — 139). Керівник справ відзначив, що ці надходження підтверджують прихильність громадськості до Відділу. І ті, що перші відгукнулися на звернення, заслуговують глибокої вдячності. Особливо п. О. Ру-

сова, яка пожертвувала 34 малюнки чудових етнографічних будівель, виконані олівцем за ескізами з натури Федора Вовка, та І. Кордиш, який подарував фотографічну колекцію типів населення. Це результат значної їхньої особистої праці.

Олександр Русов далі зупинився на питанні Музею. На його думку, в Києві, центрі великого Краю, громадськість мала б підтримати цю ідею. І навів приклад малочисельної та бідної Словацької народності, де адміністрація Матиці вже змогла побудувати для Музею великий триповерховий будинок у С. Мартоні. «Містечко це має всього 2 000 жителів, але в ньому міститься будинок, перед яким доводиться червоніти багаточисельному населенню м. Києва і Південно-Західного краю. Нічого й казати вже про такі Музеї, як Чеський у Празі, словинський в Любляні (Лайбасі), Хорватський в Загребі і т. п.»

Член-співробітник РГТ Михайло Драгоманов, розвиваючи думку Русова, назвав такі установи у французьких та німецьких містах, де вони мають успіх не без підтримки з боку освічених класів. Домовлено й надалі розсилати запрошення до пожертв задля Музею, всім пропагувати цю ідею. А також просити голову Відділу клопотатися про надання для бібліотеки й музею приміщень у якомусь навчальному закладі міністерства народної освіти.

Федір Вовк представив каталог рослин, що їх подав М. Симиренко й визначив О. Рогович, з народними назвами. Каталог містить 230 народних назв. Це своєрідний місцевий ботанічний словник. У ньому є й дані про властивості та застосування рослин, що їх записав М. Симиренко з живих вуст.

М. Драгоманов та І. Новицький побажали бути членами Відділу. Їхнє прохання задовольнили. Підтримали й пропозицію М. Драгоманова обрати членом Відділу також талановитого буковинського поета й белетриста Юрія (Осипа) Федьковича. Як говорив М. Драгоманов, Відділові особливо необхідно звернути увагу на етнографічні матеріали Галичини та Буковини й знайти там співробітників. Що ж до Федьковича, «то, можна сказати, що рідко трапляється збіг в одній особі стількох необхідних для етнографа якостей і умов: належачи з походження до народу, п. Федькович володіє і достатньою освітою, й іноземними мовами, із

яких німецькою він пише для преси; крім того він знайомий з музикою настільки, що видав Збірник дитячих пісень. Більшість часу він живе в селі серед народу. Проїжджаючи недавно через Львів, я мав честь зустрітись з п. Федьковичем, який висловив мені повну прихильність до РГТ і готовність допомогти йому своєю працею, чому я дозволив собі запропонувати його в число Членів нашого Відділу». Федьковича, Богданова й Кордиша обрано дійсними членами Відділу.

Замісник керівника справ О. Русов доповів, що надруковано 1 200 примірників етнографічної програми, більшість із яких розіслано. Отож стали надходити різні матеріали. Так від д.чл. В.Р. Лисенка – детальний опис вбрання. Від дівчат Ліндфорсів – опис вбрання з розповідями про спосіб виготовлення матеріалів, а також шиття й т. ін., збірку пісень (50), історичних дум (3), казок, повір'їв і прислів'їв, записаних влітку в селі Олешні Городнянського повіту, короткий статистичний, етнографічний та економічний опис села Олешні. Від Олександра Стефановича з Галичини – 75 коломийок, 66 історичних дум, збірник пісень (268) з коротким зазначенням відмінностей місцевих говорів. Від студента Гр. Купчанка – матеріали для статистико-етнографічного опису Буковини з додатком зібраних ним пісень, казок, повір'їв, розміщених на основі виданої Відділом програми. Федір Вовк повідомив, що йому передано 37 пісень, записаних Є. Ткаченком, які можна друкувати в числі етнографічних матеріалів.

Перед закриттям зборів голова Відділу Г.П. Галаган сповістив, що йому вдалося привезти в Київ із Прилуцького повіту Полтавської губернії бандуриста Остапа Вересая, якого він знав здавна і якого слухали етнографи й музиканти і визнали чудовим співаком. «Тепер, коли вимирають бандуристи, — сказав голова, — коли, може бути, Остап Вересай єдиний представник їх, а разом з тим і єдиний представник малоруської архаїчної музики, членам Відділу, мабуть, буде особливо цікаво послухати цього співака», тому голова запропонував зібратися на окреме засідання, до якого попросив О. Русова й М. Лисенка підготувати реферати, в яких вони мають викласти біографію Вересая, дати характеристику творам, які він виконує, з боку словесного й з боку музичного.

Керівник справ Павло Чубинський повідомив, що він записав зі слів Вересая усі твори, а Микола Лисенко сказав, що він записав музику. Багато хто пропонував видати окремою книжкою всі твори Вересая, з нотами, біографією, рефератами Русова й Лисенка, а також із фотопортретом кобзаря.

Особливе засідання призначили на 28 вересня в залі дворянського клубу.

Протокол підписали помічник голови В. Борисов та керівник справ П. Чубинський. Так само як і протокол незвичайного засідання від 28 вересня 1873 року. Тут читаємо: «В екстреному засіданні... під головуванням Г.П. Галагана були присутні такі члени: В.Б. Антонович, О.Д. Антипович, В.В. Борисов, Ф.К. Вовк, О.Т. Воронин, З.Г. Грабовський, М.П. Драгоманов, К.М. Жук, В.І. Зайончевський, Л.В. Ільницький, О.Ф. Кістяківський, М.О. Константинович, М.М. Левченко, М.В. Лисенко, П.Г. Лебединцев, П.К. Любимов, О.Г. Лисицин, Л.О. Милорадович, О.О. Русов, О.С. Рогович, В.А. Рубінштейн, Д.О. Синицький, М.П. Старицький, Н.С. Тумасов, А.П. Тимченко, О.Д. Ушинський, П.П. Чубинський та близько 80 гостей».

Слухали реферат д. ч. О.О. Русова про життя бандуриста Остапа Вересая та про твори народної літератури, що він виконує. Остап Вересай виконав «Думу про втечу трьох братів з Азова», «Козачок», «Щиглик». Потім д.ч. М.В. Лисенко прочитав реферат про особливості малоросійської музики, зокрема історичних пісень і дум. Після чого Вересай ще виконав «Думу про Хведора Безридного».

Це, по суті, було перше наукове засідання, присвячене життю і творчості народного кобзаря.

14 жовтня слухали лист-відповідь генерал-губернатора на ім'я голови Відділу Г.П. Галагана. У ньому Дондуков-Корсаков висловив свої міркування з приводу плану й програми одноденного перепису населення міста Києва. Він створює особливий комітет, який розгляне та обговорить пропозиції Географічного відділу з цього питання й винесе остаточну постанову. До складу комітету ввійдуть представники різних поважних відомств, а також члени Відділу. До отримання Найвищого дозволу на проведення перепису комітет виконуватиме підготовчі роботи, а потім приступить

безпосередньо до справи. Начальник краю призначив Г.П. Галагана головою цього комітету й доручив керівництво переписом, сподіваючись, «що під таким керівництвом, за сприяння міської думи і Південно-Західного відділу Географічного товариства й діяльної участі всіх членів призначеного комітету, справа ця буде виконана з повним успіхом».

На засіданні ухвалили просити Шульгіна, Драгоманова, Беренштама, Русова, Завойка й Чубинського як представників Відділу взяти участь у роботі розпорядчого комітету. Шульгін запропонував обрати почесним членом Товариства таємного радника І.І. Фундуклея, враховуючи його праці з дослідження Київської губернії.

Ще заслухали доповідь Павла Чубинського «Поняття й уявлення південноруського народу про світила, виявлені в прислів'ях і приказах», а також міркування з цього приводу М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Кістяківського. На завершення Чубинський сказав, «що народ суб'єктивний у своєму світогляді, він у постійному зв'язку з природою, постійно бачить у явищах природи явища, тотожні своєму побутові, явищам життя». «Та якщо народ задля характеристики побутового явища вдається до порівняння з явищами зовнішнього світу, то ясно, що він вважає останні для себе цілком усвідомленими і знання це вважає аксіоматичним, якщо вживає потім як істину для переконання через порівняння в іншій побутовій істині. Тому референт і брав усі прислів'я, в яких згадується відомий предмет, щоб зібрати всі поняття народу про якості, властивості й прояви предмета».

В.Б. Антонович передав Відділові рукопис Б. Познанського, а О. Русов розповів про чотири зошити Копфа, що він подав для надрукування у Відділі: перший зошит – «Вплив фізичних умов на цивілізацію давньої Русі»; другий – «Святкування святих, охоронців землеробства й тваринництва»; третій – збірка вірувань у світила та явища небесні, в духів земних, а також розповіді й повір'я про Котигорошка й Рожаницю; четверта – опис поганського свята Лада й порівняння з веснянками, а також вірування у водяних та лісових богів, оповіді про зелені святки, розигри тощо.

Домовились просити Шульгіна, Антоновича й Чубинського розглянути ці рукописи й повідомити Відділові свою думку про них.

Загальні збори 18 листопада 1873 року були присвячені сумній події. Заступник голови В.В. Борисов відкрив їх такими словами: «Вчора «Кієвлянин» приніс нам сумну вістку про кончину колишнього ректора Університету св. Володимира Михайла Олександровича Максимовича. Маститий трудівник науки мирно спочив на своїй Михайловій горі 10 листопада...» Усі вшанували пам'ять людини, чиї праці торкалися сфери знань, що досліджує Товариство. Потім виступили М. Драгоманов, В. Антонович, П. Житецький і М. Левченко. «М.О. Максимович, як бачимо, посідає місце серед найраніших, найширших і найбезкорисливіших дослідників народної поезії і в Росії, і в Європі», – сказав Драгоманов. Він підкреслив, що «нічим Відділ не може вшанувати так пам'ять покійного члена цього Товариства М. Максимовича, як працею в тому ж напрямку, з тим же широким розумінням значення етнографії, з тою любов'ю до справи, – з якими якостями працював цей дорогий нам покійник!»

В. Антонович відзначив успіхи Максимовича в діяльності з археології та історичної географії. Загальна кількість творів Максимовича за 55 років діяльності сягає 300. «Як в етнографії, так і в історичній географії він у нас починальник багатьох галузей науки».

Павло Житецький високо оцінив внесок Максимовича у розвиток філологічної науки. Він вважає, що дуже бажано зібрати бібліографічний і біографічний матеріал для наукової оцінки вченого.

Керівник справ Відділу Павло Чубинський заявив: беручи до уваги 50-річну працю Максимовича на користь цього краю, вивчення, що майже на чверть століття випередило появу в Петербурзі РГТ, беручи до уваги величезні заслуги вченого у сфері тієї діяльності, яка становить завдання Південно-Західного відділу, належало б подальше дослідження даних про цей край пов'язати з вельмишановним іменем Максимовича. Чи не поклопотався б Відділ про відкриття підписки для створення капіталу, відсотки з якого служили б премією М. Максимовича за кращі (багатством матеріалів чи кращим науковим опрацюванням) праці з історичної географії, етнографії та філології цього краю. Пропозицію Чубинського підтримали й тут же підписали 112 крб. с. К.М. Феофілактів побажав, щоб заслухані промови були опубліковані, підтримав пропозицію

П. Житецького зібрати в бібліотеці Відділу всі твори Максимовича й сказав, що Відділ повинен знайти можливість їх видати, бо вони необхідні для наступних дослідників, бо й оцінка їх можлива тільки після видання повного зібрання творів Максимовича, розкиданих в багатьох періодичних виданнях за півстоліття, до того ж чимало з них стали бібліографічною рідкістю. Павло Чубинський підтримав пропозицію Феофілактова й висловив думку, що видання повного зібрання творів Максимовича легко було б здійснити разом із Київською Археографічною комісією. М. Драгоманов, М. Левченко, Л. Льницький та І. Новицький пообіцяли передати Відділові твори Максимовича, які в них є.

Ухвалили поклопотатися про збирання до бібліотеки творів Максимовича, які згодом видати. Задля цього обрали комісію, до складу якої ввійшли: К. Феофілактів, О. Рогович, М. Драгоманов, В. Антонович, П. Житецький, М. Левченко й П. Чубинський.

Потім заслухали реферат О. Класовського «Деякі дані про кліматологію Києва»; повідомлення керівника справ про надходження пожертв на користь Відділу (1200 крб.) та про призначену дату перепису – 2 березня 1874 року; доповідь В.Р. Лисенка «Медико-топографічний опис міста Таращі (Київської губернії)»; доповідь О. Русова про пожертви дівчат Софії та Марії Ліндфорс – узори, що вживаються в селах Олександрівці та Олешні Городнянського повіту Чернігівської губернії. Альбом містить також народні назви основних зображень. Тут же було створено комісію для складання програми збирання матеріалів з народної орнаментики. До неї ввійшли: Ф. Вовк, М. Драгоманов, О. Русов і М. Левченко.

Загальні збори Відділу 3 грудня 1873 року заслухали реферати д.ч. Федора Вовка «Про сільські ярмарки і про значення їх для вивчення кустарного промислу», а також керівника справ Павла Чубинського «Село Сокиринці і Сокиринське ошадно-позичкове Товариство». Опанас Рогович подав до друку в «Записках» складений ним словник рослин на 760 назв, до деяких із них наведено народні повір'я й легенди.

Потім керівник справ представив проект «Записок» Відділу за 1873 рік. Цей детальний план з кошторисним обґрунтуванням викликав одностайне схвалення. Керівникові справ доручили не-

гайно приступити до видання «Записок» накладом 600 примірників. Реферати Русова й Лисенка, а також думи та пісні Вересая випустити й окремими відбитками.

Остап Рогович подарував для бібліотеки Відділу 46 книг та брошур, 16 з яких — твори М. Максимовича, решта — стосуються краю і багато з них — рідкісні. Від Київської комісії для розбору старовинних актів надійшов повний комплект її видань у 13 томах; М. Щербак дав у користування 32 твори Максимовича. Були й інші надходження. Зокрема — кошти (1500 крб.).

Чубинський повідомив про весільні звичаї та інші етнографічні матеріали в записках Зубковського, Антонович — про рукописну працю п. Біленького «Досвід історико-географічного словника Полтавської губернії» з цінними переказами.

Так завершився рік, сповнений активної діяльності членів нової (наукової!) установи, що в складних суспільних (імперських) умовах прагли об'єднати свої дії навколо такої небезпечної в ті часи справи — дослідження свого народу в етнографічному, географічному, статистичному й культурному відношенні.

Поволі, поволі, а таки налагоджувалась робота. Ось уже й перший том «Записок» готується, попереду одноденний (як згодом виявиться — успішний!) перепис населення міста Києва і, особливо відповідально, III Археологічний з'їзд. Виникають нові задуми, постають нові завдання. Усі (чи майже всі) сповнені сили й енергії творити, дерзати. Хоча не всім і подобалося — завидки муляли, брали всілякі підозри. Тож не так і легко було керманичам (найбільша відповідальність лягала, скажемо відверто, на плечі керівника справ — Чубинського) проводити корабель поміж видимих і невидимих айсбергів...

Ось переглянемо лист за підписом Г. Галагана й П. Чубинського до Начальника Краю (від 21 грудня 1873 року за № 448):

«Його Ясновельможності Панові Київському, Подільському й Волинському Генерал-Губернаторові, Князю Олександрові Михайловичу Дондукову-Корсакову.

Вашій Ясновельможності відома діяльність Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства, що перебуває під Вашим заступництвом.

Першого ж року свого існування Відділ виявив свою діяльність у всіх тих сферах, які становлять його завдання. Він устиг скласти й розповсюдити великі програми для збирання даних про край, що викликало вже надсилання у Відділ різноманітних матеріалів.

Відділ на своїх засіданнях заслухав 10 рефератів, що стосуються краю, в природничо-історичному, етнографічному й статистичному відношеннях, що дало можливість тепер приступити до друкування 1-го тому «Записок», причому залишається значна частина праць і матеріалів для подальших видань.

Відділ заснував етнографічний музей, до якого надійшло вже близько 800 предметів.

Відділ узяв діяльну участь у підготовці перепису в м. Києві і взяв на себе опрацювання добутих таким чином даних.

Тим часом Вашій Ясновельможності відомі кошти Відділу. — Членських внесків ще не може бути в достатній кількості і їх ледве вистачає на покриття поточних витрат, і якби не пожертвовані Вашою Ясновельможністю 500 крб., а також пожертви запрошених Вашою Ясновельможністю осіб, то Відділ не мав би можливості приступити до видання своїх «Записок». — Він не має навіть квартири, щоб розмістити свою канцелярію, бібліотеку й музей, які швидко збільшуються в обсязі.

Зважаючи на викладені обставини, Відділ дозволить собі просити Вас, як свого заступника, виклопотати урядову субсидію в розмірі 2000 крб. в рік.

Ця субсидія дасть Відділові можливість розширити свою діяльність. Тоді він буде спроможний найняти приміщення для бібліотеки й музею, постійно поповнюючи їх. Буде мати можливість видавати надійшли праці й матеріали, що стосуються краю, і нарешті матиме можливість відряджати своїх членів для вивчення тієї чи тієї місцевості, того чи того боку побуту місцевого населення.

Відділ, вдячний Вашій Ясновельможності за виявлену вже підтримку, впевнений, що Ви не відмовитесь сприяти в зміцненні його майбутності.

Голова Відділу: Г. Галаган. Керівник Справ: П. Чубинський».

Доводиться лише констатувати: налякали! Відділ неспроможний? Аби ви швидче зашилися з тим своїм ділом, то й спокійніше

буде властям. Десь там у Центральному Товаристві трохи пробували ворухитися (щодо тієї субсидії), але не дуже наполягали. То й лад погас. Ці речі добре простежуються в листуванні «гора—низ». Кому там воно боліло оте «малоросійство»... Але треба віддати належне: хоч яка була скрута, який тиск з усіх боків (та й ізсередини — засла-них теж вистачало), але Відділ розгортав свою наукову діяльність.

Упродовж 1874 року відбулося шість загальних зборів Відділу, на яких було заслухано дев'ять доповідей. Це такі:

Михайло Драгоманов. Про варіанти південно-російських (тобто: українських. — Авт.) пісень і схожість їх із іноземними;

Петро Івашенко. Релігійний культ Південно-російського на-роду в його прислів'ях;

Митрофан Константинович. Деякі дані про народну освіту в Південно-Західному краї;

Павло Чубинський. Декілька слів про становище селян влас-ників Південно-Західного краю;

Михайло Левченко. Деякі дані про житла Малоросів;

Павло Чубинський. Інвентар селянського господарства;

Олександр Розов. Про небезпеку, що загрожує бджільництву в Сосницькому повіті Чернігівської губернії від особливих мух;

Михайло Левченко. Деякі дані про їжу Південно-русів;

Петро Івашенко. Про двох кобзарів Ніжинського повіту — Павла Братицю (50 р.) й Прокопа Дуба (28 р.).

У «Звіті» ще зазначено повідомлення Олександра Лоначевсь-кого про звичаї на ярмарку в Криниці недалеко від Лубень.

На зборах заслухано також численні реферати. А ще ж були дві події, які перебрали на себе значну увагу діяльної активності й творчих сил членів Відділу: одноденний перепис населення міста Києва і славнозвісний III Археологічний з'їзд, що теж відбувся в Києві. Уже згадувалося, що Відділові було запропоновано опрацю-вати питання перепису. Відділ доручив цю справу спеціальному комітетові на чолі з Чубинським. План комісії було опубліковано в I-му томі «Записок» за підписами Чубинського, Антоновича, Ф. Вовка, Рубінштейна й Беренштама. Після його офіційного роз-гляду було створено розпорядчий комітет: Галаган (голова), Бори-сов (заступник), Шульгин, Драгоманов, Беренштам, Русов, Завой-

ко, Чубинський. Правда, Шульгин згодом самоусунувся (як пише дослідник, «бажаючи з боку стежити за роботою Відділу»). Відбулося п'ять засідань комітету. Ухвалено перепис провести 2 березня 1874 року під керівництвом «спостережного комітету» (В. Антонович, О. Антипович, В. Беренштам, В. Борисов, П. Богданов, О. Білоусів, О. Воронин, Ф. Вовк, З. Грабовський, К. Жук, С. Завойко, Л. Льницький, О. Класовський, М. Ковалевський, М. Константинович, М. Левченко, О. Ліндфорс, М. Лисенко, О. Лисицин, П. Любимов, О. Михайлов, К. Михальчук, І. Новицький, В. Рубінштейн, М. Старицький, Д. Синицький, О. Ушинський, Г. Цвітковський, П. Чубинський). Як писав Федір Савченко, «одна комісія виробила план, а інша ширша комісія переводила й самий перепис виключно силами членів Відділу» (загальна кількість їх становила 145 дійсних і 14 «сореєнователєй», тобто кандидатів у дійсні члени). Вийшов збірник: «Київ і його передмістя за одноденним переписом 2 березня 1874 р., проведенним і розробленим Південно-західним Відділом І. Російського Географічного Товариства. Київ, 1875». Друкувалося про перепис і в офіційних джерелах Відділу. На переконання Федора Савченка, «блискучій організації цієї справи у великій мірі допоміг неабиякий хист і попередній досвід Чубинського». А начальник краю Дондуков-Корсаков писав голові Відділу: «Завдяки участі й допомозі членів Товариства, їх старанням, а головне раціональним і культурним засобам виконання цієї нової для населення м. Києва справи, перепис закінчено без найменших труднощів і яких-небудь непорозумінь. Населення сприяло цій справі, що має, окрім наукового, ще й господарський інтерес для населення Києва. Тому вважаю за свій приємний обов'язок висловити Вам свою гарячу подяку, прохаючи передати її як усім членам, так і всім учасникам у переведенні одноденного перепису». Дондуков-Корсаков клопотався перед Президентом Товариства і про високі нагороди Борисову, Чубинському та Завойку, на плечі яких ліг основний тягар цього важливого заходу. Борисова і Завойка, може, й чимось нагородили за перепис, а «Чубинський, безумовно головний його організатор, не дістав» (Федір Савченко). Рада Товариства клопоталася про зарахування Чубинському років Експедиції до служби, але й того не залагодили в Державному Кон-

тролі, де він числився на службі з 16 квітня 1873 року. Очевидно, в Держконтроль уже надійшли якісь повідомлення (правдиві чи брехливі) з Третього Відділу. Тільки на початку 1878 року, коли вже Чубинський працював у міністерстві шляхів, К. Посьєт, який знав і цінував його, розпорядився зарахувати Чубинському роки його праці в Експедиції. Згодом, коли Павло Платонович занедужав, цей самий Посьєт добивався через міністерство внутрішніх справ дозволу на проживання вченого в Києві.

Як свідчить Софія Русова, цікаві доповіді з опрацювання даних перепису на річних зборах Відділу 23 березня 1875 року зачитали П. Чубинський («Огляд даних про населення міста Києва за одноденним переписом, проведеним 2-го березня 1874 р.») і С. Завойко («Про будинки й квартири м. Києва за одноденним переписом 2-го березня 1874 р.»).

Ще була подія того ж таки 1874 року, яка потребувала багато сил і енергії від членів Відділу, але й здобула йому, Відділові, заслуженої слави. З 14 серпня по 3 вересня у Києві відбувся III Археологічний з'їзд, що показав світові, «яка багатюща Україна на наукові сили» (Остап Терлецький).

На з'їзді дев'ять членів Відділу прочитали десять доповідей з україніки: 1) В. Антонович «Про монету з іменем Володимира»; 2) Ф. Вовк «Про малоруську орнаментіку» (боронь, Боже, тоді назвати. — українську!); 3) М. Дашкевич «Про Болоховську землю»; 4) М. Драгоманов «Сліди дружинного побуту в малоруських колядках і малоруські пісні про кровозмішання, порівняння з західними піснями»; 5) П. Житецький: а) «Про Пересопницьке Євангеліє XIX століття», б) «Про малоросійські думи»; 6) П. Іващенко «Про заклинання»; 7) М. Константинович «Про могили Чернігівського повіту»; 8) П. Лебединцев «Про Софійський собор»; 9) М. Левченко «Про збереження пам'яток старовини на півдні Росії» («на Україні» — не пройшло б. — Авт.). Ще було прочитано вісім рефератів не членами Відділу. Якби не було з'їзду, то всі реферати були б надбанням Відділу, сказав у своєму звіті за 1874 рік Павло Чубинський. А Михайло Драгоманов у львівській «Правді» писав, що «реферати про нашу землю і народ, його орнаментіка, пісні і декламації кобзаря Вересая дали немало інтерес-

ного матеріялу для гостей, що скріпить енергію до роботи в Киян». Може б, воно так і було, якби не та гнітюча атмосфера, що згушувала хмари над Україною і українцями на півдні імперії. Про свої враження від того писав краківський учений Станіслав Тарновський: «Свіжі арешти, тайною покриті, викликали тут значне враження. Ув'язнено не поляків, а українців, дехто впевняє, що й росіян також. Перший здогад такий, що відкрито конспірацію соціальну з ціллю незалежної України, без царя і Росії, без шляхти чи польської, чи російської і без власників землі інших, як мужики...» Тарновський вірив, що прийде час — і «який тоді оборот возьме будучина сего краю, що він (український люд. — Авт.) з него зробить?» І нам дуже важлива думка такого високого авторитета як Павло Житецький, яку він висловив у своїй промові на Шевченкових роковинах у другій половині 80-х років. Говорячи про значення й заслуги Відділу, вчений сказав: «Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили, розкинуті по всьому краю, і надбало Київу значність центра українського руху. Давно вже ся історична роля Києва не виявляла ся так виразно і яскраво, як в ті часи. Визначило ся се в 1874 р. на археологічнім з'їзді, де ідея українського самовизнання була видвинута на підставі науки. В рефератах наших на з'їзді протягнута була ідея ся до найдавніших часів існування українського народу, а з другого боку — висвітлене було культурне значіння її в пам'ятниках народного слова і письменства українського. Дуже палкі були змагання на археологічнім з'їзді, але вкінці найзжі учені гості побачили, що з ідеями обрусенія нічого соватись в Київ, бо Київ є справжній город настоящої Руси, котра досить цінує себе і хоче зостати ся сама собою».

На жаль, це помітили й вороги й зчинили гвалт про «ізмєну отечеству» — мовляв, українофіли відродили сепаратизм, вони не тільки сепаратисти, але й соціалісти — «в одній кишені носять... писання батька Тараса, а в другій — писання Маркса». Помітили, бо «прийшли до нас з иншого табору, щоб знайти в українстві знагідний матеріал для своєї спеціальної справи». І що ж вони шукали тут, у добром товаристві? Шукали, як би підловити вчених на крамолі. А тут і нагода — перепис населення в Києві. От і стали сочити в усі шпарки. І ятрить таку вразливу, зручну на всі то-

талігарні часи рану – як це сміє українець свою матір Україною звати? Як він, українець, сміє українською розмовляти, адже «не було, нет і не может быть...» Найбільший злочин інкримінувався членам Відділу, що вони під час перепису в Києві «навязывали жителям малорусский язык (не наречие)». Всякі такі звинувачення, плітки, чутки плавом пливли з «Киевлянина», газети проімперської, де правив бал Шульгин, пильно виконуючи приписи таємного Петербурга. У пильності змагався з ним здобувач лихого слави всім відомий Юзефович. Звернемось до щоденникових записів значного тодішнього авторитета, правника Олександра Кістяківського. В п'ятницю 18 червня 1876 року він записує: «Була Гогоцька. Вчора об 11 годині вечора налетіла на редакцію «Киевского телег[рафа]» поліція й оголосила про закриття з найвишого повеління газети. Робота Ренненкампа, Шульгина і К°. Видимим робітником був Юзефович, що недавно повернувся з Петербурга. Кажуть, ласкаво був прийнятий при дворі. Сам цар бесідував з ним більше години. Великі князі прислали йому свої портрети. Невже царська влада шукає підтримки в таких негідників, забуваючи те, що чесні й переконані громадяни завжди були і є справжні опори порядку. Юзефович, на спільну думку, людина, здатна пливти за вітром. Якби перемогла революція, він би і їй запропонував свої послуги. Він зрадив Костомарова. Зробив донос на покійного Судовщикова. Він своїми доносами спричинив звільнення Драгоманова. Він з природи шпигун і донощик. З цим чоловіком перебувають у приятельських стосунках Бунге, Шульгин і Ренненкампа. Саме його руками вони обробляють ті дільця, які надто паскудні для того, хто грає в громадську думку. Ці спритні люди зі своїх розрахунків не хочуть бруднити рук в таку мерзоту. Але з тих же розрахунків, вони спритно користуються мерзотником Юзефовичем, щоб досягти своїх мерзотних цілей. Одночасно з розпорядженням про закриття «Киев[ского] тел[еграфа]» надійшло те саме найвище розпорядження щодо малоросійської літератури. Це останнє дорівнює абсолютній забороні друкувати будь-що малоросійською мовою».

Оцінка Кістяківського збігається з думками багатьох членів Відділу та й не тільки. І певно, що тут ішлося не лише про якісь

риса характеру тих чи тих людей, але й про їхню цілеспрямовану паскудну роль у підриві наукової та громадської діяльності з таким трудом створеного Відділу. Зрештою, про їхню ворожу зятість відносно всякої української справи.

Згадується блискучий приклад, який наводить Федір Савченко зі спогадів відомого історика проф. Д.А. Корсакова: «На київському археологічному з'їзді я був свідком одного цікавого епізоду, безпосередньо зв'язаного з молодістю Костомарова, з його арештом у Києві 1847 р. Члени з'їзду направились якось увечері в один із міських садків. Там було багато й сторонньої публіки, що з цікавістю дивилась на приїжджих учених гостей. Я стояв серед невеличкої групи членів з'їзду й сторонніх осіб, в якій був і Костомаров. Раптом підходить до Костомарова зовсім сивий дід (але ще бадьорий на вигляд) і протягуючи до нього обидві руки, голосно говорить: «Ох, Миколо Івановичу, який я радий з Вами зустрінутись! Давненько вже ми з Вами не бачились!» Костомаров злісно глянув йому прямо у вічі й суворо відповів: «Так, давно, але руки вам я все ж таки не подам!» І швидко повернувшись до старого спиною пішов собі геть. Старий цей був – Юзефович («Вестн. Европы», 1906, ч. 9)».

Отже, з повним переконанням можна сказати: ще тільки збираючись дозволити відкрити Відділ, власті наперед подбали про те, щоб у ньому були їхні люди, які б призвели до його закриття. Така природа імперського режиму, який нещадно гнітив усі підвладні йому народи й не дозволяв їм не те що самовизначення, але й самоусвідомлення. Син мав називати матір'ю не рідну, а ма-чуху – загарбницьку владу. Тому й поперек горла були їм ті блискучі результати одноденного перепису, що засвідчив: переважна більшість населення Києва – українці й розмовляють вони рідною мовою, і сповідають вони українські звичаї, традиції, заповіді предків, лише мізерна частина імперського сміття, що спливає над чистою водою – ота короста, що роз'їдає народне тіло.

Тож отримавши облизня від Дондукова-Корсакова, який не схотів слухати доносів Юзефовича, цей паскудник їде з екстравагантним донесенням у Петербург до міністра внутрішніх справ, генерал-ад'ютанта Ол. Тімашева. У щоденникові О.Ф. Кістяківського (24 квітня) читаємо зміст розмови його з Драгомановим:

«Він (Драгоманов) розказав мені, що Юзефович на обіді на честь Дондукова виголошував «філіпіки» проти українофілів, указуючи на Драгоманова, Житецького, Беренштама, Чубинського як на людей небезпечних. Говорив Дондукову, куди він дивиться. Нарешті додав, що він сам про це подасть до відома шефа жан-дармів і самого царя. Оборонцями явилися Пясецький та Сидоренко. Дондуков не вимовив жодного слова. Кажуть, що Юзефович не на жарт виготовив доноса до III Відділу. Окрім того, написав статтю для «Киевлянина», якнайзатятішого характеру. Навіть офіційна цензура не рішилася її пропустити. Справу перенесено до Головного Управління Цензури. Юзефович діє в згоді з Шульгиним. Думаю, що підмовник є цей останній».

Наслідки не забарилися. З відстані часу Житецький згадував у промові на Шевченкових роковинах: «Се було часи дуже затяжних бесід в товаристві на сучасні теми, які провадили ся також і в інших гуртах, складених з людей молодшого віку і палкійшого темпераменту. Так чи инак, тільки ж відгомін сих бесід з'явив ся і в газетній полеміці в формі натякання на український дуалізм. Наслідком сього відгону, а також подорожи відомого всім М.В. Юзефовича до Петербургу, були три події державної власти:

1) В 1875 р. заборона газети «Кієвскій Телеграфъ», в котрій ми вели полеміку з ворожими газетами, полеміку — додам до сього — зовсім некорисну для нас по самій позиції нашій.

2) В 1876 р. скасування географічного товариства, котре було найтвердійшим ґрунтом українського діла.

3) Того ж року знаменитий указ 18 мая, котрим заборонялась вся українська шкільно-педагогічна література і уставлявалась так звана правопись для видань етнографічних і белетристики».

Мотиви всього цього чітко проглядаються в цинічному листі міністра О. Тимашева до президента РГТ. Наведемо його в оригіналі, щоб відчути всі відтінки й запахи вишуканого лукавства:

«Ваше Императорское Высочество.

В виду обнаруженной в последнее время на Югѣ России дѣятельности особаго рода пропагандистов, зараженных такъ называемымъ Украинфильствомъ, а также распротраненія въ народѣ переводовъ учебниковъ и молитовниковъ на малороссійскомъ

языкѣ, Государю Императору благоугодно было Высочайше повелѣть всесторонне обсудить этотъ вопросъ въ Особом Совѣщаніи изъ лицъ Его Величествомъ указанных.

Журналъ означенаго Совѣщанія проектировавшаго нѣскольکو мѣре необходимыхъ къ принятію, чтобы остановить и пресѣчь въ корнѣ дальнейшее развитіе вредной Укraiнофильской пропаганды, былъ повергнутъ на Высочайшее благовоззрѣніе Государя Императора, причемъ испрашивалось повелѣніе Его Величества на приведеніе въ исполненіе предположенныхъ Совѣщаніемъ мѣръ.

На означенномъ журналѣ Совѣщанія Его Императорскому Величеству благоугодно было Собственноручно напечатать: «Исполнить, но съ тѣмъ, чтобы Отдѣлъ Географическаго Общества въ Кіевѣ, *въ нынѣшнемъ его составѣ былъ закрытъ*, и чтобы открытіе его вновь не могло состояться иначе какъ съ *Моего* разрѣшенія по представленію Министра Внутреннихъ Дѣлъ».

О такой высочайшей воли (sic.) считаю долгомъ довести до свѣдѣнія Вашего Императорскаго Величества, присовокупляя, что о закрытіи Кіевского отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества предложено мною за отсутствіемъ Кіевского Генерал-Губернатора, Кіевскому Губернатору.

Съ чувствомъ глубочайшаго почтенія имѣю честь быть Вашего Императорскаго Высочества Всеподданѣйшимъ слугою А. Тимашевъ.

7 Іюля 1875 г.»

Такого зухвальства тільки пошукати в цілому світі, але ж не знайти. На рідній землі заборонялася будь-яка спроба заговорити рідною мовою, будь-яка спроба дошукатися свого кореня й свого імені. Павло Житецький признався, що «вже після археологічного з'їзду можна було сподіватись погрому; через те в кінці 1875 р. після всякого думання і передумання товариського, виїхав Драгоманов по першому пляну в Відень, а потім самохить — в Женеву, виїхав задля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі більш широкий, ніж та, яка можлива була в державі російській. Не мені казати про те, чи добре задумана і вікінчена ся справа. Не настав ще час спокійного і безсторонного об'раховання її».

А що сепаратизм для нас не біда, то Житецький у тому переконаний. Він вбачає в цій ностальгії джерело нашого змагання за

«будування своєї власної хати»: «Звичайно, сама будівля ся, щоб не розвалилась вона від першого вітру, мусить мати твердий історичний фундамент. Оглядаючись на свою минувшину не тільки близьку, але й далеку, мусимо сказати, що ми сепаратисти з діда прадіда — по моїй думці з Андрусівського договору (1667р.), котрий розірвав Україну на дві половини. З того часу кращі люди землі нашої, починаючи з Дорошенка, не переставали домагатись з'єднання народу нашого до їдної національної купи, котра б мала своє власне місце між іншими слов'янськими народностями. Працювали на сім полі Запорозжці до самих останніх часів свого існування, працювали і писателі українські, починаючи з епохи «Руїни» і через весь XVIII вік, та й нам заповідали працювати до скінчення віку нашого». Говорячи про незнищений дух, який вічно живе, «прибираючи інші форми свого існування», Житецький зауважує, «що не треба угашати духа, котрий жив і живе в народі нашому. Се той самий дух демократичної свободи, котрий розвалив монархію польську за те, що вона не дозволяла народові нашому бути тим, чим він хотів бути в своєму соціальному існуванні, за те, що вона усилювалась переробити український народ наш в якийсь інший народ». Тепер інша монархія силкується переробляти нас, але й її спіткає така сама історична доля. Бо «сей то дух і єсть народно-національна сила, котру мусимо ми розвивати, не цураючись кращих традицій минулого історичного життя нашого, не цураючись досвіду європейської науки і політики, мусимо розвивати його, як не бажаємо потонути в безбережному морі, як не бажаємо перевернутись в стихію без вида і образу. Я б нічого не міг сказати проти сього стихійного биття, якби народ наш не мав свого типічного образу, здобутого ним в довгі часи його історичного існування, якби не мав він своєї рідної землі, политої кров'ю і потом його». Саме тому значення Південно-Західного відділу в Києві важко переоцінити.

Цікаві з цього питання висновки робить Федір Савченко в своїй книзі «Заборона українства 1876 р.»: «Коли можна погодитися з тим, що Юзефович дійсно «не дуже помилявся, обвинувачуючи Українців 70-х р.р. за ширення сепаратизму», то доводить-ся визнати й те, що ці Українці й їх нащадки не дуже помилялися,

обвинувачуючи авторів Емського Акту в бажанні знищити українську культуру, щоб уникнути, напр., протиставлення її загально-державній російській.

Офіційні російські кола повстали проти українського слова в 1862 р. за вказівками генерального штабу звернувши свою увагу на небезпеку порозуміння й об'єднання численних українських народників з діячами типу полк. Красовського, що могли ширити їх ідеї серед війська. Вони боялися внутрішніх і особливо військово-вих заколотів, організованих українством.

В 1875 р. до цих таємних урядових побоювань приєдналися ще й побоювання, що Київські українофіли об'єднуються й спільно працюватимуть із Львівськими, про що так виразно писала анонімна «записка 1874 р.» до шефа III-го Відділу.

В тому разі, коли б цей природний союз набрав ширшого реального змісту, цю проблему довелося б розв'язувати не лише головному управлінню друку, але також і Петербурзькому міністерству закордонних справ»...

Аякже, чим більша імперія, тим більше у неї клопотів...

«...НЕ МОЖУ НЕ ВИЗНАТИ П.П. СВОЇМ ПЕРШИМ УЧИТЕЛЕМ...»

Видатний вчений Олександр Пипін у своїй «Истории русской этнографии» (т. III. «Этнография малорусская») діяльності Відділу присвятив значну увагу. Розповівши про його великі досягнення, вчений зупинився на тій непоправній втраті, до якої призвело закриття важливої наукової установи. Це підірвало розвиток такої поживленої діяльності, задушило в зародку багато корисних починань у вивченні народу. Поновилися давні нападки на українофільство, підозри в сепаратизмі, «і нападки ці, в яких було дуже мало лицарського, оскільки самим нападникам було відомо, що противник не мав можливості відповідати, досягали свого сумного успіху...» На більшість російської літератури й суспільства, пише О. Пипін, закриття Південно-Західного відділу справило тяжке враження. І він наводить для прикладу публікацію з газети, яку важко запідозрити в співчутті будь-якому сепаратиз-

мові, із «Современных Известий» (1881, № 53). У статті дається ґрунтовний аналіз дослідницької та видавничої діяльності, називаються «капітальні праці в галузі географії та етнографії», про які цілком прихильно відгукнулася не тільки російська, але й зарубіжна преса. Так, «Athenaeum», говорячи про видання Відділу, пише: «вони дають надзвичайно високе уявлення про вчених, чиїм гарячим працелюбством вони зроблені. Ніде в іншому місці у світі не видають подібних книг краще, як у Росії. Вона надзвичайно щаслива в цьому відношенні, оскільки рідко в іншому місці можна знайти таке багате поле для дослідження етнологів і міфологів». І ця щаслива Росія «задушила в зародку багато корисних починань у вивченні народу».

Завдяки Київському географічному товариству, далі мовиться в статті, відбувся в Києві III Археологічний з'їзд. Почесний голова з'їзду граф Уваров, закриваючи його, сказав, що з'їзд своїм блискучим успіхом зобов'язаний головним чином київським ученим..., членам Географічного товариства. Далі йдеться про «найкапітальніші роботи» Відділу у справі одноденного перепису населення міста Києва. «Відділ виконав надзвичайно складну працю розроблення плану й наукових основ перепису, підготував населення міста до вимог комітету, нарешті блискуче провів сам перепис...» «Розроблення це, — говорить у звіті Відділу за 1874 рік, — проведено було згідно з найновішими показаннями науки, і ця праця нашого Відділу посяде не останнє місце між статистичних праць». А цей фрагмент наведемо повністю в перекладі, бо в ньому чимало значних фактів: «За два роки Відділ зібрав досить значну бібліотеку, що містить більше 1 000 книг і брошур з етнографії, статистики, земської справи, археології, історії, географії, природничої історії та ін. Крім того, Географічне Товариство мало музеї (з географії та етнографії), що містив більше 3 000 предметів одягу, прикрас, дитячих іграшок, сільсько-господарських знарядь, колекцій монет, птахів, мінералів та ін., та ін. Як бібліотеку, так і музей, передбачалося відкривати для публіки. Крім цих заходжень, київський Відділ мав також значні кошти: в 1875 році готівкою було близько 4000 крб. У кінці 1875 і на початку 1876 року Відділ мав у своєму розпорядженні таку масу етногра-

фічних і географічних матеріалів, що передбачалось видати більше десяти капітальних праць. Так, від С.Д. Носа Відділ отримав 1 173 пісні, 4 873 афоризмів, 158 загадок, 881 слово для лексикону; на 15 аркушах опис вбрання, на 9 аркушах народного житла; від п. Манжури одержано два величезні збірники етнографічних матеріалів; від п. Залюбовського копії ухвал волосних судів у 7 волостях Катеринославського повіту; від нього ж метеорологічні таблиці за 6 років; від повітових земських управ Полтавської і Чернігівської губ. подано відомості про кустарний промисел; такі ж відомості подали мирові посередники Київської, Подільської і Волинської губ. Більше не буду перераховувати матеріалів, що надійшли в розпорядження Відділу. Не торкаючись інших матеріалів, скажемо тільки, що пісенний матеріал мав був вийти такими окремими виданнями: 1) Пісні культу й періодичні; 2) Пісні життя особистого; 3) Пісні родинні; 4) Пісні економічні; 5) Станові; 6) Історичні; 7) Мистецтво і повчання. П'ять із цих відділів ще не торкнуті, а із двох (історичні й економічні) видано тільки незначну частину. Багато, багато обіцяв для науки й життя наш київський Відділ, але, на жаль, він 1876 року мусів був припинити свою наукову діяльність. Відтоді минуло вже більше чотирьох років, і за цей час наука втратила, звичайно, дуже багато.

Олександр Пипін підтверджує: «Тимчасове» припинення діяльності Відділу триває і досі» (час виходу третього тому Пипіна – 1891 рік).

Дякуючи Богові, маємо видатного сучасного вченого, який багато зробив для української культури – Петра Одарченка. Це ціла епоха в нашій науці, адже 20 серпня 2003 року ми вшановували сторіччя від дня його народження. Досліджував він і наукову діяльність Павла Чубинського, якого вважав «фактичним керівником» Відділу. Так-от він писав у книзі «125 років київської української академічної традиції (1861–1986)» (Нью-Йорк, 1993): «надзвичайно великий успіх наукової праці українських учених, згуртованих у Південно-Західному Відділі Географічного Товариства, викликав великий переполох серед російських шовіністів – лютих ворогів українського народу. Серед членів Відділу знайшлися двоє лютих українофобів – В. Шульгін та М. Юзефович.

Перевертень Юзефович, тайний совітник, голова Київської Археологічної Комісії, увійшов в історію з ім'ям «зрадника й донощика». Ще 1847 року він зробив донос на М. Костомарова. А в кінці 1874 року він подав надзвичайній комісії «для припинення українофільської діяльності» записку, в якій він характеризував Павла Чубинського як головного керівника «українофільства». У цій записці він писав: «Я гадаю, що українофільська вигадка в розумінні політичної партії дії зродилася не в Києві, а в Петербурзі. Київ доставив їй лише поле для вияву дії. Першим кроком до утворення такої партії була етнографічна експедиція, що її влаштувало Географічне Товариство та доручило за допомогою Костомарова одному з найбільших агітаторів Чубинському... Таким чином українофільські дріжджі приготував Чубинський. Треба було тільки зібрати їх в один посуд, щоб приготувати з них потрібний продукт. Цим посудом став у Києві Відділ Російського Географічного Товариства». Юзефович називав Чубинського «главным виновником» організації П.-З. Відділу Г. Т.»

Так говорив «зрадник і донощик», а вчений зі світовим ім'ям Федір Вовк згадував інакше. Якось через кілька місяців після створення Відділу Павло Платонович запросив його, Русова й ще кількох студентів до Борисполя дослідити етнографічно й економічно ярмарок. «...ми попередньо отримали дуже детальні і теоретичні й практичні вказівки з боку П.П. Чубинського, і хоча я почав займатися етнографічними дослідженнями, як було сказано, уже трохи раніше, але не можу не визнати П.П. своїм першим учителем у цій справі і зберігаю досі найщирішу вдячність за його поради і вказівки, які мені багато пригодились і згодом». А ще про свого вчителя Федір Вовк сказав, що «слід, залишений ним в етнографії України, такий великий, заслуги його такі значні, що їх вистачило б і на кількох професійних учених». Так оцінюють наукову діяльність Чубинського видатні порядні постаті. Ів. Лебединський, досліджуючи праці Чубинського зі звичаєвого права, дійшов висновку, що «його жвава, різнобічна і енергійна діяльність своїми плідними результатами провела яскраву і оригінальну борозну в історії українського відродження». І далі конкретно: «Треба сказати, що праці Чубинського зі звичаєвого права стали

першими систематичними роботами в цій галузі і для російської науки, оскільки систематичне дослідження Пахміна «Звичаєве цивільне право в Росії» т. I, II з'явилося тільки 1877–9 року». Лебединський ілюструє, як Чубинський характеризує основну рису правового світогляду українського населення: «Корінна риса малоруського племені, що має величезне значення в його економічному житті, це — сильний розвиток особистості. Ідея особистості проходить через усі стосунки, починаючи з родинних. По смерті батьків брати неодмінно діляться: кожен старається за-снувати власне господарство — бути самостійним». Лебединський говорить про цілком ясну й визначену наукову позицію Чубинського, яку він займав щодо звичаєвого права. І зібраний Чубинським матеріал, що стосується юридичних звичаїв, аж ніяк не втрачає своєї цінності і для сучасного наукового дослідника, надаючи йому спосіб для ознайомлення з народним побутом і правовою психологією українського населення (Ів. Лебединський).

Світ заговорив про «Праці» Чубинського, що з Божою поміччю виходили упродовж 1872–1879 років. І тільки дивуєшся, як вони могли побачити світ у такі нелегкі часи, коли й автор, і предмет дослідження піддавалися небувалому остракізму. «3 половини 1870 року, — пише Петро Одарченко, — наслідки невтомної праці Павла Чубинського стали надходити до Географічного Товариства. Особлива комісія з участю різних спеціалістів розглядала багатючий матеріал і висловила своє повне схвалення.

У кінці 1871 року Географічне Товариство вирішило опублікувати ці матеріали».

Але не так швидко все друкувалось, як збиралось. Навіть так можна сказати. Ось погляньмо на деякі листи Чубинського. 24 квітня 1874 року Павло Платонович пише до нового секретаря Товариства — І. Вільсона: «хоча за мною, видно, затримувалось видання моїх праць, але по суті винен не я, а бюро Географічного Товариства, а саме: 1) на численні мої листи до попередніх секретарів я не отримав відповіді. Карти, які мають бути нарукзовані й додані до 2-го випуску VII тому більше двох років десть валяються. Про них велось листування і скоро вже рік, як мені писали, що карти будуть друкуватися, а тим часом їх і досі не надруковано.

Без них я не бажаю, щоб був випущений цей випуск. Тепер він затримується через карти...» І далі: «II-й том праць у П.А. Гільтебрандта, а IV у М.І. Костомарова вже 2 роки і досі в друкарню не здані. Я чув, що зупинка за грошима, які будуть у товариства лише в грудні. Але це не заважає зараз же приступити до друкування, в такому разі до грудня книги були б готові, адже плата по закінченню роботи». Павло Платонович обґрунтовує своє засмучення станом речей: «Вибачте великодушно за мій жаль, що я висловив перед Вами. Але ж болить. Я присвятив своїй справі майже 5 років праці й витратив власних трудових 3500 крб., і тому міг розраховувати на делікатність по відношенню до мене. Поки був секретарем барон Остен-Сакен, справи йшли добре. Але п.п. Літке й Венюков трохи загальмували їх. Дозвольте сподіватися на Вашу турботу про мою справу. Не відмовтеся поклопотатися про негайне надрукування карт і про здачу в друкарню II і VII томів. Бажаю, щоб цього року завершилось друкування моїх праць». Еге, так і завершать. Аж 1877 року побачить світ той II том. А VI «Народні юридичні звичаї за ухвалами волосних судів» зі статтею Чубинського й дослідженням О. Кістяківського вийде тільки 1879-го, коли Чубинський працюватиме в Петербурзі у міністерстві шляхів. Як знаємо, «Праці» Чубинського здобули щиру славу в Товаристві й у світі. А добрі люди вже займалися тим, щоб залагодити якомсь справі хворому Чубинському. Той самий міністр шляхів адмірал Посьєт, який зарахував роки Експедиції Павла Платоновича до служби, тепер звернувся до головного начальника III Відділу Дрентельна з проханням «виклопотати височайше зволення на зняття з Чубинського покладених на нього обмежень у питанні місцепроживання»...

Що головним винуватцем створення Південно-Західного відділу був Чубинський, то це також правда. Однак не винуватцем, а ініціатором і енергійним діяльним організатором. І що все почалося, може, з тієї ж етнографічно-статистичної експедиції, то теж близько до істини. Проглянемо кілька моментів зі спогадів того видатного вченого, який вважав Павла Платоновича своїм першим учителем. «Уперше, — згадує Федір Вовк, — мені прийшлося побачити Павла Платоновича Чубинського влітку 1869 року в домі

В.Б. Антоновича, де я в той час бував дуже часто, мало не щоденно. Для мене, тоді ще студента, це було цілою подією. Ми, молоді люди, зрозуміло, давно вже чули про Чубинського, знали про його заслання, — а заслання тоді було ще рідкістю, — були знайомі з його діяльністю в зв'язку зі студентською «Громадою» початку 60-х років у Києві і з його етнографічними чи швидше статистичними працями, разом з іншим, дорогим для нас засланцем, П.С. Єфименком. Не було нічого дивного, отже, що його особа була оточена для нас певним ореолом, а його поява не могла не справити дуже сильного враження, тим паче, що ця поява була першою після п'ятирічного (майже семирічного. — Авт.) перебування в Архангельській губернії». Як бачимо, найбільше Федора Вовка цікавила його наукова діяльність і полонив його ореол вченого, якому можна довіритися і за яким можна йти. «З шанобливою цікавістю дививсь я на нього й уважно вслухався в кожне його слово. А голос у нього був напрочуд сильний, створений більше для майдану чи величезної аудиторії, ніж для маленьких кімнаток Антоновича й інтимної родинної бесіди. Розмова, як це завжди буває після довгої розлуки, була доволі безладна, перескакувала з сюжету на сюжет і перебивалася всілякими вставками. Говорив, зрештою, майже сам Чубинський, то розповідаючи про свої стосунки з архангельським начальством, то оповідаючи про свої успіхи в Географічному Товаристві, то переконливо зауважуючи, що звання дійсного члена цього Товариства, яке він щойно дістав, дає дуже важливі привілеї...» І що найбільше зворушило, прихилило Федора Вовка? «... найцікавішою із розповідей П.П. Чубинського, було, певне, все, що стосувалося його майбутньої експедиції. Будучи чудовим оповідачем, він дуже уривчасто, але надзвичайно рельєфно познайомив нас із історією виникнення в І. Р. Географічному Товаристві питання про експедицію в «Західно-Руський край», першого плану її і т. ін. Аж до своїх зусиль надати цьому планові характер не стільки адміністративної анкети, скільки заходу чисто наукового. Говорилось багато про плани самого П.П., про його наміри широко скористатися правом вимагати сприяння з боку місцевих властей, але головним чином про необхідність використати цю експедицію якомога ширше в інтересах етнографії всієї України, а не

трьох лише губерній так званого «Південно-Західного краю», — термін, яким у той час було замінено вираз «Українські губернії», що фігурував ще в первісному плані (1862 р.), — як вимагалось за програмою. При всьому цьому П.П. був надзвичайно пошанований і мимоволі заражав своїм піднесенням і всіх присутніх». На що ж спрямовані були «дріжджі Чубинського», як мовляв недоброчиливць? Федір Вовк, гадаю, дає цілком вичерпну відповідь. «Піднесення це, — згадував він, — передалось і далі, і з часу появи П.П. в Києві питання про експедицію в київських українських колах, а надто, певна річ, в «Громаді» зробилося не тільки черговим, але й переважним над усіма іншими. Всі взялися розшукувати людей, які могли б бути корисними експедиції; стали збирати з усіх усюд записані раніш етнографічні матеріали; декотрі, як наприклад, Антонович і Михальчук взяли за спеціальні дослідження, що ввійшли потім до «Праць» експедиції. Готових же матеріалів виявилось немало». Матеріали, що надійшли в розпорядження Чубинського, перелічено в його передмові до 1-го тому «Праць» експедиції. Після згаданої зустрічі Павло Платонович рушив у дорогу, заїжджаючи до Києва на один-два дні. «В цих роз'їздах минула друга половина 1869 року і весь 1870, з середини якого вже почали надходити від нього матеріали в Імператорське Російське Географічне Товариство, а близько половини 1872 року частина їх була вже надрукована. В кінці ж цього року П.П. повідомив нас надзвичайно для нас важливу й радісну вістку, що давно вже задумане відкриття Південно-Західного Відділу Імператорського Географічного Товариства в Києві вже вирішено й затверджено. Як ініціатива, так і честь доведення до успішного завершення цього нелегкого й доволі делікатного діла належали безперечно і неподільно П.П. Чубинському, блискуче завершення яким експедиції створило йому відомий авторитет у центральному Товаристві, а чудові організаторські таланти допомогли провести це діло через дуже серйозні перешкоди. Для нас же, київських «громадян», воно мало величезне значення. Відкриття Південно-Західного Відділу легалізувало принаймні більшу частину того, що ми робили досі в мимоволі «таємному товаристві» київської «Громади».

Хто ж гуртувався навколо цього «відомого авторитету», якому на час створення Відділу було всього тридцять чотири роки? Володимир Антонович, який з травня 1875 року був головою Відділу, а Чубинського він зробив своїм заступником: «Я вважаю, — писав він, — що праці Павла Платоновича, як члена Імператорського Географічного Товариства і як Керівника справ Південно-Західного його Відділу, надто відомі для того, щоб виключити можливість всякого навіть сумніву в учиненій доцільності його вибору». Для характеристики цієї постаті, Антоновича, годі навести фразу з «УРЕ» (т. 1, с. 213): «Бурж.-націоналістичні концепції А. розвинув його учень М.С. Грушевський». Отже, як бачимо, побратим Чубинського Антонович — учитель першого президента незалежної України. Висока честь! А дефініції енциклопедії зайвий раз підтверджують, що царські пильнувальники знали, чого старалися: «український буржуазно-націоналістичний історик, археолог, етнограф, археограф...» Заглянемо ж тепер до голубенького першого тому «Енциклопедії українознавства», тут можна читати без брому: «Антонович Володимир (1834—1908), історик, археограф, археолог, проф. історії в Київ. Ун-ті, гол. ред. вид. «Временной Комиссии для разбора древних актов», фундатор Іст. Т-ва Нестора-Літописця в Києві, організатор археологічних з'їздів на Україні. Зібрав, зредагував і видав 8 тт. «Архива» Юго-Западной России», що стосуються історії Правобережної України 16—18 ст.ст...» І далі визначний перелік видатних праць ученого, що сприяли розвиткові української науки. Сказано також, що Антонович був видатним українським громадським діячем. А знаменитий Олександр Оглоблин назвав Антоновича родоначальником новітньої української історіографії. У цій славній когорті був і перший історик української літературної мови Павло Житецький. Дослідник його життя і творчості Володимир Плачинда писав про нього як про видатного українського філолога, педагога й громадського діяча, члена-кореспондента Російської академії наук і почесного доктора російської словесності Київського університету. Академік І.К. Білодід оцінював ученого як «одного з найвидатніших українських мовознавців широкого філологічного профілю, а також визначного представника російської і загальнослов'янської лінгвістики другої половини

ХІХ ст.» Володимир Плачинда відзначав, що «ім'я вченого заслужено стоїть поруч з іменами таких дореволюційних філологів, як великий мовознавець-мислитель О.О. Потебня (1835–1891) та основоположник української діалектології К.П. Михальчук (1841–1913). У цей ряд Житецького поставили ще на початку двадцятого віку славнозвісні вчені Г.В. Ягич та О.О. Шахматов...»

Отут виникає ще одне славне ім'я з когорти, що вибродила на дріжджах Чубинського. Кость Михальчук. «... яскрава й цілісна людина, один із тих, чиє ім'я збереже історія українського відродження і чий образ залишиться в пам'яті нащадків, як втілення тривалої активної любові до рідного народу», — писав у сумну годину Симон Петлюра. Він високо оцінив цього вченого: «Життя Михальчука — подвиг, перед яким схиляєшся. Його праці — великий вклад у науку, що вже заслужив визнання й високу оцінку. Його діяльність як піонера українського руху символізує відроджену, після історичної летаргії, «юність» нашої громадськості».

І ще одна неповторна постать сподвижника Чубинського — Федір Вовк. Відомий вчений Ганна Скрипник вважає, що «Хведір Вовк заслужено посів одне з найчільніших місць в українському народознавстві. Завдяки своєму колосальному творчому доробку, який нараховує 628 праць (виданих мовами різних європейських народів), Хведір Кіндратович Вовк отримав прижиттєве міжнародне визнання». Посилаючись на дослідження Оксани Франко, Ганна Скрипник відзначає: «Цей вчений світового рівня був доктором Сорбонни, Канського та Петроградського університетів, Лауреатом премії Годара (1901), К. Бера (1906), кавалером великої золотої медалі ім. П. Семенова-Тянь-Шанського (1916), кавалером найвищої нагороди Франції — Ордена Почесного Легіону (1916), членом понад десятка міжнародних наукових товариств та комісій». А першим своїм учителем, як ми вже згадували, він вважав Павла Платоновича. «Як учень відомих основоположників української історичної науки (М. Костомарова, В. Антоновича, П. Чубинського), — вважає Скрипник, — Хведір Вовк залишився вірним впродовж всього життя науковим концепціям своїх учителів. Він стояв біля витоків етнографічної науки в Україні...» І далі: «Особливе визнання вчений отримав завдяки створенню

наукової концепції про етнонаціональну самобутність та органічну єдність всього українського народу».

А ще такі могутні постаті як Микола Лисенко, Михайло Драгоманов, Петро Косач (батько Лесі Українки), Михайло Старицький, Іван Нечуй-Левицький, Олександр та Софія Русови, Василь Симиренко, Олександр Кістяківський, Микола Зібер, Сергій Подолінський та багато інших світлих, енергійних патріотичних людей. Це все ті люди, яких звинувачували у найбільшому гріху в царській імперії — українофільстві. Отож виходить: святий гріх, який нарешті наприкінці двадцятого століття увінчався успіхом їхньої спільної мрії і мети, — Україна здобула незалежність. І тепер ніяке чуже недоброзичливе око їй не указ. Аякже:

Не шукайте, не питайте
Того, що немає
...На чужому полі...
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля!

Свята правда! Вічна правда Кобзарева.

Драгоманов за кордоном. Його вже не дістане височайша рука. Поїхав за дорученням Відділу виповісти світові про українство. У Чубинського інша ситуація. Йому знову доведеться проти своєї волі прощатися з Україною. Заглянемо до щоденника Олександра Кістяківського, чоловіка Павлової двоюрідної сестри Лесі. «Липень. 13. Вівторок. Зайшов до Ільницького поговорити щодо книг. Від нього узнав, уже прийшло розпорядження щодо закриття Київського відділу Географ[ічного] товариства і щодо вислання Чубинського. Дотримуються деякої поступовості: не все зразу. Щоб не схвилювати край. Можуть бути спокійні. Якби навіть по-турецькому стали чинити, суспільство наше не запротестувало б. Поки що вживалися загальні заходи, хоча уявне право було на їхньому боці. Коли ж вони починають без суда і права карати особистості, тут їх покидає навіть уявне право. Чубинському уже оголошено розпорядження, за яким йому забороняється жити в Київській, Волинській, Подільській, Харківській, Катерин[ославській], Херсонській, Воронезькій губ. і в столицях. За винятком цих губ., може їхати на всі чотири сторони. Чубинський

живе й утримує свою сім'ю своєю працею. Його економічні справи в поганому стані. Почасти жив не відповідно до одержуваних статків; почасти вліз у борги, запустивши своє господарство, від якого тепер він відмовився. Так у ньогоросло до 12 т. боргу. Останнім часом він повів інше життя. Відправив сім'ю в Бориспіль, у батьківський дім, сам живе у брата. Отримуючи платню за двома місцями близько 4500 крб., він надіявся з плином часу очиститись від боргів. І раптом таке розпорядження. Воно його розорить остаточно». Ті, що карають, добре знають, кому що приписувати. Тим паче думають не тільки, як дошкульніше завразити ширу душу, але й дбають про те, щоб розорити душу народну. І з цим вони не дуже й ховаються. Ось у листі Київського куратора до міністра освіти О. Ширинського-Шихматова від 19 липня 1875 року проглядається чітко їхня методика: «Я позволил себѣ распространиться на этот счет собственно потому, что теперь какъ и тогда наиболее цѣлесообразною, если принять мѣры къ обрусѣнію Западнаго края, то тѣмъ необходимо было заняться обрусѣніемъ школъ имѣющей хотя медленное, но прямое и рѣшительное вліяніе на весь край. — Такому обрусѣнію положено было начало въ Высочайшемъ повѣленіи 19 марта 1864 года о не принятіи на учебную службу въ запад... (тут якась помилка, отже, — далі) Въ недалекомъ будущемъ представится возможность вознаграждать въ этомъ отношеніи потерянное: съ первымъ выпускомъ воспитанниковъ вновь открываемого въ Нѣжинѣ Историко-Филологическаго Института — они могутъ быть назначаемы в среднія учебныя заведенія внутреннихъ губерній, — а в учебныя заведенія южныхъ губерній могутъ быть назначаемы преподавателями по преимуществу воспитанники С.-Петербургскаго Института, — изъ коренныхъ русскихъ уроженцевъ, для которыхъ будетъ чужда самая идея всякаго рода украинофильства». О, як хитро й підступно творилася та ситуація, яку потім радянські імперці виправдовували лукавою фразою: «так історично склалося»! Так собі саме й склалося... Отож — маємо те, що маємо... Чубинського вони (в усі імперські часи — в о н и) не могли залишити в Україні, вони його боялися, як своєї тіні. Отож — вислали. Та Чубинського вже знав культурний світ. То й опинився він — у столиці імперії.

Щоденник Кістяківського. 3 березня 1877 року. І цей запис по-дам в оригіналі. Він дуже характерний. «Встал в 7 ч. Гулять не ходил. После проведенной дурно ночи не хватило времени, чтобы побывать, как я предполагал, у Чубинского и сказать ему прости-прощай. Саша поехала на вокзал его провести. Я же остался дома; приготовление к лекции помешало. Саша во второй раз провожа-ет Чубинского, изгоняемого из Киева. Первый раз в 1862 г. Разни-ца, впрочем, большая. Тогда Чубинскому было 25 много 26 лет (23. — Авт.). Ныне ему 39 или больше (38. — Авт.). Тогда он был юноша, полный сил и надежд, еще не разгадавший загадки жизни; ныне он подбитый и подкошенный жизнью, начинающий сидеть не по дням, а по часам, и можно думать начавший, даже вопреки своей натуре, разгадывать загадку жизни. Тогда он был одна голо-ва — не бедна. Ныне у него жена и 3 детей. Жалею, что я не мог его провожать. Так, личное удовлетворение кающего грешника».

І от уже 2 травня 1877 року із Петербурга (на Фонтанці дім міністра шляхів сполучення, квартира Неронова) Чубинський пише до Кістяківського. Далі всі листи подаємо в перекладі.

«Дорогий Олександрє. Вибач, що довго не відповідав на твого листа — з таких причин: по-перше хотів навести точні довідки про стан друкування мого 4-го тому, до якого входить весілля — за цими довідками виявилось, що видання його рухається і вже над-руковано 38 аркушів. Місяців через два том вийде, і я тобі його надішлю. По-друге я страшенно зайнятий; чотири дні як уже став на посаду, а то все був спохвату. Роботи в мене безліч. Обіймаю всіх твоїх П. Чубинський».

Видно, писав у поганому настрої, почерк — сякий-такий.

Наступного листа, що вдалося розшукати в архівах Бібліотеки імені Вернадського, Чубинський підписав чотирнадцятим червня 1878 року. Він дуже короткий:

«Вельмишановний Олександрє Федоровичу!

Указ Сенату про відповідальність залізниць я вишлю Вам зав-тра; копія записки Міністра Юстиції сьогодні знімається, як ус-тигну, вишлю і її. Щодо решти Ваших доручень в Географічне То-вариство я їх сам виконати не можу, бо завтра їду в П'ятигорськ, але напишу секретареві Географічного Товариства і, коли б він їх

не виконав, я їх сам виконаю негайно після повернення близько 20 серпня в Петербург. — Увесь твій П. Чубинський».

Наступного дня пустив більшого листа:

«Найдобріший Олександрє Федоровичу!

Сьогодні я їду на Кавказ, але я просив Федора Петровича Неронова (пригадуєте це ім'я ще з Архангельська? — Авт.) наказати відіслати Тобі копію записки Мін-ра Юстиції про відповідальність залізничних товариств, так як її обіцяли дістати днями; № 7 покажчика, в якому надруковано височайше затверджену думку Державної Ради з цього питання, я наказав тобі послати завтра. За листом твоїм 12 червня я вже відіслав листа Майкову голові відділу етнографії моему колишньому товаришеві і певен, що Тобі будуть надіслані згадані в Твоєму листі видання. Так само сьогодні послав листа Калачову, в якому висловив думку, що треба б просити Тебе переглянути програму Фойницького і скласти проект програми, яка могла б бути видана від комісії, бо ти являєш собою дві необхідні якості: ти криміналіст, по-друге ти займаєшся звичаєвим правом і етнографією взагалі. Сподіваюся, що Калачов поставиться прихильно до моєї пропозиції.

Твій увесь П. Чубинський
15 червня 1878 року».

Як видно з листування, Павло Платонович і там дбає про своїх київських співгромадян, про відкриття відповідних училищ в Україні, про влаштування колег. Ось лист його до Баталіна, в якому просить негайно розшукати Леоніда Білецького й передати йому листа:

«Голубчику Вікторє Гавриловичу!

Щоб улаштувати Білецького, необхідно щоб він приїхав до Петербурга; заочно неможна. Нехай поспішить приїхати; я маю шлях до Коні і сподіваюся, що справу залагодимо. Нехай поквартиться приїхати. Я в кінці липня чи 1-го серпня поїду по сім'ю (тільки це тримайте в секреті, щоб мої доброзичливці не знали). Льоня може прямо зупинитися в мене, оскільки з 1-го липня я перебираюся на свою квартиру — біля Обухового мосту, б. Котоміна, квар. № 25. У мене він матиме стіл і квар., отже життя в Петербурзі нічого не буде [коштувати]. Проїзд у 3 класі теж не дорогий. Нехай не думає, а їде мершій. Добре було б, якби і Ви прогулялися з ним хоч на

тиждень. Нехай приїжджає 20-го і потім я з ним разом повернусь до Вас по... (текст обривається в кінці сторінки, продовження, мабуть, було на другій половині зведеного аркуша...)»

Баталін 27 червня 1877 року Білецькому писав: «Твоє мовчання, Льоню, поставило мене в непорозуміння про твоє місце перебування, хоча лист Чубинського дуже важливий. Мені здається, що ти повинен неодмінно побувати в Пітері, але як до 20 липня того зробити не встигнеш, то як приїде в Бориспіль Чубинський, ти повинен з'явитися за моїм листом і домовитися про столичну поїздку. Пиши свою думку і свою адресу».

Ось коротке повідомлення Чубинського Кістяківському, написане не його рукою, але підпис його. Хоч і підпис так наче нездорової руки...

«Вельмишановний Олександр Федоровичу!

Повідомляю Вам, що відкриття роменського технічно-залізничного училища відбудеться упродовж цього вересня місяця і що для влаштування в це училище учнів найзручніше звертатися до доглядача училища інженера Серединського, що живе в Ромні.

Увесь Ваш П. Чубинський
4 вересня 1878 р.»

Це лист від 10 листопада того ж року.

«Наймиліший Олександр Федоровичу!

Напевно, Ти отримав днями лист Калачова, з якого переконався, що порушене тобою питання вже давно вирішено в такому смислі, якого ти йому сам надаєш, так що Калачов, не збираючи повної комісії, а запросивши мене і ще двох молодих членів, познайомив нас зі змістом твого листа.

Само собою зрозуміло, що твою обіцянку скласти програму сприйнято з великим задоволенням. Калачов бажає, щоб ти, склавши програму, приїхав сам із нею і доповів її комісії.

В Архіві Товариства немає відповідей з карного права, даних на програму 1864 р.

Вчора було в нас засідання Відділу етнографії, після якого ми розмовляли з академіком Бичковим і Калачовим з приводу програми Файницького. Бичков при цьому сказав: «признатися по правді, мені програма Файницького настільки вже не подобає-

ться, наскільки подобається програма Кістяківського». Я тут же повідомив, що ти ласкаво пропонуєш свої послуги Географічному Товариству відносно остаточного проекту програми.

Бичков дуже схвально відгукнувся про твою статтю, що стосується [цензури] звичаїв з приводу шлюбних звичаїв, надруковану в недавно виданому збірнику юридичних звичаїв; він бачить у ній той саме науковий прийом, за яким повинні вивчатися юридичні звичаї, разом із вивченням етнографії.

Здоров'я моє таке, як і було, хоча Боткін, до якого возив мене наш Міністр, запевняє, що я позитивно поправлюсь, хоча моя недуга вперта і вимагає часу. Увесь твій П. Чубинський».

Тепер — його лист до Кістяківського від 18 грудня 1878 року:
«Дорогий Олександрє Федоровичу!

Написавши тобі про результати наших нарад з Калачовим у маленькій комісії, я писав це за дорученням Калачова; але отримавши твого листа, я зараз же навів довідки й узнав, що Калачов із тиждень тому писав тобі сам.

Він людина позитивно гідна поваги, так що ти даремно написав: «баба з воза, колесам легше». Це було б дуже жаль, якщо б ти змінив свій настрій щодо складання програми з карного права: ми всі вважали, що питання це остаточно вирішено.

У мене тепер уже немає трат Яхненка й Симиренка, оскільки я ж уже років три як уважив В.О. Константинову, але напевно мій приятель Ф.П. Неронов пошле тобі доручення і свої трати й векселі, оскільки він старий і... (тут нерозбірливо).

Будь ласка, дорогий Олександрє Федоровичу, прийми до серця його інтерес.

Поцілуй за мене Лесю і дітей і бажаю вам приємно провести свято. Увесь твій П. Чубинський

18 грудня 1878 р.»

Рукою дружини дописано: «Прийміть і моє душевне привітання з близькими святами і побажання Вам, вельмишановний Олександрє Федоровичу й Олександро Іванівно, всього найкращого

Ваша К. Чубинська».

І ось лист від 6 березня 1878 року за підписом дружини його відкриває деякі таємниці. Чого ж така от невпевнена рука відчува-

лася в його почерку? До нього підкрадається недуга. Однак він більше думає про когось, ніж про себе. Він ще клопочеться про своїх колег і друзів. А лист тривожний:

«Вельмишановний Олександрє Федоровичу!

Павло Платонович дуже дякує Вам за надіслану книгу: «Програма для собиранія и изученія юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву» і надсилає Вам звіт про залізничні технічні училища, які він пече тепер, як млинці. В даний час Павло нездужає і тому не пише Вам сам: тиждень тому він відчув, що погано володіє правою рукою і ногою і хоч ходить, але нога тремтить, а пише дуже через силу; лікарі радять йому їхати влітку на Кавказ лікуватися сірковими водами, що він і думає зробити. Діти і я здорова, хоча не дуже освоїлася з петербурзьким кліматом. Передайте наш уклін Олександрі Іванівні й Павлові Федоровичу. У травні буду в Києві і сподіваюся з Вами побачитись.

Глибоко шаную Вас

К. Чубинська».

У листі від 21 квітня Катерина Іванівна повідомляє Кістяківського, що збирає для нього відомості про місцеві денні приtulки, деякі з них описує, а в кінці повідомляє: «На початку травня буду з дітьми в Борисполі. Здоров'я Павла Платоновича краще, в червні він їде на Кавказ».

Однак уже 17 січня 1879 року вона повідомляє сумні речі. Правда, як у Чубинських ведеться, спершу — клопотання про інших:

«Вельмишановний Олександрє Федоровичу!

Павло і я вітаємо Вас і Олександрю Іванівну з Новим Роком, бажаємо Вам здоров'я і всякого благополуччя.

У відповідь на лист Ваш Павло просить передати Вам, що він уже місяців два тому клопотав сам за Єфименка і на його прохання п.п. Семенов, Калачов і Баринов писали Чернігівському губернаторові Шостаку й рекомендували Єфименка з найкращого боку.

Примірник же своїх казок він доручив Луці Васильовичу Льницькому передати Вам і ще деяким особам і дивується, що він досі цього не зробив.

Тепер повідомлю про Павлове здоров'я: 2-го січня, на запрошення міністра Посьєта лікарі Боткін і Білоголовий оглянули Пав-

ла і виявили, що в нього гніздове страждання черепного мозку з напівпаралічем правої половини тіла, яке загострюється від розумової праці, виливаючись у майже втрату мови й погіршення рухів.

Через те вони зажадали, щоб його звільнили на рік від усякої розумової роботи і порадили йому їхати в кращий клімат, при цьому Боткін сказав, що звичайно найкраще було б йому їхати за кордон, але оскільки теперішній курс наш дуже низький і з родиною прожити там обійшлося б дуже дорого й отже, як людину небагату, тільки б тривожило Павла, то краще йому їхати в Малоросію й жити поблизу Києва, де він може користуватися медичними порадами. У березні місяці ми їдемо з Петербурга в Бориспіль.

Міністр Посьєт і директор департаменту Жемчужников найширіше турбуються про П.П., клопочуться, щоб йому видали посилену пенсію поза правилами, оскільки згідно з законом йому належить всього 428 крб. 85 коп. у рік. Днями це питання вирішиться. Павло більше не ходить у міністерство і справами не займається. Бажаючи Вам здоров'я і всього найкращого, залишаюсь К. Чубинська».

Лікарі радять їхати в Україну, а влада на це дивиться скоса. Аякже — світ перевернеться, як повернеться додому Чубинський. Навіть хворого його бояться. Але є люди, які його розуміють. Ось лист Катерини Іванівни від 9 лютого 1879 року:

«Вельмишановний Олександрє Федоровичу!

Щиро дякую Вам за люб'язне запрошення Ваше і першої ж поїздки в Київ ми неодмінно скористаємося ним.

Вчора отримано офіційний папір про дозвіл Павлові на прожиття у всіх заборонених губерніях Малоросії за винятком Києва, де, за відгуком генерал-губернатора Черткова, проживання Павлові визнається неслухним. Будуть клопотатися про усунення і цього ганебного обмеження, так як цього вимагає, головним чином, хворобливий стан Павла, але що з цього вийде — Бог знає.

Ми потрохукладаємося і 10-го березня думаєм зовсім вибратися з Петербурга, щоб Великодні свята провести на хуторі.

Павло Вам дуже кланяється і дякує за співчуття, 3 томи Вашого твору він отримав і два з них зараз же відіслав Жемчужникову й Перовському і дуже дякує Вам за них.

Прошу передати наш найнижчий уклін Олександрі Іванівні й Варварі Іванівні, а також Володимирові Боніфатійовичу (Олександра й Варвара — рідні сестри, одна з них за Кістяківським, друга — за Антоновичем, а Чубинському вони доводяться двоюрідними. — Авт.).

Щиро бажаючи Вам здоров'я і всього доброго, залишаюсь навзавжди вдячна за Вашу дружню прихильність до нас

К. Чубинська».

Настрій в обох адресатів піднесений, майже святковий, зумовлений тим, що ось-ось мають побачитися. 13 березня Катерина Іванівна пише:

«Вельмишановний Олександр Федоровичу!

Павло Платонович і я дуже дякуємо Вам за люб'язне бажання Ваше зустріти нас у Броварах, де ми будемо 25 березня ранковим поїздом; але Ви б зробили нам ще більше задоволення, якби приїхали разом з Олександрєю Іванівною на день-другий в наш хутір, на Великодні свята.

Пенсія наша майже вирішена, оскільки Грейг уже погодився на 1200 крб. в рік і тепер залишається тільки Міністрові запитати на це височайшого затвердження.

У цій справі нам багато допомогли деякі добрі люди, які щиро потурбувалися про долю нашу; якби не вони, ми одержали б всього 280 крб. в рік, що належить згідно з законом.

Здоров'я Павла таке, як і було, тепер уся надія на сільське повітря і повний відпочинок. Отже, до скорого побачення! Бувайте здорові й неушкоджені, чого Вам щиро бажаємо. Віддана Вам

К. Чубинська».

Але не так сталося, як гадалось. З'явилися знову проблеми. Про це довідуємося з листа Чубинської від 29 травня 1879 року:

«Вельмишановний Олександр Федоровичу!

Лист Ваш залежався на пошті, і я тільки вчора увечері отримала його.

Поспішаю повідомити Вас, що до 1 червня Павло не буде в Києві: в кінці травня він послав прохання до нашого генерал-губернатора на дозвіл йому приїзду в Київ і раніше двох тижнів важко чекати відповіді, значить поїздка його відбудеться тільки в половині чи в кінці червня.

Щиро дякую Вам за люб'язне бажання Ваше побачити нас у себе; та оскільки Ви повинні скоро поїхати, то побачимось, мабуть, не раніше від Вашого повернення.

Дай Боже, щоб поїздка Ваша була цілком приємна й корисна для Вас.

Павло Вам дуже кланяється, здоров'я в нього таке саме, і я вже не придумую, що мені робить.

Ще раз бажаю Вам щасливої дороги й прошу передати мій доземний уклін Олександрі Іванівні й Варварі Іванівні.

Всією душею віддана Вам
К. Чубинська».

Зберігся ще лист від 29 листопада 1879 року. Він короткий. Звідки писаний, невідомо. Це лист-прохання. Очевидно, з Борисполя чи з хутора.

«Вельмишановний Олександр Федоровичу!

4-го грудня Павло буде у Вас і дуже просить Вас запросити на 5-е грудня лікарів Шкляревського й Тритчеля, з якими він бажає порадитись щодо лікування електрикою і стисненням повітрям.

Передайте наш низенький уклін Олександрі Іванівні. Щиро віддана Вам

К. Чубинська».

Далі — лист від 19 грудня 1879 року.

«Вельмишановний Олександр Федоровичу!

Досі дружина моя не отримала обіцяного [листа] від тебе. Дієти я дотримуюсь як і раніше строго.

Мордовцеву я написав уже про майбутні твої кореспонденції з Карлсбада і додаю при цьому два обіцяні рекомендаційні листи Іванову, які прошу передати за адресою. Я також написав Неронову про надіслання тобі записки, внесеної в Державну Раду, про легітимацію незаконно народжених дворянських дітей.

Вітаю тебе зі святами і бажаю провести їх у доброму здоров'ї.

Увесь твій П. Чубинський».

Підпис, може, й його.

Катерина Іванівна дописала: «Дозвольте і мені привітати Вас із святами Р. Х, що наступають. Багато хорошого, доброго і задушевного бажаю Вам.

Передайте мою щирю вдячність Олександрі Іванівні за її дружню прихильність до Павла Платоновича. На свята чекаю Вас, як Ви обіцяли Павлові, Ви обоє з сімейством. Щиро віддана Вам
К. Чубинська».

Стан Чубинського не поліпшувався. Виникали нові проблеми. Добрі люди старалися чимось підтримати родину. Кістяківський розшукує вдову покійного товариша по університету, щоб та передала Чубинського.

«10 січня 1880 року

Вельмишановний Олександрє Федоровичу!

Листа Вашого я отримала, але як могло статися, що в мене зовсім випало з голови питання Ваше щодо Гамалії, я й сама не збагну. Напевно, я була дуже стривожена чи засмучена в цей день, що могла допустити такий казус. Вибачте мені, будь ласка, вельмишановний Олександрє Федоровичу, і будьте впевнені, що саме усвідомлення, що я могла утнути таку необачність, править для мене за достатню покару. Гамалію звать Тетяна Василівна і живе вона в селі Кучаків, за 15 в. від м. Борисполя.

Сироватку Павло п'є щодня і діти дотримується пильно. Він схуд трохи і, мабуть, почувається краще: дихання легше, хода твердіша, шлунок регулярний.

Щодо заспокоєння його духу роблю я все що тільки під силу, але щоб усунути від нього всякий найменший привід до роздратування, як Ви пишете, для цього мало одного бажання, а треба змінити увесь лад нашого життя і головним чином віддалити дітей. За теперішніх наших статків я не можу взяти для дітей гувернантку, як вимагає того їхній вік, сама також не маю часу доглядати їх, а залишаючись без належного й постійного нагляду, вони, природньо, бешкетують і тим дратують Павла. Потім Павлові потрібен невисипущий нагляд за ним, тобто компаньйон, який би читав йому, розмовляв з ним, писав йому листи чи нотатки його, гуляв з ним і взагалі присвячував йому весь свій час, що я почасти й роблю, але не завжди справно, бо господарство і діти вимагають також мого нагляду...

Отож Ви бачите, що бажання самого мало, треба діяти, а коли взяти до уваги, що, через почате будівання дому фінанси наші до того заплутані, що ми на прожиття навіть повинні позичати й ро-

бити нові борги, не оплативши давніх, то тут і доводиться дуже й дуже задуматися, як і до чого вдатись. Щиро віддана Вам

К. Чубинська

Передайте наш низенький уклін Олександрі Іванівні».

Життя, таке нещадне й жорстоке, що випало на долю Чубинського, зробило своє — воно його підкосило й не давало стати на рівні. Стільки зазнати поневірянь і стресів, як він, стільки всіляких переслідувань і сподіватися на добрий перебіг стану його здоров'я було б занадто ризикованим. А ще ж і подальші умови не сприяли одужанню.

13 лютого Кістяківський записує в щоденнику: «Третього дня приїхав П.П. Чубинський: видужання немає. Як був, так і є напівруїна. Адміністрація, спеціально Чертков, вважають його небезпечною людиною: досі залишається заборона жити в Києві.

З нагоди його приїзду були відвідування: Антоновичі, Льницький, Чубинського брат, Кордаш і Іващенко...»

Через день, 15-го лютого, ще сумніший запис: «Був консилиум, з'їхались Є.І. Афанасьєв і К.Г. Тритшель, щоб знову дослідити П. Чубинського. В очах вони подають йому надію. Я ж особисто мало сподіваюся на його одужання. Руїна досить капітальної будови».

Знову тут згадується Гамалія ось у якому контексті: «Відвідала власне не мене, а Павла Платоновича Чубинського, Т.В. Гамалія, дружина мого товариша по університету, що лежить давно в могилі. Я був радий з нею познайомитись. Вона презентувала мені через П.П. Чуб[инського] Литовський статут мамонічного видання, шістнадцятого століття, книгу надзвичайно рідкісну. Два дні тому я їй послав з пристойним написом мої «Права». Тепер я скористався нагодою, щоб особисто подякувати їй за такий цінний подарунок».

Про всі нещастя, що звалилися на родину Чубинських, читаємо в листі Катерини Іванівни до Кістяківського за 24 лютого 1880 року:

«Вельмишановний Олександр Федоровичу!

Павлове здоров'я мене дуже турбує. Перші два дні, по нашому приїзді, він був у страшенно збудженому стані: разів двадцять у день то лягав, то вставав, погляд блукаючий, не спав і майже нічого не їв; потім йому все здавалося, що мене обсідають кредитори і взагалі мова його була незв'язна, тобто позбавлена смислу. В останні дві ночі я дала йому, за порадою нашого лікаря, по при-

йому хлоралю і він спав добре; удень також спокійний і навіть ніби апатичний до всього: мало говорить, не встає з постелі і не хоче, щоб я йому читала, говорить, як і досі, незв'язно.

Будьте ласкаві, Олександр Федоровичу, поговоріть з Афанасьєвим і напишіть мені: що за причина, що він став забалакуватися: чи це наслідок схуднення і недокрив'я, чи це поворот недуги й ураження розумових здібностей, і в такому разі якого можна чекати кінця недуги. Прошу не приховуйте від мене правди: якщо вже судилося мені зазнати нового нещастя, то краще коли я до нього буду підготовлена, аніж воно мене застане зненацька.

Спитайте також Афанасьєва, чи можна далі давати хлораль, якщо він не спатиме ночами і взагалі що робити, якщо хвороба його затягнеться в такому стані.

Доручення не надсилайте, оскільки поїздка до Переяслава немислима для Павла, та й не до того нам тепер.

Що сказав Вам Хряков і чи є якась надія?

Термін платежу страхув[ання] життя 29-го лютого і якщо Вам не важко, то надішліть мені статут цього товариства.

Передайте Олександрі Іванівні мою щиру вдячність за її піклування, турботи і доброту; Вас же хай благословить Бог за співчуття нашому тяжкому становищу: я не маю сили висловити всю вдячність, яку відчуваю до Вас.

Зі щирим побажанням Вам доброго здоров'я і всього найкращого залишаюся віддана Вам К. Чубинська».

Оскільки не маємо змоги заглянути, що ж писав чи відповідав Олександр Федорович Катерині Іванівні, спробуємо те відгадати за нотатками його щоденника. Ось кілька фрагментів.

«17 лютого. 10-та год. вечора.

Сьогодні заходив до Рубінштейна переговорити щодо боргу Чубинського Промислового банкові... Я вказав Рубінштейну на жалюгідний стан економічних справ Чубинського. Сказав, що задля сплати страховки за життя думаю скласти підписку. Рубінштейн просив вважати і його учасником. Я згадав про обіцянку Хрякова, багатого цукропромисловця, скласти підписку на підтримку хворого, який колись зробив цукропромисловцям значні послуги: до виходу у відставку він був їхнім повіреним у Петербурзі. Рубінштейн

сказав, що 12 лютого, коли цукропромисловці зібралися порозмовляти про підписку для висловлення своїх почуттів з нагоди 25-річчя; то Хряков вів мову і про пожертву на користь нещасного Чубинського. Він думає із загальної підписки віділити й для Чубинського. Я сам думав, і Рубінштейн радив побувати у Хрякова й поговорити з ним про це питання точніше. Хоч би й не хотілося бути в цього комерсанта, однак ж ради бідного брата я повинен побувати в нього.

Отже, Чубинський — повний інвалід. Переходить на утримання громадської благочинності. Поганий стан його справ відбивається погано на стані його духу...»

«18 лютого. Понеділок. 3 год. дня...»

Трагічна доля П.П. Чубинського: цей енергійний чоловік, чудовий балакун, лежав прикутий до постелі недуги в сусідній кімнаті з тими, в яких приятелі його молодості, ще повні життя і діяльності, вели розмову, пили, співали, бенкетували, веселились, крутились у метелиці. Співали під акомпанемент Лисенка: українську марсельезу, створену Чубинським 1862 року:

«Ще не вмерла Україна
І слава і воля
Ще нам браття-козаки
Усміхнеця доля».

В цей час я вів розмову з В.Ф. Смиренком про тяжке становище економічних справ Чубинського, про те, що йому нічим заплатити за страховку. Смиренко сказав: вважайте мене вкладником у 50 крб. на сплату страховки, потім додав, що він доплатить за страховку, скільки не вистачить за підпискою і, нарешті, сказав, що він видаватиме Чубинському субсидію в 300 крб.

Сьогодні я був у Хрякова й розмовляв з ним щодо обіцяної допомоги Чубинському. Поганий рік. З усіх боків вимоги. Там Ольга Іванівна Черткова налягала на цукрозаводчиків, щоб пожертвували на користь благодійних закладів. Там треба було пожертвувати 1200 крб. на користь студентів. Була недавно підписка на користь школи. Має бути складчина з нагоди наступної виставки.

— Усе ж коли й на що можна сподіватися для Чубинського?

— Двадцять першого я дам вам знати. А на багато сподіватися неможливо: 1500—2000 крб.

Я просив довести суму до 3000 крб. Зважаючи на те, що перед ним невідкладні платежі на цю суму: борги, боржики і борження. Обіцяв зробити що можна».

«20 лютого. 8 год. вечора.

... Приїхала дружина Чубинського. Сьогодні вони разом поїхали додому. Не чекаю я нічого доброго для його здоров'я... Економічне становище його дуже незавидне. Боргів тисяч десять крб. А платити поки нічим або доводиться чекати отримань, та й тих не вистачить. Розпочав будівництво дому, яке нічим закінчити. Отримуваного пансіону не вистачає на прожиття...»

«... Вчора я відвідав Смирєнка. Він вручив мені 300 крб., які я й передав Чубинському. Смирєнко нерідко допомагав і іншим. Я достеменно знаю, що дає одному гнаному сімейству».

«25 лютого 1880 р. 10 г. вечора].

Отримано повідомлення, що П.П. Чубинському гірше...»

«25 лютого. 1/2 11 год. вечора].

Забув записати: вчора Хряков повідомив мені, що він устиг зібрати 2500 крб. на користь П.П. Чубинського. Нехай Бог йому допоможе допомогти занепалому чоловікові».

Тепер ясніші будуть для нас рядки листа Катерини Павлівни від 29 лютого 1880 року:

«Вельмишановний Олександрє Федоровичу!

Листа Вашого я одержала й дуже дякую за сприяння Ваше, завдяки якому Хряков зібрав обіцяну суму. Коли я сказала Павлові про отримання цих грошей Хрякових, він не повірив мені і велів принести саму записку, після прочитання якої перехрестився, сказав: «Слава Богу!» Ця звістка дуже заспокоїливо подіяла на нього й тепер йому значно краще: він спокійний і не забалакується, спить краще, апетиту хоча, очевидно, немає, але він випиває вранці по склянці чаю з молоком, за сніданком їсть одну котлету й склянку молока. За обідом — 1/2 т. супу й котлету.

Із зібраних Хряковим грошей доведеться незабаром сплатити борги, але поки ще я їх усіх поставлю до відома, покладіть всю суму в якийсь банк на поточний рахунок на моє ім'я.

Доданий лист передайте Хрякову, якому я висловлюю свою вдячність.

Дякую Вам, вельмишановний Олександр Федоровичу, за Вашу добру прихильність. Олександрі Іванівні і Варварі Іванівні низько кланяюсь. Щиро віддана Вам

К. Чубинська».

Зберігся й лист від цього ж таки числа, 29 лютого 1880 р., до гласного Київської міської думи, цукрозаводчика Миколи Григоровича Хрякова. В ньому Катерина Іванівна висловлює щирυ вдячність адресатові.

«Вельмишановний Миколо Григоровичу!

Не знаходжу слів, щоб передати Вам усю глибину моєї вдячності за співчуття, яке ви виявили нашому тяжкому становищу.

Павло Платонович сильно нездужає і, що найжахливіше, медицина в даному разі безсила: вся надія на милосердя Боже!

Ви завжди вміли цінити й поважати Павла Платоновича і хай благословить Вас Бог за Ваше піднесене серце, я ж завжди згадуватиму про Вас як про найкращого з людей. Глибоко поважаю Вас

К. Чубинська.

Р. S.: Я прошу Олександра Федоровича Кістяківського покласти ці гроші в один із банків на моє ім'я, поки настануть терміни платежів».

Після хвилин радощів почалися морочливі дні роздавання боргів. Бо кредитори, чи чужі чи родичі, нагадували згорьованим недугою і скрутою Чубинським, що час повертати. Деякі подробиці того клопоту видно з листа Катерини Іванівни від 2 квітня 1880 року.

«Вельмишановний Олександр Федоровичу!

Щойно отримала листа від Василя Платоновича, яким він просив мене вислати йому гроші не пізніше 10 квітня, тобто щоб до цього часу він міг їх одержати.

Будьте ж ласкаві, Олександр Федоровичу, вишліть їх йому (425 крб.) якомога швидше, або, коли Ви зайняті, доручить це зробити Костянтиніві Платоновичу.

Листа цього передає Вам Данило Миколайович Максимович, і йому ж прошу Вас передати 800 крб., які мені необхідні, щоб сплатити різні дрібні борги.

Здоров'я Павлове в тому самому стані, як Ви його бачили, тільки тепер він став більше спати, і навіть удень, чого раніш не було.

Зараз же після свят я думаю перебратися на хутір, а в останніх числах цього місяця виїхати з Павлом у Київ. Мені страшенно совісно, що доводиться безперестанку турбувати Вас (у кого й без того безліч роботи) всякими просьбами, але Ви завжди були такі ласкаві й обов'язкові по відношенню до нас, що я до Вас же звертаюся з проханням, чи точніше до Олександри Іванівни, щоб підшукали мені дві кімнати зі столом, оскільки заводити свою кухню — багато мороки, а брати з готелю — незручно, та й нездорово.

Передайте мій низенький уклін Олександрі Іванівні й Варварі Іванівні.

Віддана Вам усією душею

К. Чубинська

Р. S.: Посилаю в цьому ж листі заставну квитанцію Деражнянських акцій; термін сплати — 7 квітня».

На звороті третьої сторінки, тобто на 4-й стор. листа — розписка без заголовка: «сто карбованців одержав підпоручик Д. Максимович.

Сімсот карбованців від Олександра Федоровича Кістяківського для передачі К.І. Чубинській одержав 5 квітня 1880 року підпоручик Данило Максимович».

Підтвердження того, що гроші Катерина Іванівна таки одержала, в наступному її листі від 23 квітня.

«Вельмишановний Олександрє Федоровичу!

Вітаю Вас і Олександру Іванівну зі святами Воскресіння Христового, багато доброго, радісного й душевного бажаю Вам.

Данило Миколайович Максимович передав мені гроші, за які дуже дякую, а також сказав мені, що Ви збираєтесь приїхати в Бориспіль, і я весь цей час очікувала Вас; але, цілком імовірно, щось затримало Вас, і Ви відклали Ваші провідини.

Здоров'я Павлове за останні дні погіршилося: майже не встає, мало їсть, і голос ослаб, через що я й відклала перехід на хутір до 27 квітня.

Варвара Антонівна [Самойлова] передасть Вам на словах про все докладно.

Віддана Вам щиро

К. Чубинська».

4 травня Кістяківський занотовує в щоденнику: «... Вчора Саша поїхала до П.П. Чубинського: ще раз відвідати його. Сьогодні вранці

о 3 год. була вже в Київському вокзалі. Я зустрів її з чотирма середульшими дітьми. Чубинський доживає останні дні. Нужденне існування нещасного... Майже втратив здатність рухати ногами навіть з чужою допомогою. Життя залишилось небагато, може, на тиждень, на два...»

13 травня Катерина Іванівна пише до Кістяківської:

«Вельмишановна Олександро Іванівно!

Листа Вашого одержала й дуже дякую. Тритшел був у нас із 6-го по 7-е травня в ніч, приписав усередину ляпіс і морфій; лікування це виявляло поступову дію: перший день гикавка тривала майже так само, як і раніш; на другий день вона переставала на дві години вранці й на три години увечері; на третій день — на три години вранці й на чотири увечері; з 11-го ж травня, з 7 год. вечора, вона зовсім припинилась і до сьогоднішнього дня не повторювалась. Загальний стан його також кращий — більше сил. У мене знову з'явилась надія, що ще не все втрачено, і що з відновленням сил фізичних можливе і загальне одужання.

Щиро вітаю Вас, дорога Олександро Іванівно, за Вашу добру прихильність до нас, а також прошу передати мій уклін і вдячність Олександрові Федоровичу.

Віддана Вам щиро
К. Чубинська».

Тим часом суспільні проблеми залишалися такі самі, як і були. Полювання на українофільство тривало. Ось у щоденникові Кістяківського за 9 червня 1880 року читаємо: «6-го увечері був у мене Лисенко. Змайстрували прохання в Головне управління у справах друку. 3-й випуск його збірника малоросійських пісень надруковано 1878 р. в Лейпцігу і було надіслано в Київ. Через недозвіл він змушений був відправити назад у Лейпціг своє видання, боячись, щоб його не віддали на знищення». Продовження цієї теми — в запису наступного дня: «... Відвідав Лисенка. Залишив йому проект листа до Абази, головного начальника у справах друку: лист про дозвіл на ввезення в Росію того самого збірника малоросійських пісень». І от такий пасажи́к: «Повернувшись додому, читав «Сон» Шевченка в жене́вському мініатюрному виданні. Що за сила почуттів і висловлення! Яка глибока і їдка ненависть до гноблення і рабства!» (20 червня 1880).

На жаль, більше листів Катерини Павлівни, в яких би простежувався стан здоров'я чоловіка, не виявлено. Якісь вкраплення знаходимо хіба що в щоденникових нотатках Кістяківського. Спробуємо вибрати бодай якийсь пунктир. «Була в нас К.І. Чубинська. Як вона повідомляє, Павлові Платоновичу Чубинському краще, але тільки в фізичному відношенні. З'явився апетит. Він поправляється в конструкції. Краще рухається. Вправніше їсть. Моральне життя його, здається, таке ж слабе, як і було...» (4 вересня 1880).

«Увечері зібрались брат Федір з дружиною Вар[варою] Вас[илівною], К.І. Чубинська, вона привезла нещасного свого чоловіка П.П. Чубинського, К.П. Чубинський, О.І. Сасько, С.П. Якубович і молодий Дараган, що закінчив наш юридичний факультет...»

«О 8 1/2 год. вечора я їздив з К.І. Чубинською до Шкляревського, професора, щоб він завтра прийхав на консультацію. Не застали. Повернувшись, я написав листа до Шкляревського і вручив їй; завтра вранці вона буде в нього сама...» (24 вересня 1880).

«О пів на шосту вечора рушив з Сашею і Антоновичкою до П.П. Чубинського. Там застали лікарів-професорів: Тритшеля і Шкляревського. Фізичний стан Чубинського кращий, але моральний і розумовий його такий самий. Коли поїхали лікарі, він засумнівався, чи це лікарі. А проте він з обома знайомий здавна». (26 вересня 1880).

І — скорботний запис. Чомусь аж через два тижні після сумної події: «14 січня помер П.П. Чубинський. Давно бажана смерть. Розумово й морально він давно помер. 98% людини давно відлетіло. Залишився фізичний, розбитий, хворий організм. З ним няньчилися буквально як з дитиною: страждениця й подвижниця дружина його. На похорон зібралися друзі й небагато його шанувальників. Біля домовини говорили: Трегубов — прочитав коротку біографію, складену В.Б. Антоновичем, я, Кулябка і Науменко. Покійний багато мав недоліків, але ще більше достоїнств. Воістину талановитий чоловік. Похований у Борисполі: після відспівування в церкві Різдва Богородиці, що на березі Дніпра, біля початку Наддніпровського шосе, наступного дня його вранці

повезли в Бориспіль. Їздила туди й Саша, його двоюрідна сестра». (2 лютого 1884 р.)

Ще зберігся лист Павлового брата Костянтина від 21 січня 1884 року до Кістяківського, де також згадується ця сумна подія. Правда, лист хаотичний, незібраний... Більше про якісь проекти, плани, влаштування, міркування з технічного, юридичного, практичного боку, про знайомих покійного брата Павла... «... якби не це діло, то я б давно поїхав у Київ, щоб попрощатися з прахом померлого брата, але я поставлений в скрутне становище, одержавши гроші від Адміністрації, треба добросовісно виконати доручення, забувши найближче для мене, я просив телеграмою Катерину Іванівну перевезти Павла в Бориспіль і поставити в кладовищенську церкву до мого приїзду, щоб я міг попрощатися з дорогим моїм братом; але як видно з Вашого листа, поїхали хоронити його, мене це дуже засмутить, якщо моє прохання не буде уважено, тим паче, що особливої потреби нема віддавати покійного землі.

Днів через два їду з Петербурга і привезу план дій вироблених в остаточній формі...»

«Кіевская Старина», як для часопису досить оперативно, в лютневому числі помістила некролог Олександра Кістяківського, що незабаром вийшов і окремим відбитком. У ньому повідомлялося, що 14 січня цього року «помер у Києві після тяжкої і дуже тривалої недуги Павло Платонович Чубинський. Ім'я покійного було відоме всій інтелігентній Росії, але найбільшу славу він мав у південно-західному краї. Слави собі він набув своїми працями на різних теренах діяльності, але особливо працями в галузі етнографії і статистики».

Кістяківський точно вказує час і місце народження вченого — в містечку Баришполі Переяславського повіту Полтавської губернії 15 січня (за старим стилем) 1839 року (а не на хуторі, як пішло гуляти по енциклопедіях та різних публікаціях). Батьки його належали до небагатих дворян.

Виховання, пише далі Кістяківський, він отримав у 2-й київській гімназії, закінчивши яку, поступив до петербурзького університету. Тут він пройшов курс юридичних наук 1861 року й за екзаменом йому надано ступінь кандидата.

Час був неспокійний. Посилювався рух у різних суспільних сферах. Селян звільнено з кріпацької неволі. Ідеї народолюбства й народовивчення були в своєму zenіті. Маючи полум'яну й гарячу вдачу, Павло Платонович цілком віддався служінню ідеям, що тоді панували. Тоді й покладено було початок майбутнім корисним і важливим працям. Та в час ранньої молодості спіткав його перший удар долі. Після університету з рік прожив Чубинський на батьківщині (то в Борисполі, то в Києві). Та в кінці 1862 року його висилають до Архангельської губернії. «Тут він незабаром поступає на державну службу, з початку 1863 р. по 11 березня 1869 року, упродовж шести років, займає найрізноманітніші посади, а саме: слідчого, секретаря архангельського статистичного комітету, редактора Губернських Відомостей і начальника газетного столу, молодшого й потім старшого чиновника особливих доручень, неодмінного члена приказу громадської опіки. Всі ці посади він займав навперемінно, то залишаючи їх, то знов займаючи, за винятком посади секретаря архангельського статистичного комітету, яку він займав з 12 жовтня 1863 р. по день свого звільнення зі служби, 11 березня 1869 р., і переходу на інше поле діяльності».

І далі Кістяківський прослідковує початок ґрунтовної наукової діяльності Чубинського: «Його праці за цією посадою поклали основи його популярності, висунули його на ширшу ниву вивчення вітчизняної етнографії і статистики й звернули на нього особливу увагу наукових товариств. У цей період життя Чубинського обрано було: членом-кореспондентом імператорського московського товариства сільського господарства, членом-співробітником імператорського вільно-економічного товариства, членом-співробітником імператорського географічного товариства, дійсним членом товариства аматорів природознавства, антропології і етнографії, що при московському університеті. На цей час припадає нагородження його першою срібною медаллю, яка присуджена йому була імператорським географічним товариством, на виявлення особливої вдячності за корисні його праці, повідомлені товариству».

І от Чубинському талантих на перше значне наукове випробування, його відряджають у поважну експедицію від двох імпера-

торських товариств — Географічного й Вільного економічного — на вивчення хлібної торгівлі та продуктивності в Північно-Двінському басейні. Будучи ще на службі в архангельській адміністрації, він з 10 квітня по 10 жовтня 1867 року об'їхав сім губерній (Архангельську, Вологодську, Олонецьку, Новгородську, Костромську, В'ятську і Пермську), зібрав багатющі матеріали, опрацював і здав до тих товариств, що й видрукували їх.

«Успішне виконання покійним дорученого йому дослідження хлібної торгівлі і продуктивності Північно-Двінського басейну, — писав Кістяківський, — ще більше встановило за ним репутацію досвідченого, розумного й старанного дослідника в галузі статистики й етнографії». Тепер РГТ могло доручити йому будь-яке поважне завдання. Отож і вирішило відрядити його на батьківщину. «Заручившись пропозицією товариства, Павло Платонович 11 березня 1869 р. вийшов у відставку й одержав дозвіл на вільне проживання як у столицях, так і в південно-західному краї (крім Архангельської губернії. — Авт.). 27 березня того ж року його обрали дійсним членом імператорського географічного товариства, яке 16 травня поклало на нього, з височайшого зволення, експедицію в південно-західний край для етнографічно-статистичних досліджень. Покійний скоро довів своїми працями, який удалий був цей вибір».

Тим часом і раніші його праці отримали нову оцінку. У квітні 1869 року князь Олексій Олександрович подарував йому діамантовий перстень на знак вдячності за повідомлені йому різні відомості про північні губернії Росії, а в січні 1870-го РГТ нагородило його другою срібною медаллю за виданий його твір: «Нарис народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права в Малоросії», доповнену його працю, яку він писав ще на здобуття ступеня кандидата.

Кістяківський зазначає, що Павло Платонович Чубинський «здійснив покладену на нього експедицію в південно-західний край, можна сказати, з блискучим успіхом і за короткий порівняно час». Він характеризує її як важливий науковий захід, що увінчався виданням семитомника (на 9 книг) «Праць» видатного українського вченого. РГТ 1873 року присудило йому золоту медаль за цю експедицію і визнало, що зібрані ним матеріали й зроблені дослідження становлять цілком важливі надбання науки

народностей не тільки за своїм обсягом, але й за змістом. За праці з етнографії і статистики Чубинському присудив золоту медаль 2-го класу Міжнародний конгрес у Парижі (1879), а Академія наук удостоїла його Уваровської премії (1879).

«Так схвально оцінювані праці Чубинського в матеріальному відношенні, — зазначав Кістяківський, — не давали йому того, що вимагалось для життя, і він змушений був ділити час між працями з експедиції і приватною роботою, перейнявши місце члена управління в одному приватному підприємстві; але в цей же час він брав участь і в громадській діяльності на користь науки. До цієї останньої належить його робота на посаді секретаря київського відділу імператорського технічного товариства, секретаря й віце-голови південно-російського відділу географічного товариства і одного з головних діячів у справі здійснення одноденного перепису м. Києва 1873 р. (насправді — 1874; — Авт.). В цей самий період він видав свої праці в галузі цукробурякової промисловості під заголовком: *«Цукробурякові заводи російської імперії з офіційними статистичними про них даними за кампанію 1871–1872 р. Київ, 1873 р.»* Другий випуск видано було за 1873, 1874 і 1875 р. А 1876 р. він перший склав і видав карту цукробурякової промисловості. Ці праці покійного Чубинського стали зразком для пізніших праць інших, що працювали на цій ниві».

Не упустив нагоди Кістяківський згадати й про 1876 рік, події котрого мали тяжкі наслідки для здоров'я Чубинського. Його прихистили добрі люди в міністерстві шляхів сполучення, зокрема міністр адмірал Посьєт. Чубинський і тут засвітився з найкращого боку. Йому доручили справу заснування, розширення й організації залізничних училищ. Як на мене, саме йому належить турбота про створення такого училища в Ромні, про що є згадки в архівних матеріалах. Кістяківський свідчить, що Павло Платонович займався також заснуванням пенсійних кас для забезпечення службовців залізниці. Та новий удар змусив його вийти у відставку. У квітні 1877-го — став на службу, рівно через два роки — звільнився. Повернувшись на батьківщину, спочатку жив на своєму хуторі, а потім у Києві. 1880-го стався ще один напад недуги, який на чотири роки прикував його до постелі.

Кістяківський відзначив, що «беручи до уваги розумовий і моральний склад покійного, оглядаючи його діяльність на різних теренах і в різних становищах, не можна не визнати того, що покійний обдарований був відмінними талантами, чудовою енергією і невсипущим працелюбством. Він володів прекрасним даром слова і часом виявляв ознаки справжнього красномовства». Далі Кістяківський відзначив його поетичний талант, згадавши збірку «Сопілка», а також те, що покійний, як знавець народного життя, мало не перший у новіші часи звернув увагу на звичаєве право. А праці його з етнографії та статистики стануть цінним і невичерпним джерелом, із якого черпатиме наука майбутніх поколінь.

Ще автор відзначив чудовий організаторський талант Чубинського, який умів надихати інших на працю задля науки, а також його живий характер — прямий і відвертий, безкорисливий, добрий. «Покійний зазнав тяжких випробувань: але причини цих випробувань були суспільної, а не особистої ознаки».

ПІШЛА ЛУНА ГАЄМ...

1891 року в Петербурзі виходить третій том «Етнографія малорусская» знаменитої «Історії русскої етнографії» Олександра Пипіна. Тут автор відводить чимало-таки місця і самому Чубинському, «праці якого посідають першорядне місце в новітній малоруській етнографії», і тим видатним його науковим заходам, які він здійснив. Характеристика, яку він дає видатному українському вченому, захоплює розумінням і його значення, і тих умов, у яких доводилося йому працювати: «Чубинський, що передчасно пішов із життя, що за небагато літ звершив надзвичайну роботу зі збирання й витлумачення великого етнографічного матеріалу, може служити типовим представником науково-літературної праці й місцевого патріотизму, розвитком яких позначені шістдесяті роки. Це був своєрідний талант, людина невтомної енергії і глибокої відданості своїй справі. Ті обвинувачення, яких так багато кидалось останнім часом проти «українофільства», падали перед працями цієї людини, яка була саме щирим українофілом і місцевим

патріотом». Пипін подає обґрунтовану біографію Чубинського, де вмотивовує його дії в світлі й темні періоди життя. «В скрутному становищі засланої піднаглядної людини Чубинський досяг можливості мати роботу, яка мало-помалу поліпшила його становище і разом з тим поклала початок його великого етнографічного досвіду. За короткий час він став відомою людиною, знання і робота сила якого цінилися місцевою адміністрацією». Хоча, скажемо відверто, початок етнографічної діяльності в Чубинського вже був. Він засвітився ще в Україні. Згадаймо свідчення Олени Пчілки про те, як ще 1860 року Микола Лисенко їздив до Чубинського на Різдвяні канікули в Бориспіль записувати фольклор. Але певно — на Півночі Павло Платонович доклав усіх зусиль, щоб роки заслання перетворити на наукову практику його найщиріших прагнень. І це йому вдалося. На батьківщину він повертається не понівеченим засланим, а зміцнілим у науковій силі вченим. Він здійснює українську експедицію — «один із найзначиміших заходів, які тільки були зроблені в нашій етнографії», — пише Пипін. Охарактеризувавши безцінні праці вченого, що стали результатом цієї експедиції, Пипін захоплюється: «Такий був грандіозний захід, здійснений Чубинським за дуже короткий проміжок часу. Він не міг не викликати повної данини поваги до науково-патріотичного запалу, з яким він був виконаний». В образі Чубинського автор вбачає новий тип ученого, який так необхідний науці. «За складом розуму, особистим характером, за прийомами дослідження, Чубинський був чудовим етнографом-збирачем, єдиним у своєму роді діячем у цій галузі російської науки. Це була людина різноманітно обдарована...» І далі: «За складом думки Чубинський належав до тієї... епохи..., коли... в найбагатших умах і серцях виростало глибоке прагнення служити народові, посвятити йому свій труд і знання, коли з небувалою доти силою стало розвиватися вивчення народного життя і коли разом з тим пожвавились давно забуті місцеві елементи. Найкращим виразником цього прагнення в суспільстві малоруському явився Чубинський». Тут автор зачіпає навіть складніший мотив із життя і долі Чубинського, через який до образу вченого додає найпрекрасніші риси: «У пресі, як пам'ятаємо, не було ще розказано,

який привід став причиною першого вислання Чубинського з його батьківщини. На щастя, для нього з'явилася можливість працювати; його енергія знайшла собі вихід у справі, також народній, і це надихнуло його в складній, нелегкій праці, яка висунула його і в очах людей упереджених і, через кілька років, відкрила знову шлях на милу батьківщину і на ту саму справу, до якої давно лежала його душа. Тут, разом із властивостями його обдарування, полягає пояснення успіхів його величезної роботи, що не має собі прикладу в історії нашої етнографії, — і тут свідчення того, що може звершити чисте почуття до батьківщини, коли йому відкрити шлях до діяльності в галузі науки і народовивчення».

1913 року в журналі «Украинская жизнь» (№ 11) з'являється ґрунтовна стаття Софії Русової «До 40-річного ювілею Південно-західного Відділу Імператорського Географічного Товариства». Характеризуючи роботу Відділу, авторка зазначала, що «керувала всією справою невелика група людей, але серед них кожне ім'я пробуджує найсвітліші спогади про ту епоху, що виплекала цих талановитих, чесних, широко освічених і безмежно відданих своєму краю діячів: Г. Галаган, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський. Із них склалося бюро Товариства, їхні доповіді відразу поставили діяльність відділу на цілком науковий ґрунт. Галаган (голова відділу) правильно висловився в своїй другій промові на річних зборах Відділу: з такими помічниками легко бути головою наукового Товариства. Душею справи був П. Чубинський: його громовий голос гримів на всіх засіданнях, його невтомна енергія надихала всіх членів, закликала до роботи. Етнографія та економіка були спеціальною галуззю його досліджень усе життя». Як же, в яких умовах доводилося працювати цим самовідданим сподвижникам рідної науки? Відділ же відразу енергійно взявся до роботи, прихилив до себе симпатії суспільства, здобув довір'я адміністрації в особі князя Дондукова-Корсакова, котрий збирав значні пожертви, а також в особі багатьох губернаторів, голів з'їздів мирових суддів, які сприяли Відділові у збиранні етнографічних даних. Збільшувалося число членів Відділу, надходили речі — книги, гербарії, знаряддя праці... Довелося дбати про відкриття Музею, бібліотеки. Відділ нав'язував стосунки з іншими наукови-

ми товариствами в Європі й Росії, налагоджував видавничу роботу, розробляв різні економічні й етнографічні питання, заохочував до наукової діяльності різних людей, представників місцевої адміністрації й окремих інтелігентних осіб. Організатори Відділу, писала Русова, так були перейняті любов'ю до рідного краю і глибоким інтересом до вивчення його, що з повним довір'ям зверталися до місцевого суспільства й не сумнівалися в кожному його представникові зустріти таку ж перейнятість до місцевого населення і до різних умов його життя. Судячи по тому величезному матеріалові, який Відділові вдалося зібрати всього за три роки, очевидно, його кореспонденти охоче відгукувались на запрошення Відділу й підтримували його завдання. Далеко не весь зібраний матеріал устигли опрацювати й надрукувати; але й у надрукованих працях Відділу є багато дуже цінного. Серед ненадрукованих матеріалів Софія Русова називає особливо цінні записи з народних уст Манжури та інших збирачів пісень, казок, прислів'їв, звичаїв і т. ін. етнографічного й літературного багатства. І раптом Відділ закривають. «Наукове товариство, відділ Імператорського центрального Товариства, відкритий 1873 року представником вищої влади в краї, що працював три роки на користь науки, раптом 1876 р. визнається негідним і без зазначення шкідливого його впливу закривається. Цінний музей, так любовно із знанням справи збираний з окремих предметів, чомусь передається в церковно-археологічний музей при київській духовній академії і залишається закритим для публіки. Бібліотека, що склалася з пожертв членів Відділу і що складалася з наукових праць з місцевого краю і загальних наукових досліджень, розгублюється і після багатьох поневірянь небагатьма своїми рештками попадає 1911 року в бібліотеку комерційного інституту (?), а члени Відділу, що не шкодували своєї праці, що віддали свій час без усякої іншої, крім моральної винагороди, — ці люди стають «під підозрою в начальства, їм треба рятуватися, як після якогось погрому. Дивно, що саме в Росії, де ще панує таке страшенне неучтво, так дорого ціниться всяка культурна робота, — ледь вона виявляється на тій чи тій околиці Росії, до неї негайно адміністрація ставиться підозріло й ворожо». Серед перших підступів до закриття Відділу Софія Русова називає «негідні інси-

нуації» «Кієвлянина», редактор якого Шульгін раніше сам брав участь у житті Відділу, потім — брудна робота інсинуатора Юзефовича: «на початку 1875 р. організовує уряд особливу нараду, де п. Юзефович, теж член Відділу, представляє діяльність Відділу як вияв українофільського руху, а сам рух, як вигадка австрійсько-польської інтриги, вказує на замаскований у ньому соціалізм, а отже, всякий «українофільський рух» є приховане прагнення до відокремлення, прихований замах на державну єдність Росії». Нарада ухвалює: «застосувати всі зусилля, щоб зупинити український рух». Першою жертвою цих добромисних зусиль падає Південно-західний Відділ. Потім 1876 р. виходить розпорядження чи так званий «закон Юзефовича», що забороняє всяку літературу українською мовою».

Ще Софія Русова цитує «Записку» київського, подільського й волинського генерал-губернатора М.І. Черткова, викликану проханням Миколи Лисенка дозволити йому видати збірник українських народних пісень: «Пп. Антонович, Драгоманов, Чубинський, Старицький, Лисенко, — перші троє в сфері історичних, археологічних і статистичних досліджень, Лисенко в галузі музики, — являються головними теоретичними й практичними діячами в цьому напрямку (Чертков знає, що під іменем українофілів зробились відомими діячі 60-х років, які прагнуть створити рівноправ'я для малоросійської мови — зауважує Русова). До них слід віднести Петрункевича, Карпинського, Савича, Русова та ін. Спрямування діяльності цих осіб знайшло собі повний вияв у від-

Софія Русова, відома письменниця і педагог, сподвижниця Павла Чубинського й автор спогадів про нього

критому 1873 року в Києві Відділі Імп. Рос. Геогр. Товариства. Швидко поповнивши свої ряди особами яскравого українофільського відтінку, він як і в працях своїх, так і в практичній діяльності своїх членів так виразно виявив свої цілі, що змусив уряд закрити його після всього лиш трирічного існування». І певно, що обуренню Софії Русової не було меж: «Так ось де зарита собака: спрямування Відділу здалося адміністрації (тобто через окуляри п. Юзефовича) українофільським! Яким же воно могло бути, якщо Відділ створився для вивчення України, хоча б вона називалась Південно-західним краєм чи губерніями Київською, Волинською, Подільською? Тільки люблячи цю територію України і українське населення, що її населяє, можна віддавати весь свій час і сили на її вивчення, на з'ясування умов її життя. Тільки «українофіли», починаючи від Метлинського, Максимовича та ін., люблячи свою рідну пісню, могли зібрати такі розкішні збірники народних пісень, знаходити для них правильне тлумачення, вивчати найдрібніші подробиці побуту. Такі праці нагромаджують матеріал для розуміння життя всього людства, ось чому вони ціняться наукою».

Софія Русова відстежила, якої шкоди завдало безоглядне закриття наукової установи, що розгорнула таку енергійну широку діяльність: «Після закриття Південно-західного Відділу нікому було продовжити його діяльність, багато які матеріали зовсім загинули, деякі повторно переписані збирачами (напр., збірник Манжури) друкувались у збірниках історико-філологічного Товариства при харківському університеті; частину завдань Відділу старалася виконати «Кіевская Старина», що почала виходити у 80-х роках у Києві й що видавалася за участю колишніх членів Відділу Антоновича, Лазаревського, Лебединцева, Науменка, Михальчука та ін. У цьому цінному виданні з'явилося багато цінного матеріалу з історії України, її старовинної літератури, з фольклору. Але журнал цей припинив своє існування в 1906 р., проіснувавши 25 років, — термін, поважний для провінційного історичного журналу. Але досі, за 40 років, на півдні Росії не організувалось жодного наукового Товариства, яке цілковито продовжило б справу Південно-західного Відділу, і одна з найбагатших околиць Росії досі не досліджена ні в природничо-історичному, ні в географічному відношенні».

Наступного, 1914-го, року журнал «Украинская жизнь» випустив у Москві збірник статей «Памяти П.П. Чубинского», до якого увійшли есеї, спогади проф. М.Ф. Сумцова, І.В. Лебединського, О.О. Русова, Ф.К. Волкова (Хведора Вовка), Л.С. Білецького.

Високо оцінив наукову й громадську діяльність Чубинського, одного з найдостойніших синів України, професор Сумцов. «Після смерті Чубинського, — писав він, — минуло 30 років, після виходу в світ його праць — близько 40 років, зійшов у могилу творець цієї грандіозної праці, зійшли в могилу всі його обдаровані, глибокої вченості критики — Веселовський, Срезневський, В. Міллер, Драгоманов, а його капітальна праця живе і виявляє всі ознаки довгого славного життя. Після Чубинського з української етнографії з'явилися цінні праці Головацького, Іванова, Рудченка, Грінченка, Манжури, Гнатюка, Франка, Яворницького, Новицького, Милорадовича, але жодна за повнотою і різнобічністю, за внутрішнім багатством змісту не може замінити «Праці» Чубинського, які як були раніш, так і тепер залишаються найкапітальнішим надбанням української етнографії, закріплюючи таким чином за П.П. Чубинським міцну славу гідного сина свого народу, людини з чистим, благородним серцем і з великими історичними заслугами».

Іван Лебединський відзначає, що праці Чубинського зі звичаєвого права стали першими систематичними роботами в цій галузі, захоплюється його дослідженням «Народні юридичні звичаї за ухвалами волосних судів», визнає той могутній слід, який залишив у науці й культурі видатний учений. «Серед інших діячів старої київської «Громади», що залишили багату інтелектуальну спадщину майбутнім поколінням українців, особистість Павла Платоновича Чубинського мимоволі висувається на перший план. Його жвава, різнобічна і енергійна діяльність своїми плідними результатами провела яскраву й оригінальну борозну в історії українського відродження. Незважаючи на те, що над покійним Павлом Платоновичем майже все життя тяжіла владна рука так званих «незалежних обставин», він зумів виявити дивовижну працездатність, внісши цінний вклад не тільки в українську науку».

Онука Павла Чубинського — Катерина Павлівна Чубинська

Цікаві, яскраві епізоди з життя Чубинського згадує його заступник і побратим Олександр Русов. Деякі з них особливо характерні й важливі. «Це було в 1870 чи 1871 році. Тоді ж від члена Старої Громади В.Л. Беренштама я чув розповідь про те, як висилали з Києва в Архангельську губернію Чубинського за те, що він створив пісню «Ще не вмерла Україна», а згодом (1872 року) я й особисто познайомився з Павлом Платоновичем на одних із зборів Громади. Це був кремезний чоловік з невеликою стриженою бородою і молодими вусиками. Говорив він палко, захоплюючи слухачів планами різних наукових заходів. І коли його слухали, всім

здавалося, що те, що він пропонує, — і природно, й необхідно, й здійснено, і тільки дивувалися, чому це саме раніш нікому на думку не спало». По всьому бачимо, що саме Русов міг би дуже багато чого згадати про Павла Платоновича, та, на жаль, його спогад надто лаконічний. Але й ті штрихи, які він наводить, разуючі, промовисті.

«Сила нечорноземна наш Чубинський! — говорив Драгоманов. — Тому й пре напролом уперед!»

І ми всі бачили, що це справді — сила, чи чорноземна, чи просто інтелігентна, але така сила, якої не можна не слухатися.

«Привозить Чубинський Остапа Вересая із маетку Григорія Павловича Галагана й мені каже: «Нехай він у тебе поживе, а ти в нього весь репертуар його пісень запиши». Чи можна заперечувати таке розпорядження? Я записую не тільки пісні та думи, але і його біографію, яка з'являється потім у «Записках» Південно-західного Відділу...»

А то дісталася в руки одного з членів «Громади» «Захальявна» книжечка Тараса Шевченка. В ній багато віршів, які ще не публікувалися. Стали обговорювати, як би їх видати. Аж справа з авторським правом досить заплутана, складна. «Але для ясного розуму юриста Чубинського вона виявилась такою простою, що ніхто не заперечував його пропозиції». Русов їде в Кирилівку, привозить одного з братів Тараса Григоровича в Київ, де за свідченням поліцмейстера фон Гіббенета й було складено купчу на 5000 крб. Тоді за дорученням «Громади» Олександр Русов та Федір Вовк підготували «Кобзар з додатком споминів

*Правнук Павла Чубинського —
Володимир Чубинський*

про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського», який двома книгами вийшов у Празі на початку 1876 року. До нього ввійшли і твори, які раніш не публікувалися. Спогади Тургенєва написано у вигляді листа до редактора цього видання О. Русова. Дослідник життя і творчості побратима Чубинського — Павла Житецького — Володимир Плачинда засвідчує участь видатного вченого у празькому виданні: «Провідною була участь Павла Гнатовича в підготовці та виданні славнозвісного празького «Кобзаря» в двох томах (1876), з яких перший том із цензурованими творами поета призначався для поширення в Росії, а другий, що містив позацензурні, заборонені поезії, — для Галичини, Буковини й Закарпаття. Учений був консультантом цього видання з питань орфографії, що потверджує лист одного з упорядників двотомника, представника «Громади» в Празі О.О. Русова від 21 серпня 1875 р. в таких початкових рядках: «Спасибі Вам, дорогий Павло Ігнатійовичу, за

відгук Вашої фонетическої душі. Але не полишу я її ще у покої, поки не витягну з неї ще деяких відгуків». Далі адресант подавав велику низку правописних запитань».

Русов у своїх спогадах підкреслює характерну рису Чубинського: «А коли в оркестрі, зібраному й створеному Чубинським, все, налагоджене за планом головного диригента цього оркестру, йшло як по маслу, виконуючи всі дрібні нюанси, ним указані, сам диригент зникав з очей або ж був мовби стороннім глядачем чи слухачем. Таким він бував після організації якогось спектаклю; таким постав і тоді, коли відбувся одноденний перепис населення й будинків м. Києва. Підготовка до цього перепису тривала дуже довго: більше року обмірковували і програму його, отже й зміст і обсяг дослідження, а також і розмежування діяльності Розпорядчого й Спостережного Комітетів. Формуляри для опису дворів, квартир і особисті картки друкувалися ще при мені; але сам перепис проведено було, коли я був уже в С.-Петербурзі.. Туди мені писав про сам хід перепису член Південно-західного Відділу Географічного Товариства Ф.К. Волков, і писав саме те, що найбільше характеризувало Чубинського і його скромність. Сніг у день перепису не завадив його правильному, плавному ходові; удався він пречудово; але... «уявіть собі, що про Чубинського в цей день не було й чути». Читаючи таке повідомлення в С.-Петербурзі, я цілком оцінив поведінку творця й керівника цієї прекрасної наукової операції: йому не потрібно було зовнішнього визнання його заслуги перед м. Києвом. Він зумів запалити і всіх членів Спостережного Комітету, і декілька сотень студентів, що працювали цього дня для науки, але бути командиром під час виконання заходу величезної ваги не бажав. Ту саму роль він зіграв і в заснуванні Південно-західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства; така сама роль його була й у постановці в театрі опери «Різдвяна ніч» і в усіх інших випадках, які приходять мені на пам'ять, але про які в цій короткій замітці говорити не доводиться». Багаті й колоритні спогади Ф.К. Волкова — Федора Вовка. Як ми вже говорили, цей славетний учений вважав Павла Платоновича Чубинського своїм учителем, він завжди захоплювався його невичерпною енергією, наполегливістю, талантом організатора, чудовими людськими

якостями. Він був певний, що слід, залишений Чубинським в етнографії України, такий великий, заслуги його такі видатні, що їх вистачило б і на декількох професійних учених. «П.П. Чубинський, з усіма його достоїнствами й недоліками, був, без сумніву, надзвичайно великою постаттю, яку за інших умов чекала б значно видатніша історична роль. Але в нього немовби не було й усвідомлення своєї переваги над багатьма іншими, і при всьому своєму бурхливому темпераменті він був по суті напрочуд скромний і невибагливий. І ніколи не виявляв претензій на якийсь авторитаризм. Це ще одна симпатична риса для характеристики його високого громадського значення, яке не забудеться Україною ніколи».

Цінне в спогадах Леоніда Білецького свідчення про написання Чубинським безсмертної пісні, що сколихнула Україну й стала народною. Доводиться це повторювати знову й знову, бо в пресі час від часу з'являються всілякі баєчки про хтосна-чье авторство цього тексту. «Я з П.П. із одного села, м. Борисполя Переяславського повіту, — пише Леонід Білецький, — він старший за мене всього на чотири роки; в Києві з 12–13-літнього віку він жив упродовж деякого часу в домі мого батька разом зі мною, і наші близькі стосунки не припинялися до самої кончини його». Отже, його спогадам можна вірити й довірятися. Так-от Леонід Білецький свідчить: «У пресі мені траплялася згадка, що пісня «Ще не вмерла України і слава і воля» — народна. Я можу засвідчити, що це помилкова думка: її справді створив Павло Платонович за таких обставин. На одній із вечірок громадян із сербами в тому домі, де квартирував і П.П. (з братами Синьогубами в будинкові купця Лазарева на Великій Васильківській, 122. — Авт.), співали хорову сербську пісню, змісту якої не пам'ятаю, але в ній були слова: «гранічарін і кай-шіц»... «і царя Душана», а в приспіві — «Серце біє і крив ліє за свою свободу». Чубинському дуже сподобалася ця пісня. Він раптом зник, а через деякий час вийшов зі своєї кімнати з написаною ним піснею «Ще не вмерла України і слава і воля» (саме так надруковано назву в «Украинской жизни». — Авт.) на мотив сербської пісні. Тут же під керівництвом П.П. хор розучив цю нову пісню у спільному піднесенні, і вона пішла добре. Таким чином, цю пісню П.П. створив експромтом (тобто сам, курсив мій. — Авт.).

Ми вже знаємо цю пісню з мелодією одного з піонерів музичної творчості в Галичині, композитора о. Михайла Вербицького. Ось як пише про визнання цієї пісні відома дослідниця творчості Вербицького Марія Загайкевич: «Талановита, щира, сповнена дивовижної життєвої сили музика Вербицького здатна приносити справжню естетичну насолоду, збуджувати піднесені, світлі почуття. Адже недарма так органічно увійшла в свідомість українського народу як символ волелюбних поривань і звершень його пісня-хор «Ще не вмерла Україна». Її інтенсивне поширення на зламі XIX і XX ст. в різних національно-визвольних осередках, зокрема серед Січових Стрільців, привело до затвердження твору у 1918 році урядом Української Народної Республіки як Державного гімну; у приміщенні Центральної Ради виконанням «Ще не вмерла Україна» супроводжувалось прийняття доленосних Третього і Четвертого універсалів. У 1939 році Сейм Незалежної Карпатської України також проголосив пісню Вербицького Державним гімном. Повторення цих актів настало врешті у наш час, коли Україна знову здобула свою незалежність. Хоровим співом «Ще не вмерла Україна» завершилась 24 серпня 1991 року у Верховній Раді церемонія проголошення незалежної суверенної Української Держави» (Марія Загайкевич. Михайло Вербицький. Сторінки життя і творчості, Львів, 1998).

ЯК ВЕЛОСЯ СЛАВНІЙ ПІСНІ...

А що ж було між 1918-им і 1991-им? Та й раніше... Як велося цій пісні в тоталітарні часи? Маємо конкретні свідчення.

Ось Олена Федак згадує свою «подорож до Росії і на Україну» 1912 року: «Як нагороду за матуру, — ніхто не сумнівався, що я цей іспит успішно перейду, — я дістала дуже інтересну подорож до царської тоді Росії і на Україну. Ініціатором подорожі був вуйко Євген Олесницький, що хотів скористати зі запрошення на Міжнародний конгрес «Охорони перед вогнем» у Петербурзі, щоб поїхати на Україну і зустрітися з нашими земляками...» Це, так би мовити, передісторія. А ось що найбільше запам'яталося на зустрічі із земляками в Українському Клубі. «Зустріч у Києві була

дійсно святочна: були присутні всі визначні мистці і громадські діячі: Микола Лисенко, Коцюбинський, Старицька-Черняхівська, Євген Чикаленко і багато інших, яких прізвищ вже сьогодні не пригадує собі. Клуб був на партері і вікна в цей теплий червневий вечір були відчинені. Дивувало мене, що біля вікон стоять якісь молоді хлопці. Щойно коли по промовах сів Лисенко до фортепіяну і почав грати «Ще не вмерла», а хлопці поспішно зачиняли вікна, ми зрозуміли, що це була обережність перед поліцією, щоб ніхто не підслухував соборницьких промов, а тим більше — національного гімну, що його під супровід Лисенка всі голосно співали».

У газеті «Вісник Дубенщини» за 6 березня 1992 року письменник Микола Пшеничний розповів про Пастушок Валентину Федорівну, 1929 року народження, із села Суськ нинішнього Костопільського району. 1947–1948 років навчалась вона в Дубенському медичному училищі (закінчила Рівненське), а невдовзі після того доля-мачуха закинула її за мури Дубенської в'язниці. Тюрми, пересилки, табори... Ось що розповіла письменникови сама Валентина Федорівна: «Працювала я тоді в залізничній дитячій консультації медсестрою — перший рік після закінчення Рівненського медучилища. В такий морозний день 17 січня 1950 року, коли я тільки-но прийшла з роботи, майже слідом за мною до кімнати, яку ми знімали ще з однією медсестрою, зайшли двоє чоловіків у цивільному, покликали господиню квартири, мені звеліли сісти, потім один вийшов і привів ще дві жінки з першого поверху («понятих»). Сказали, що вони — працівники НКВД — робитимуть обшук у цій кімнаті. Під час обшуку з моєї валізи вилучили три книжки: «Український декламатор» 1904 року видання, на останній сторінці якого був видрукований гімн «Ще не вмерла Україна» і ноти до нього. «Коліївщину» Щирицького — теж десь 1904–1905 років видання. «Герой свого часу» графа Саліаса (це про Аракчеєва; з-за цієї книжки до мене не присіпувалися). Ще забрали записник, в який я записувала деякі цитати з книжок, що читала, — наприклад, багато цитат з роману І.С. Нечуя-Левицького «Хмари», що був тоді заборонений. І ще 3–4 вірші чи пісні...»

Виявляється, господиня, в якій жила Валентина, понишпорила в її речах, та як побачила Гімн, то й відразу донесла і запропонувала шукати іншу квартиру. Слідчий згодом сказав: «Вона вчинила так, як повинна була зробити кожна чесна радянська людина». Он то як! Далі Валентина Федорівна розповідає: «Тридцятого червня 1950 року відбувся суд наді мною. Судив військовий трибунал. Вирок: 25 років, по статті 54-1а».

Проте ніякі заборони, ніякі трибунали не могли ув'язнити пісні. Нашу увагу привернула публікація письменника Григорія Зленка в «Голосі України» за 4 березня 1993 року: «Від Карпат до Сибіру. Як поширювалася пісня «Ще не вмерла Україна». Автор пише: «Свого часу пісню забороняло російське самодержавство. Її нещадно знищували білогвардійці. Звернімося хоча б до списку видань, конфіскованих у київській книгарні «Книгоспілки» і спалених агентами Денікінської Добровольчої армії. До того самого, який на початку 1920 року опублікував видатний літературознавець Сергій Єфремов. Звідти довідуємося, що восени 1919 року денікінцями у вогонь було кинуте 60 примірників збірки «Ще не вмерла Україна», яку 1917 року випустила Українська спілка видавнича, подавши у ній 27 творів. У тому числі й той, що належав Павлові Чубинському та Михайлові Вербицькому.

Однак такої лютої ненависті, якою палали до неї більшовики, пісня не знала ніколи». У цьому пересвідчилися ми, коли читали про Валентину Федорівну Пастушок і її гірку долю.

Але немає вогню, який би знищив народний визвольний дух. Ось лише кілька штрихів живучості пісні. «Її текст, — пише Григорій Зленко, — бачимо у збірці «Українські пісні волі», що вийшла 1917 року у Вінниці. Тоді ж її було включено до збірки «Вільне слово», виданої у Могилеві-Подільському, до «Пісень вільної України», що побачила світ у Сквирі, та до «Пісень волі», випущених у Києві двома виданнями, загальний тираж яких сягнув 30 тисяч примірників». Ширяла вона, ця пісня, й поза межами України. «Великий інтерес становить збірка патріотичних і революційних пісень «Ще не вмерла Україна», видана 1917 року Омською українською вільною громадою. Вийшла вона до першого з'їзду представників українських організацій, що відбувся в

Омську й заснував Головну Українську раду на Сибіру та заклав видавництво при ній, на обов'язку якого було постачати підручники для українських початкових шкіл, агітаційну літературу, популярні книжки з історії та географії України, твори українського красномовства».

Воїстину крилате ширяння пісні у світі описує Микола Вірний у часописі «Рідна школа» за листопад 1997 року. Його стаття «Ще не вмерла Україна» в звукозаписах» переповідає наукову доповідь члена УВАН Степана Максимюка, з якою той виступив у столиці Сполучених Штатів на прийнятті Достойного Надзвичайного Посла України д-ра Юрія Щербака з нагоди 6-ліття незалежності України. «Доповідач згадав про документи найвідомішої в світі звукозаписної фірми грамофон, в яких сказано, що 20–21 жовтня 1910 р. в німецькому місті Кельн славний український тенор Модест Менцинський записав на платівку «Народний гімн» під акомпанемент оркестри». Цікаві факти тут простежуються з перших звукозаписів знаменитого славня. «Доповідач, — пише Микола Вірний, — перевірів багато каталогів і майже з певністю твердить, що перше, в історії звукозаписної техніки, виконання гімну було в 1877 році. Копія цього запису є в довгограйному альбомі, виданому вкінці 1980-тих років, в Австрії, на честь українського славного співака Модеста Менцинського. В цьому альбомі є аж 40 записів із 1910–1911-их років». У каталозі відомої американської звукозаписної фірми «Колумбія» занотовано, що цей славень у супроводі оркестру в кінці 1915-го записав популярний баритон Михайло Зозуляк. Ніби й у червні 1926-го. Прозвучала також інформація про записи гімну у виконанні хору в обробці та під керівництвом Олександра Кошиця. «Першою післявоєнною ластівкою, — як каже дослідник Степан Максимюк, — з'являється запис на магнітофонну стрічку могутнього виконання «Ще не вмерла Україна», бо сталося це під час відзначення 60-ліття українського поселення в Канаді, яке відбулося в Торонто. Співали всі хори міста... Диригував заслужений Лев Туркевич». Згадувалися два записи в Буенос-Айресі. Перша довгограйна платівка зафіксувала український славень у виконанні філадельфійського хору «Кобзар» під орудою відомого композитора і диригента Антона

Рудницького, де були й стрілецькі пісні. Візантійський хор у Голландії під орудою Мирослава Поповича записав стереоплатівку «Українські народні пісні», де був і славень Чубинського—Вербицького. «Одним із найцінніших записів українського гімну з історичного боку доповідач вважає виконання його оркестром військоморського флоту Сполучених Штатів. Це було в день присвячення площі під побудовою пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашингтоні 2-го вересня 1963 року. Дослідник мав щастя бути присутнім на цій урочистості». Доповідач зазначив, що слова Чубинського від часу написання «служили українському народові дороговказом до кращого, самостійного майбутнього, слова, які давали силу і натхнення до боротьби проти всіх ворогів українського народу», вони за обрання мудрих, розважних, культурних патріотів-державників, які б інтереси українського народу та незалежної держави ставили понад усе, вони, слова П. Чубинського, головню перша строфа, стануть знову символом відновлення, вільної України!»

У «Бібліотеці українця» побачила світ книжка Степана Мишанича «Павло Чубинський — автор українського гімну» (Київ, 2000). Приємно, що відомі вчені працюють на відродження уславлених імен. Це ґрунтовне дослідження про одного з «видатних подвижників Другого українського відродження, що в умовах драконівських заборон всього українського з боку царизму зумів піднести на вищий щабель українську національну науку та національну ідею». Степан Мишанич визначає науковий подвиг того, про кого пише: «Відомий етнограф і фольклорист, поет і журналіст, історик і мовознавець, юрист і соціолог, громадський діяч і організатор науки, П. Чубинський разом зі своїми соратниками заклали фундамент українського народознавства».

Розглядаючи питання про написання Чубинським безсмертного твору «Ще не вмерла...», Степан Мишанич дає йому (Чубинському) високу наукову оцінку не тільки як авторові знаменитого вірша, але й як великому вченому, громадському діячеві, феноменально обдарованому організаторові вивчення народної культури. Він подає концептуальні штрихи до творчого портрета славетного українця, простежує його нелегкий шлях у часи імперської реакції. Саме

на тій «політиці російського царизму щодо винародовлення України, фізичного і морального геноциду на завойованих землях» і акцентує автор, коли говорить про передумови, що викликали пробудження інтересу до свого минулого, потяг до національного самоусвідомлення. Пошук глибинних етнічних коренів, генетичної пам'яті ініціює й веде інтелігенція. Серед її кращих представників — і Павло Чубинський, «який брався за будь-яку справу, котра сприяла відродженню національної самосвідомості українців, їхньої мови, науки та культури». Степан Мишанич ретельно висвітлює найкращі поривання видатного вченого. «П. Чубинському належить пріоритет комплексного вивчення народної культури в усіх її виявах», — говорить він і на доказ звертається до роботи Київського (Південно-Західного) відділу, щоб віднести ідею втілення основних принципів комплексності у народознавстві до 70–80-х років XIX ст.

Степан Мишанич розглядає цілу плеяду славних імен, що прислужилися національній ідеї, що стали помітними діячами Другого українського відродження. І серед них — великий Чубинський, доробок якого Мишанич поставив у контекст досягнень національної культури й науки; славетний вчений, поет, громадський діяч, «все життя якого пройшло в нестерпних умовах арештів, постійних переслідувань з боку офіційної влади, а для кожного українця стало еталоном відданості своїй Батьківщині, своєму народові».

На текст Чубинського писав свою мелодію і класик нашої музики Кирило Стеценко (*див.* Додаток). Може, й тому мав непереливи, може, й тому переслідувала його неспокійна доля. Над цим замислюється відомий дослідник Євген Федотов у своїй статті «Одержимий і незламний. «Ще не вмерла Україна» — драматична і славна сторінка біографії К.Г. Стеценка» («Жива вода», вересень, 1998). А приводом до роздумів стало відтворення чоловічою капелою імені Л. Ревуцького під орудою Богдана Антківа музики Стеценківського хору «Ще не вмерла Україна» на текст вірша П.П. Чубинського. «Воскрес, немов міфічний Фенікс із попелу, створений 23-літнім композитором-початківцем утвір, якому судилося посісти у житті автора з демократичними переконаннями місце «добровільно обраного хреста». Адже, проживши

*Манускрипт
Михайла Вербицького*

лише сорок років, К. Стеценко більше десяти літ із двадцятирічного зріло-творчого відтинку часу приділяв (як жодному іншому своєму дітищу!) неабияку увагу. Так, написавши твір наприкінці бурхливого 1905 року, молодий учитель співів відшукав можливість видрукувати «власним накладом» вже у наступному році. І хоча видання не мало розповсюдження («Цими днями, — сповіщала 15 вересня 1906 року газета «Рада», — київський цензор сконфіскував український народний гімн «Ще не вмерла Україна» (музика К. Стеценка), який видало видавництво

«Ранок»), автор і надалі систематично продовжував розпочату справу».

Молодий композитор мав халепи — у його квартирі роблять обшук, його заарештовують, тримають у в'язниці, потім «адміністративним порядком» переводять працювати до глухого закутка Російської держави. Як Чубинського до Архангельської губернії, в такому ж віці. А «вже 22 лютого 1907 року та ж газета «Рада» сповіщала про вихід із друку чергового видання «Ще не вмерла Україна»... Третьому ж виданню, здійсненому на початку вже 1908 року, навіть пощастило вибратися за поріг друкарні, і його автор та керманіч видавництва «Ранок» О. Коваленко намагалися знайти задля нього місце в музичній крамниці. Шосте видання 1910 року ще не завершене попало «під затверджений Київською Судовою Палатою арешт, а саму справу було передано до суду». О. Коваленко всю «провину» взяв на себе. На судовому засіданні 26 листопада 1910 року визнавалося, що «по точному смислу слова стихотворення «Ще не вмерла Україна»

призывают к бунтовщицеским деяниям, что особенно ясно из последней строфы стихотворения: «пора вставать, пора свободу добывать». В ухвалі текст вірша було «перекладено» у вільному викладі... Однак 1917 року Стеценко знову видає свій хор на слова Чубинського. «Початок же ХХ століття, — зазначає Євген Федотов, — характеризувався посиленою увагою українських композиторів і музик до вірша П. Чубинського, що став популярним. Для співу з супроводом фортепіано у музичний одяг його прибирали М. Левицький, Д. Січинський, О. Кошиць, М. Артемовський, для музичних інструментів — В. Прісовський та той же М. Артемовський. Цікаво, що останній 1907 року спромігся видати музику до тексту «Ще не вмерла Україна» для баритона з хором. Проте жоден із згаданих авторів музики не мав таких перипетій, які випали на долю К. Стеценка».

Як видно із різних чорнових записів, онука Чубинського Катерина Павлівна особливо захоплювалася дідовими «Працями», його своєрідним науковим подвигом. Вона захоплювалася тим, що в семи томах (дев'яти книгах) вміщено так багато етнографічного, статистичного, правознавчого, мовознавчого й фольклорного матеріалу. Скажімо, в першій книзі першого тому зібрано народні вірування, які, на думку Чубинського, допомагають зрозуміти народний світогляд. Друга книга — прислів'я, загадки та тексти, пов'язані з віруванням. У другому томі зібрано близько 3 000 українських народних казок. Третій том — мов календар народних звичаїв та обрядів. Тут вміщено 587 пісень, а також чимало ігор та розваг молоді. Четвертий — містить матеріали, що стосуються родинних звичаїв та важливих подій особистого життя людини (хрестини, весілля, похорон), колискові й дитячі пісні та ігри, прикмети, засоби народного лікування. Найбільший розділ присвячено весіллю. «Це найповніше на той час зібрання весільних пісень українського народу: 1 943 тексти з 4 000 обрядових зразків. П'ятий — українські народні пісні. Шостий — зі статтями П. Чубинського й О. Кістяківського — присвячено звичаєвому праву українців. У першій книзі сьомого тому йдеться про євреїв, поляків, росіян, німців, чехів, греків, циган південно-західного краю; у другій книзі — Чубинський намагається дати повну загальну етнографічну характеристику українців...»

Боже, яке багатство!.. На цих томах росли, виростали й виховувались цілі плеяди українців... А вони й досі не перевидані. І Катерина Павлівна переймається сподіваннями, що усе-таки знайдуться добрі люди, які неодмінно перевидадуть це незчисленне багатство, яке знов працюватиме на духовне відродження України.

Катерина Павлівна знову й знову звертається думкою до своїх коренів, згадує свого талановитого енергійного діда, прекрасного організатора, чудового етнографа, статиста, поета й громадського діяча. Його діти успадкували частину його талантів. Старший Михайло був відомим юристом-криміналістом, мав свої праці, згодом був секретарем і членом Українського уряду. Дочка, Олександра Павлівна, володіла прекрасним мецо-сопрано, згодом — контральто, співала в Київській опері під прізвиськом чоловіка — Чаліва, гастролювала в найкращому театрі Європи «Ла Скала», звідки привезла захопливі відгуки про свої виступи. Батько Катерини, Павло Павлович, співав і декламував, але, головне, був талановитим інженером-водником. Син її — Володимир Чубинський — теж чимало перейняв від свого діда. І пише, й співає, і людей гуртує навколо себе...

До речі, про Олександру Павлівну чимало вже розвідав Іван Лисенко. Як він повідомляє, Олександра Чалєєва (в деяких джерелах Чаліва. — Авт.) закінчила московську консерваторію, мецо-сопрано. 1903—1908 рр. — солістка Великого театру, 1908—1911 — Київської опери, 1911—1914 рр. — солістка Народного дому в Петербурзі, 1914—1915 рр. — Італійської опери в Петербурзі. Співала й у «Ла Скала». Часто концертувала. Виступала разом із Шаляпініним. Співала в «Русалці» Даргомишського, в «Князі Ігорі» Бородіна, в «Демоні» Рубінштейна. Сергій Левік у своїх «Записках оперного співака» (1962 р., с. 63) зазначав: «Великий і дуже красивий голос контральтового характеру мала Чалєєва, вона відмінно справлялася і з високим мецо-сопрановим репертуаром. Зокрема з партією Амнеріс» («Аїда» Верді).

Думає Катерина Павлівна про корені роду свого, про розлогі віття родового дерева. І то радіє, то журиться. Але ж і невимовна гордість поймає її за честь незнищеного дерева, за добру славу його.

А молодше покоління вже її сина обирає собі за приклад, за ідеал. Володимир Дмитрович Чубинський. Надзвичайно талановитий, чутливий, людина загостреної чесності та порядності, він сповна випив чашу страждань, що не обминули і його — представника яскравого й трагічного роду. Віддалений трьома поколіннями від свого прадіда, Володимир надзвичайно (наскільки можна судити з порівняння описів предка та яким ми знали правнука) був схожий на Павла Платоновича. Запальна енергія, фонтан ідей, тонкий ліризм та сила творчих поривань — це ніби риси однієї людини. Здібний інженер, чудовий і вимогливий викладач, взагалі — педагог, якого ми називаємо Учителем. Під таким кутом зору розглядає його життя і творчість письменник Сергій Цушко у своїй передмові до книги «Вічний бій» («Радосинь», 1996). Книга має два розділи: 1) Поезії Володимира Чубинського і 2) Володимир Чубинський у документах і спогадах.

Про сумну долю Володимира читаємо й у чесних роздумах лікаря-психіатра Романа Никифорука (липень, 1991). Аналізуючи виписку з історії недуги Володимира Чубинського, він дійшов дуже невтішного висновку: московські психіатри виставили не медичний, а політичний діагноз: шизофренію. «Як бачимо з виписки з історії хвороби В. Чубинського, а також зі свідчень друзів та родичів поета, — пише Никифорок, — у нього ніколи ніяких галюцинацій не було. За маячні ідеї брежнєвські сатрапи-психіатри та співробітники КДБ вважали висловлювання В. Чубинського (та й не тільки його) проти існуючої тоталітарної антилюдської системи. Ніякої «подвійної бухгалтерії» в житті та діях В. Чубинського не було — він як вперто боровся проти тоталітаризму, так і прямо проти нього логічно й послідовно висловлювався». Тих сатрапів насторожувала поетична творчість Володимира Чубинського. Роман Никифорок і на це дає ґрунтовну відповідь: «Аналіз письмової творчості, всього життя поета показують, що його мислення чітке, послідовне, логічне, життєво приземлене, актуальне для його життя, для життя його рідних, близьких та народу. Прочитавши його вірші, заяви, листи, ви самі переконаєтесь у повній логічній послідовності, строгості його рим, людяності думок, цільності його душі». А ще

всі, хто його знав, підтверджують, що Володимир пишався своїм великим прадідом і завжди старався берегти честь свого роду. Тепер часто звучать його пісні та пісні на його слова, що побачили світ також окремих виданням (упорядник Сергій Цушко).

«ВОНО ЗНОВУ ОЖИВАЄ І СМІЄТЬСЯ ЗНОВУ» (Тарас Шевченко)

Дух Чубинського витав над кожним, хто мав у душі Україну. Особливо близький він ставав, коли з'являвся бодай вузький гурт однодумців. Тоді зринала і пісня його, і справа, й ідея. Не обминув цей дух і мене, слава Богу. Отож і мене захоплювало народне мистецтво, до якого я мав неослабний інтерес. Як тільки почав учителювати, то й став записувати народні пісні, перекази, легенди, надивлявся в людей вишивання, народні картини, витвори всякого рукоємства. Навіть гуртки у школі вів усякі творчі. А в туристсько-краєзнавчому гуртку ми вже переймалися багато яким мистецтвом... Коли ж працював у видавництві, загорівся видати бодай кілька книг на допомогу таким ентузіастам, як і сам. Особливо після того, як побував у мистецькому народному центрі — в Косові. У розмові з чудовим художником Миколою Гrepиняком дійшли думки, що народне рукоємство — це багатюща мала академія народних мистецтв, яку мав би пройти кожен школяр. Підтвердження тієї розмови є і в Миколиному листі до мене, який я друкував у газеті «Жива вода». Отож зібрав я перше таке видання й назвав «Піонерське горно», щоб була більша надія на те, що воно побачить світ. Книжка вийшла і швидко розійшлася. Підготував згодом і другий випуск, але вже був я поза грою — мене «пішли» з видавництва.

Та ось зажеврила інша надія — практично втілити в життя ці задуми. Однокурсниця дружини, Галини Кирпи, Валентина Стрілько працювала в прикiївській школі. Поїхали раз, вдруге, втретє. Подружилися з дітьми, учителями. І от у вересні 1987 року відкрили Малу академію народних мистецтв. Та й пішла луна гаєм. Зібрали ми добре, шановне товариство до цього діла. Відгукнулися письменники, художники, артисти, мистецтвознавці... От би й

ім'я світле надати цій академії. Петра Могили, який мав це село колись за своє, але ж знову буде могилянська... Перебрали імена... А Чубинський! Славний земляк — із Бориспільщини ж. Та й наступного року йому — круглий ювілей: 150. Отже, готуємось відзначити, щоб натхненною працею заслужити це ім'я.

Тим часом у Спільці письменників ішло засідання секретаріату. Вирішували вшанувати 170-річчя Пантелеймона Куліша. Я запропонував відзначити й 150-річчя Чубинського. «Добре, — мені сказали, — затверджуємо вас головою ювілейної комісії, набирайте собі команду й працюйте. Список подасте на затвердження». Наступного засідання ювілейну комісію було затверджено. Тепер — закачувати рукава й працювати. А щоб керувати ювілейною комісією, треба самому досконало знати ювілянта. Отож поринув у бібліотеки, архіви. Став шукати його слідів на рідній землі. Знайшлися надійні помічники, що зохотилися простежувати архіви, шукати матеріали — Лідія Іванівна Кошман, землячка Чубинського, та Сергій Вікторович Цушко, колега й побратим покійного Володі Чубинського, правнука Павла Платоновича. Згуртувалася і міськрайонна ювілейна комісія в Борисполі, яку очолила Тамара Георгіївна Онищенко. Відчутна була співпраця з редактором місцевої газети «Трудова слава» Валентином Лисицею, кореспондентом її Андрієм Зилем, головою міськрайонного відділення Товариства охорони пам'яток Зоєю Вихровою... Та й усі добрі люди прихильно ставилися до нашої справи. Зокрема — добрий маестро, музикант і художник Микола Петлицький, який багато чим прислужився для відновлення пам'яті про видатного вченого. І от бориспільська «Трудова слава» просить своїх читачів обізватися, як хто що знає про Чубинського. Перша вийшла на зв'язок Ольга Олександрівна Антоненко: «Мама моя часто згадувала про сім'ю Чубинського, дякуючи пані, вона навчилася читати, писати. Діти, які жили на цих хуторах, ходили до Чубинських, і вони вчили їх грамоти. Сім'я була дуже добра і чуйна. Бувало, що хтось із дітей захворіє, вони обігріють, напоять гарячим чаєм з трав. Плату за навчання брали невелику, за це домовлялися батьки. (Вчила Катерина Павлівна, онука Павла Платоновича, талановитий педагог. — Авт.). Звичайно, час зробив свою справу. Тепер не залишилося ні

будинку... ні саду, залишилися тільки місця з осіннім диким виноградом, канава і поріділий Гай Чубинського...»

І тоді з Андрієм Зилем зустрілися ми з Ольгою Олександрівною, і вона показала нам усі ті священні печальні місця... а її мама Феодосія Пилипівна Петецька чимало розповіла... Згодом їх доповнила Любов Євгенівна Ткаченко, вона показала нам перебудовану й перенесену з хутора в село дворову Чубинського — хату Прудченків...

Найважча проблема постала — де ж могила Чубинського? Похований він на Книшевому цвинтарі, а камінь із його надгробка лежить на Рогозівському, в іншому кінці Борисполя. Стали ми з Андрієм Зилем шукати людей, які могли б засвідчити місце поховання Павла Платоновича. І трапилася людина, яка прозв'язана з могилою вченого ходила до батькової могили. Євгенія Юхимівна Атаманова. Вона розповіла сумну історію з надгробком, що вже побував у фундаменті колгоспної комори... Мали ми й довоєнне фото Книшевого цвинтаря. І фото самої могили. Отож гуртом і визначили місце, де була славетна могила. Дякуючи Валентину Лисиці та іншим ентузіастам, Товариство охорони пам'яток скликало суботник на опорядження цвинтаря — треба було вибавити бур'яни, за якими уже й хрестів не видно було. Коли це хтось надумав через Книшів цвинтар прокласти каналізацію. І тут не прогавила «Трудова слава». Гуртом відстояли. Підключилися бориспільці, живий світ заворушився — і от поставили на могилі дубового хреста. Біля нього заспівали «Ще не вмерла...» Згодом — і надгробок реконструювали. Тепер є куди квіти покласти, є де вклонитися творцеві національного гімну. Ось і в розмові з тодішнім головою міськрайонної ювілейної комісії Тамарою Онищенко в «Радянській жінці» (№ 2/91) читаємо: «У 1988 році правління міськрайонної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури чимало зробило, щоб впорядкувати Книшеве кладовище, де похований Чубинський... Спасибі письменникові Дмитру Чередниченку, який багато зробив, аби ім'я поета стало близьким і рідним для багатьох українців».

У Гнідині готувалися до ювілею. Діти з керамічного відділення МАНМ під керівництвом художника Володимира Кальненка зробили кілька зразків керамічних медалей з образом Павла Чубин-

ського, юні фольклористи розшукали кілька пісень, записаних Чубинським на Бориспільщині, хор народного співу «Родина» (керівник Олена Щербак) готував програму із записів Чубинського й із того, що споконвіку співали недалеко земляки Чубинського — гнідинці. Готувалися юні бандуристи з кобзарем Степаном Щербаком, юні сопілкарі з учителем Віктором Лузаном. Популярним жанром серед дітей стали їхні цікаві листи до Павла Платоновича. Не можу втриматися, щоб не навести кілька зразків.

«Шановний Павле Платоновичу!

Пише Вам учениця сьомого класу Гнідинської восьмирічної школи Бориспільського району Київської області. Хочу розповісти Вам про свою школу і про Малу академію народних мистецтв. 26 вересня 1987 року в Гнідинській школі відбулося відкриття МАНМ. На вечір до нас завітало багато гостей. Серед них були письменники, співаки і композитори, художники й скульптори. Дуже всім сподобався виступ української співачки Ніни Матвієнко. Своїм мелодійним, співучим голосом вона зачарувала всіх присутніх. Свої вірші нам читав Дмитро Чередниченко. Він написав про наше село вірш, у якому розповідається про історію села, про його красу, про його жителів. Щомісяця в школі експонуються картини відомих художників. Усім сподобалася виставка робіт Касяненка. Багато дітей захопилося цим ремеслом. І тепер вони самі можуть робити чудові картини з соломи. Картини Тамари Гордової заповнили всіх своєю неповторною красою. В кожній її картині ми відчуваємо радість. За допомогою картин Гордової ми побачили світ з іншого боку.

Хочу Вам розповісти й про наш хор «Родина». Багато старих людей співає у хорі. З молодшими вони вивчають пісні, колядки, щедрівки. Де тільки не побував наш хор. І в палаці «Україна», і на вечорі, присвяченому Майбороді, й у багатьох інших місцях.

З повагою до Вас
Світлана Кривошей».

Юрій Майстренко хвалиться Чубинському, що в школі створено етнографічний музей, великий хор, у якому беруть участь «наші батьки та матері, а також і ми». Учні їздять виступати. «Мені

подобаються Ваші казки, які Ви записуєте. Ми їх інсценізуємо». Він вітає Павла Платоновича з Новим 1989 роком.

Олена Залозна повідомляє вченого-етнографа, відомого фольклориста, що в кінці січня в школі відзначатимуть його 150-річчя. «До цього свята художник В.І. Кальненко та вчитель малювання І.А. Лебідь розробили ескізи двох пам'ятних медалей, пов'язаних з ювілеєм. Одна з них вручатиметься членам нашої Малої академії народних мистецтв. Ескізи затверджено на шкільній раді. Тепер ці медалі виготовляють учні відділення народної кераміки. Ще в школі створюється стенд, на якому буде розповідь про вас і вашу роботу». Діти у своїх листах повідомляли славетного земляка, що в їхній школі введено уроки народознавства, створено музей «Берегиня», що вони збирають фольклор, етнографічні матеріали, що вони їздили на те місце, де стояла на хуторі хата вченого. «В Малій академії більше як десять відділень, — пише Лідія Волошина, — кожен знайшов собі справу до душі. Всі ми записуємо і вивчаємо звичаї, українські народні пісні, веснянки, щедрівки, колядки. Наші учні їздили у фольклорні експедиції на Полтавщину, Івано-Франківщину, Чернігівщину, збирали матеріали по селах нашого району, а також у своєму Гнідині. Зібрали багато рушників, національного одягу, предметів побуту. Всі ці речі помістили в своєму музеї «Берегиня». У нас проводяться дуже цікаві уроки народознавства за книжкою Василя Скуратівського «Берегиня»... Проводили ми також свято рідної мови, родинної пісні, народних ігор, народного рукоесництва, ставили українське обрядове весілля. І все це приурочували до Вашого славного ювілею. Наша МАНМ бореться за присвоєння їй Вашого імені, імені великого етнографа і фольклориста Павла Платоновича Чубинського». «Недавно ми їздили на телебачення, — пише Алла Давидова, — знімати обряд щедрування. За господиню була почесний член нашої Академії Ніна Матвієнко». А п'ятикласник Роман Кизима вийшов на відвертість:

«Добрий день, Павле Платоновичу!

Сьогодні б я дуже хотів Вас побачити й поговорити, бо наша Мала академія народних мистецтв бореться за присвоєння їй

Вашого імені. А що ми про Вас знаємо? Нічого майже, бо ніхто про це не дбав. І могила Ваша зрівнялась із землею, згубилась, як і згубилась наша мова.

Занівечили рідну найкращу українську мову. У столиці України, поблизу якої Ви народились, говорять по-російськи, як заговориш до киян по-російськи, поймуть тебе, а як по-українськи, то вони на тебе вирячать очі і не розуміють, що ти сказав. Погано ми зараз живемо, погано. А в нашій школі ми подбали робити все, щоб зберегти нашу мову і культуру».

Читаєш ці листи, і здається, що діти пишуть йому як живому і невмирущому, і вірять, що він їх почує і відповідь.

Дякуючи старатливості та обов'язковості відомого етнографа Йосипа Федаса, тепер можемо відтворити широку панораму першого в Україні всенародного вшанування пам'яті видатного вченого, письменника й громадського діяча. У п'ятому числі (1989) журналу «Народна творчість та етнографія» він опублікував детальну хроніку «Ювілей Павла Чубинського», складену за повідомленнями преси.

«Секретаріат правління Спілки письменників України, — зазначає Йосип Федас, — створив республіканську ювілейну комісію в такому складі: Д. Чередниченко (голова), В. Скуратівський (секретар), О. Костюк, О. Федорук, М. Жулинський, В. Яременко, Ф. Погребенник, Ю. Хорунжий, С. Білокінь, А. Зиль, Т. Онищенко, В. Стрілько, М. Малаш. Для організації урочистостей на батьківщині П.П. Чубинського було створено районний (міськрайонний. — Авт.) ювілейний комітет, який очолила секретар Бориспільського міськкому партії Т.Г. Онищенко. Спільними зусиллями республіканської комісії, бориспільського [міськ]районного оргкомітету, при активній участі міськрайонної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, відділів культури і народної освіти, Гнідинської восьмирічної школи (Малої академії народних мистецтв), здійснено ряд важливих заходів. Зокрема, гнідинські краєзнавці здійснили експедицію по місцях, пов'язаних з іменем П. Чубинського. У цій восьмирічці оформлено кімнату-музей П. Чубинського, проводяться уроки народознавства».

Далі повідомлялося, що розроблено проект пам'ятника П. Чубинському, організовано виставку художніх творів земляків-митців, ім'я Чубинського присвоєно Малій академії народних мистецтв Гнідинської восьмирічної школи...

Притримаємось хроніки Й. Федаса: «28 січня в Борисполі відбувся великий літературно-мистецький вечір, на якому слово про наукову й громадську діяльність П.П. Чубинського виголосив А. Погрібний. На вечорі виступили письменники В.О. Шевчук, Д. Чередниченко, М. Кагарлицький, дослідник творчості П. Чубинського А. Зиль, член-кореспондент АН УРСР П. Кислий. У концерті взяли участь народний артист СРСР А. Мокренко, народна артистка УРСР Н. Матвієнко, народний артист УРСР А. Бобир, бандурист В. Литвин, фольклорно-етнографічні колективи Бориспільщини». З відстані часу оцінюєш людей і події, й гріє душу аристократизм людської порядності тих, хто безвідмовно відважувався брати на себе відповідальність за усвідомлену правду й неспростовну доцільність. Тепер я абсолютно певний: тільки завдяки тому, що очолювала міськрайонну ювілейну комісію Тамара Георгіївна Онищенко, вдалося провести в Борисполі таке грандіозне свято Чубинського. По суті весь район і все місто заєдналися до цього вселюдського пошанування. А я ще й із Києва привіз 27 поважних гостей-учасників. Хто був на тих урочистостях, досі згадують небувале свято. «Вона прокидається, вона оживає, наша Україна», — підходили до мене зі своєю радістю в перерві тоді. Хоч сумнівні сили й спалили Будинок культури, в якому відбулося свято, але й тим людей не залякали. Бориспільці раділи, що відновлено могилу їхнього великого земляка. Тепер було куди приходити до Чубинського, було де заспівати його пісню. А Тамара Георгіївна, розуміючи всю складність ситуації, безстрашно стала на захист історичної правоти. У згадуваному інтерв'ю вона хвалилася, що «ніколи не уникала відповідальності», що «й сама хотіла б знати, хто, наприклад, винуватий, що довгі роки замовчувалося ім'я поета, автора пісні «Ще не вмерла Україна», відомого фольклориста... П.П. Чубинського». Знаючи добру вдачу Тамари Георгіївни, в роботі комісії щиро підтримували її Валентин Лисиця, Андрій Зиль, Віктор Йова, Зоя Вихрова, Юрій

Новохатько та й інші сподвижники. Вони думали про справу, про честь України. А не про дріб'язкові інтереси.

«Ювілейний вечір відбувся 14 лютого в Київському університеті». Слово про ювіляра вголосив відомий вчений Василь Яременко. Цікава деталь: у своєму слові Василь Васильович цілком слушно сказав, що він не бачить у тексті Чубинського нічого антинародного, ворожого, й зачитав першу строфу. Люди мерщій повиягали ручки-олівці й стали записувати. Тоді він озвучив увесь текст. Вечір був просто могутній.

«У республіканському будинку літераторів відбувся вечір «П. Чубинський і українська мова». Вступним словом його відкрив письменник І. Ющук. Промовці говорили про роботу, проведenu напередодні пам'ятної дати (Д. Чередниченко), великий внесок П. Чубинського у розвиток культури українського народу (А. Погрібний), педагогічні погляди, участь П. Чубинського в перепису населення м. Києва 1874 р. (Ю. Хорунжий, Валерій Шевчук), необхідність здійснення експедиції по місцях Чубинського, перевидання його доробку (М. Пазяк, В. Скрипка, А. Зиль). Виступили також М. Кагарлицький, П.С. Кислий.

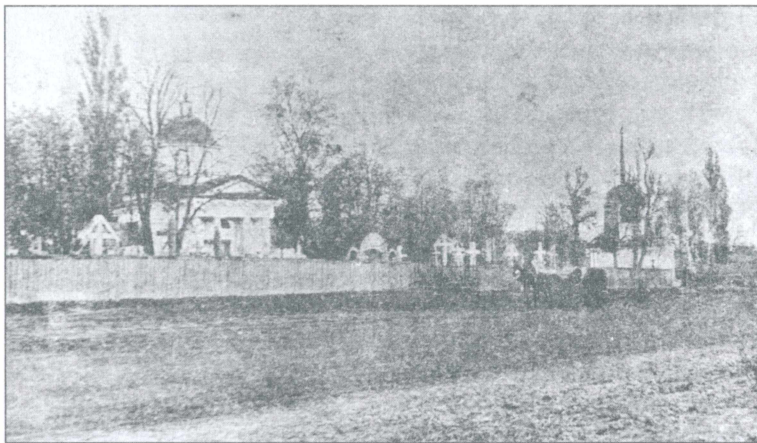
На Черкащині пройшло обласне свято пам'яті Чубинського».

А тим часом тривала копітка робота з підготовки науково-практичної конференції, а також друкувалися в пресі розповіді про замовчуваного досі вченого, про його праці, дослідження та поетичні твори.

«17 лютого у конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР відбулася республіканська науково-практична конференція, ор-

*Знамениту пісню Чубинського—
Вербицького виконує кобзар
Микола Литвин*

*Бориспіль Київської області. Книшів цвинтар,
на якому поховано Павла Чубинського*

ганізована Спількою письменників України, Київським державним університетом ім. Т.Г. Шевченка, Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР. Конференція започаткувала глибоке дослідження наукового доробку і громадської діяльності П.П. Чубинського. У широкому діапазоні оригінальних, насичених першоджерельним матеріалом доповідей і повідомлень можна виділити кілька аспектів.

Про діяльність Павла Чубинського в контексті культурного життя тогочасної епохи йшлося в доповідях: В.П. Плачинда. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, й участь у ньому П. Чубинського; С.І. Білокінь. Павло Чубинський і «Стара громада»; П.І. Арсенич. Зв'язки П. Чубинського з галицькими фольклористами; О.О. Франко. Павло Чубинський і Федір Вовк.

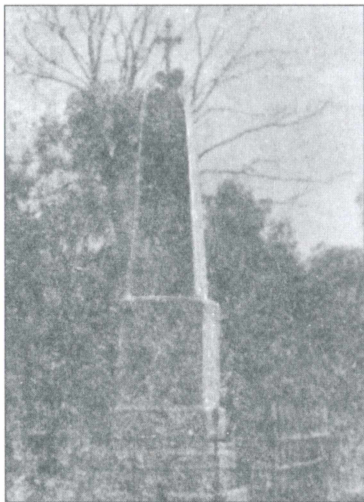
Ряд доповідей було присвячено висвітленню діяльності Павла Чубинського в різних регіонах України і поза її межами. Цю тему активно розробляє Д.С. Чередниченко, який, крім вступного слова, при відкритті конференції, виголосив цікаве повідомлення

«П'єса Михайла Старицького «Не судилось» і Павло Чубинський». С.А. Китова розповіла про перебування П. Чубинського на Черкащині, познайомила з сучасними записами колядок і щедрівок, зроблених під її керівництвом студентами Черкаського педінституту. Тема повідомлення Л.М. Лихач — «Чубинський і Смиренко». Л.В. Іванникова порівняла сучасні записи казок із Хмельниччини зі зробленими П. Чубинським на тій же території. С.І. Шевчук не тільки зібрав по крупинках зафіксовані друком факти, але й спеціально відвідав Архангельський край, що дало йому змогу підготувати ґрунтовну, насичену першоджерельним матеріалом доповідь «Архангельський період у житті й науковій діяльності П. Чубинського». «Про значення діяльності П. Чубинського йшлося в доповіді А.Г. Погрібного «Діяльність П. Чубинського і питання вивчення та видання фольклорно-етнографічної спадщини дореволюційного часу» і В.О. Шевчука «Павло Чубинський і сучасні проблеми народознавства». Промовці гостро і справедливо говорили про болюче і вкрай занедбане питання публікації фольклорних багатств.

В окремий цикл об'єднуються доповіді і повідомлення, в яких висвітлювалися питання вивчення спадщини П. Чубинського: М.М. Пазяк. Павло Чубинський — збирач і видавець прислів'я та приказок; С.В. Мишанич. Павло Чубинський — збирач, видавець і дослідник української народної міфології; О.Ю. Бріцина. Едиційні принципи видання казкової прози П. Чубинського; Т.І. Колотило. Пісенні алегорії у «Працях...» П. Чубинського; В.Т. Скуратівський. Павло Чубинський про унікальний обряд «Погуковщина»; В.М. Сироткін. Павло Чубинський — дослідник звичаєвого права українців.

Цікавими були також інші виступи. Ф.П. Погребенник поділився спостереженнями над поетичною творчістю П. Чубинського. Ю.М. Хорунжий виголосив доповідь «П. Чубинський і перший перепис населення в Києві». П.С. Кислий зробив повідомлення «Народні перекази про Чубинського в селах Бориспільського району». Т. Г. Онищенко розповіла про вшанування пам'яті П. Чубинського на батьківщині ювіляра.

На конференції була прийнята ухвала...»

*Первісний вигляд могили
Павла Чубинського.
Із зарубіжної публікації*

Йосип Федас, підсумовуючи хроніку, дійшов висновку: «Ювілей привернув увагу до постаті П.П. Чубинського, якому по праву належить почесне місце в пантеоні видатних діячів української культури».

Скажемо відверто, ювілей був також доброю нагодою самому розібратися і людям розповісти, хто ж такий ювіляр. Отож наша комісія постаралася й цього не упустити. Хоча спостережники з білого дому на Орджонікідзе й сварилися мені пальцем: «О-о, це неоднозначна постать!..», але я їм відверто відповів через журнал «Соціалістична культура: «А я ось перегорнув безліч усіляких

матеріалів і не бачу жодного гріха цього чоловіка перед рідною землею, перед своїм народом».

Починали ми перші публікації в Бориспільській міськрайонній газеті «Трудова слава». Ось перелік декотрих із них: Зиль А. «Народознавець» (4, 11, 16, 23, 29 лист., 3 грудня 1988), «Шляхами П.П. Чубинського» (6 грудня) того ж автора; Антоненко О. «Мені мати розповідала...» (30 грудня); Чередниченко Д. «Примножувати і берегти» (28 січня 1989); Івасенко В. «Не заросте народна стежка». Потім перейшли на інші періодичні видання. У «Молоді України» (26 січня 1989) — Чередниченко Д. «Будемо разом жити»; в «Соціалістичній культурі» (№ 1–2, 1989) — «Велетень української культури» цього ж автора; у «Сільських вістях» (27 січня 1989) — «3 Атлантиди української культури» А. Погрібного; у «Вітчизні» (№ 1, 1989) «Не пропала сила...» Ю. Хорунжого; у «Черкаській правді» (27 квітня 1989) — «У пошуках народних скарбів» М. Пономаренка; в «Народній творчості та етнографії»

(№ 2, 1989) — «Визначний діяч української культури» І.П. Березовського.

Переглядаю свої давні нотатки «Павло Чубинський у творчості Дмитра Чередниченка. (Бібліографія)». Крім згаданих публікацій, ще чимало інших, а також виступів, повідомлень... Дещо згадаю, бо все-таки це стосується нашої теми.

Павло Чубинський і українська мова. Доповідь на ювілейному вечорі в Будинку письменників України. — 1989 р. — 20 січня.

Будемо разом жнивувати // Молодь України. — 1989 р. — 26 січня.

Примножувати і берегти // Трудова слава. — 1989 р. — 28 січня.

П'єса Михайла Старицького «Не судилось» і Павло Чубинський. Доповідь на науково-практичній конференції, присвяченій 150-річчю П. Чубинського. — 1989 р. — 17 лютого.

Берегти коріння роду // Трудова слава. — 1989 р. — 30 вересня.

Від маминої пісні // Трудова слава. — 1990 р. — 9 січня.

Отже, національний гімн // Соціалістична культура. — 1990 р. — літо.

У земляків П.П. Чубинського // Народна творчість та етнографія. — 1990 р. — № 5.

Від патріотичних пісень до національного гімну. Уроки прозріння. Доповідь на республіканській науковій конференції «Історичні традиції української національної символіки». — 1991 р. — 8 червня.

Резолюція наукової конференції «Історичні традиції української національної символіки» (тут є і мій підпис) // Культура і життя. — 1991 р. — 22 червня.

Подумаймо, поміркуймо // Трудова слава. — 1991 р. — 26 березня.

«Ще не вмерла Україна» // Культура і життя. — 1991 р. — 17 серпня.

Ми нарешті мусимо до нього прийти // Українська мова і література в школі. — 1991 р. — №№ 7, 9.

Павло Чубинський і Софія Русова. Доповідь на науково-практичній конференції, присвяченій 135-річчю Софії Русової. — 1991 р. — 23–24 вересня.

Роль малих академій народних мистецтв у відродженні національної культури. Виступ на республіканській науково-прак-

тичній конференції «Проблеми виявлення, охорони та вивчення пам'яток народної культури». — Кіровоград, 1989 р. — 4–5 грудня.

Від патріотичних пісень до національного гімну (Історія створення пісні «Ще не вмерла Україна») // Українська мова і література в школі. — 1991 р. — № 12.

Уроки прозріння. Публіцистичні роздуми письменника про Павла Чубинського // Українське радіо. — 1991 р. — 2 серпня, 12 вересня, 29 грудня.

Історія гімну // Андріївський узвіз. — 1992 р.

Він будував незалежність України. Публіцистичні роздуми про Чубинського і сучасність // Українське радіо. — 1992 р. — 3 січня.

Уроки Павла Чубинського — уроки незалежності України // Жива вода. — 1991. — № 5.

Прочитуймо, розвиваймо Павла Чубинського // Виступ на науково-практичній конференції з питань збереження пам'яток народної культури. — К., 1990. — грудень.

Софія Русова і Павло Чубинський // Українська мова і література в школі. — 1992. — № 1.

Павло Чубинський. Вірш // У кн.: «Брама». — К., 1991.

Софія Русова і Павло Чубинський // Українська мова і література в школі. — 1992. — № 1.

Національний гімн-130 // Жива вода. — 1993 р. — січень.

Предтечі. До 120-річчя Південно-Західного відділу Російського географічного товариства // Жива вода. — 1993 р. — лютий.

Світильник духу // Витоки. — 1993 р. — листопад.

Вогонь — батько, вода — мати. Роздуми про національну символіку // Жива вода. — 1994 р. — червень.

«В одну громаду скуті...» // Родовід. — 1995. — число 1(10).

Павло Платонович Чубинський. Коротка біографія // Жива вода. — 1996 р. — серпень.

Народ наш був і є, і вічно буде. Кілька слів на 160-річчя Павла Платоновича Чубинського // Жива вода. — 1999 р. — січень.

Під знаком його імені // Світло. — 1999 р. — січень.

Як же в Чубинського? // Літературна Україна. — 1999 р. — 26 квітня.

Подвижник Другого Українського відродження // Жива вода. — 1999 р. — квітень.

Народився на рідному полі. Деякі штрихи до історії українського національного гімну. Доповідь прочитано на науково-практичній конференції «Україна на межі тисячоліть: держава, культура, нація» // Жива вода. — 1999 р. — серпень.

Деякі штрихи до історії українського національного гімну // Самостійна Україна. — 2001 р. — серпень.

Павло Чубинський. Сопілка. Поезії, переклади / Упорядкування, підготовка текстів та статті Дмитра Чередниченка: Передмова. Павло Платонович Чубинський. *Коротка біографія*. Деякі штрихи до історії українського національного гімну. — К.: Задруга, 2001.

Деякі штрихи до історії українського національного гімну // Народна газета. — 26.03. — 02.04.2003 р.

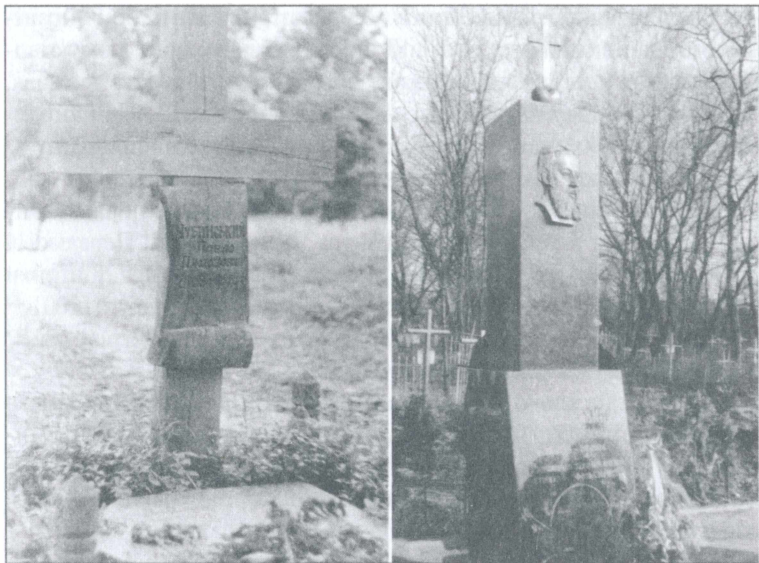
Безсмертне слово поета як основа народної пісні і державного гімну України (До 165-річчя від дня народження Павла Чубинського) // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1–2.

Павло Чубинський // Славетні творці гімну України // Веселка. — 2003.

Останні роки життя Павла Чубинського (За листами Катерини Іванівни Чубинської до Олександра Кістяківського та щоденниковими записами Олександра Кістяківського. Доповідь на міжнародній науковій конференції «Людина в просторі етнічної культури» (До 165-річчя від дня народження Павла Чубинського). — 2004. — 14 травня.

А ще ж Укртелефільм і Укркінохроніка випустили стрічку «Рід» (1992). Режисер Оксана Михайлова. Автори сценарію Дмитро Чередниченко і Сергій Цушко.

І не так давно — 26 січня 2001 року — виступаю в Борисполі в ліцеї «Дизайн-освіта» імені Павла Чубинського на науково-практичній конференції «Павло Платонович Чубинський — видатний етнограф, географ-краєзнавець, громадський діяч». Тема мого виступу: «Поетична спадщина П. Чубинського». Приємно, що естафету подвижництва підхоплює молодь. Більшість промовців на цій конференції — учні ліцею. Виступає і сам директор — Лариса Ананіївна Власенко. Девіз конференції — «Я в світі широко працював, Я сіяв те, що Бог послав» (П. Чубинський).

*Відновлена могила Павла Чубинського на Книшевому цвинтарі.
Спершу було поставлено дубовий хрест із надгробною плитою,
потім — гранітний надгробок*

Ще був матеріал і епістолярного жанру. Коли в січні 1992-го в телеінтерв'ю спікер обмовився, що над гімном працюють поети, щось там пишуть, а у «Вечірці» з'явилися саморобні вірші на мотив Михайла Вербицького, я обурився й написав ґрунтовного листа до високошановної Президії Верховної Ради України: «Звичайно, все це можна було б пропустити мимо вух, якби не знав багаторічної стражденної історії українського національного гімну. Якби не знав, що *світ* уже не раз відзначав поважні ювілеї нашого гімну (тільки не ми). Скільки титанічних імперських зусиль було кинуте на те, щоб витравити з душі народу його волелюбну присягу! А ця присяга (гімн) допомогла народові здобути державну незалежність: згадаймо всі мітинги, демонстрації, сув'язі, ланцюги єднання, вибори депутатів і президента — з жовто-синім прапором, тризубом і національним гімном. Тепер держава, замість справити 130-річний

ювілей гімну, береться його переписувати, щоб уже вкотре розійтися з народом: адже народ співатиме одне, держава — друге. І знов (уже вкотре!) національний гімн не удостоїться чести бути державним? Чим же і перед ким він завинив? Гаразд, наші опоненти вигадують всяке, аби тільки не допустити, щоб пісня, яка не давала народові загинути, стала символом незалежної держави. А ми самі?»

Слава Богу, мене почули. Допомогли опублікувати в «Андріївським узвозі» чималу «Історію гімну», яку роздали депутатам, взяли в мене шість різних записів виконання славня, подбали про нове аранжування, зробили новий запис..., а на сторінках різнобарвної преси знову й знову всякі заблудлі й недовчені фахівці вправлялися в своїх побрехеньках на адресу національної святині, що само собою непристойне й неприпустиме в цивілізованому світі. Але, дякувати Долі, маємо і мудрих розважливих людей, які не дозволять глумитися над нашим найпотаємнішим. Заступник голови Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, професор Олександр Пономарів однозначно заявив: «Ще не вмерла Україні і слава, і воля» — справді загальноукраїнський національний гімн, бо його слова написав наддніпрянець Павло Чубинський, а музику — галичанин Михайло Вербицький. Написали ще тоді, коли наша країна була поділена кордонами чужих держав. З цим гімном українці багатьох поколінь сиділи по в'язницях, каралися на каторгах, воювали і вмирили за волю Батьківщини. Недаремно всі загарбники нашої землі ненавиділи той гімн і всіляко намагалися принизити його. Так само, як і наш небесно-золотий прапор та священний герб-тризуб.

У незалежній (хай поки що тільки юридично) Україні «Ще не вмерла...», блакитно-жовтий прапор і тризуб стали державними символами. У цих символів, як і в самої незалежної України, багато опонентів, недоброзичливців, а то й відвертих ворогів навіть усередині країни, навіть у владних структурах». («Слово Просвіти», 25 січня, 2002 р.).

А в тій же газеті за 19–25 квітня Юрій Руденко, професор Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Юрій Єлісєнко, професор Київського гуманітарного інституту, Іван Юшук, професор Міжнародного інституту лінгвістики і пра-

ва, заслужений діяч науки і техніки України, пишуть: «Дослідники історії написання цієї пісні Л. Білецький, В. Сніжко, Ф. Погребенник, Д. Чередниченко та інші скрупульозно й сумлінно вивчали, а деякі з них — і нині продовжують вивчати умови створення тексту, його варіанти, поширені серед народу. Особливо є корисною книжка, видана Д. Чередниченко (Чубинський П. Сопілка, К.: Задруга, 2001), у якій наводяться нові наукові факти, зокрема про першотекст вірша П. Чубинського «Ще не вмерла України і слава, і воля». Гармонійно поєднуючи в собі науковий професіоналізм і український патріотизм, Д. Чередниченко висловлює цікаві думки, відновлює автентичний текст пісні-гімну, обґрунтовує на широкому культурно-історичному тлі положення, які допомагають глибше й усебічніше зрозуміти націєтворчу, державотворчу роль у сучасному житті вірша-пісні «Ще не вмерла...» П. Чубинського—М. Вербицького». І далі: «Віддамо належне досліднику Д. Чередниченку: у вже згаданій книжці він наводить дуже цікаві й переконливі, неспростовні наукові факти, матеріали, які свідчать про вітчизняне походження і першого речення вірша П. Чубинського «Ще не вмерла України і слава, і воля», і всього твору». А для мене найважливіший оцей пасаж: «Стисло згадані в цій статті ідейно-духовні зв'язки Державного Гімну України з літературою Козацької доби, творчістю Т. Шевченка, П. Куліша, інших діячів української науки і культури сприяють збереженню і поглибленню наступності та спадкоємності поколінь, вихованню молоді в національно-гуманістичному дусі, розвитку духовності, державності українського народу. Закарбований в історичній пам'яті Нації, в її багатогранній культурі, Гімн України став могутньою ланкою в історичному розвитку рідного народу». Воістину так!

Навіть на слуханнях у Верховній Раді зав'язалася суперечка: одне пропонує залишити радянський гімн, тільки вишкребити слово «Союз», друге зачитує свій самодіяльний, третє мудреє ще щось. «Не треба лукавити» — гарячкував «нашоукраїнець» Павло Мовчан. «Комусь явно кортить повернутися до гімну СРСР, і не лише до гімну», — викривав він. «Кому саме? А тим, — розвінчував чужі потаємні мрії Мовчан, — хто при виконанні державного Гімну або мовчить, або «плямкає губами», або навіть наспівує со-

бі під ніс «прекрасну й сильну Україну» у складі щасливого СРСР» («Україна молода», 5 березня 2003 р.).

І все ж таки 6 березня 2003 року Верховна Рада України прийняла Державний Гімн. Здавалося б, усім — радіти й творити Державу. Але ж ні. Зараз же в пресі зарябіло «жовтими фактиками».

Я виступив у «Літературній Україні» (20 березня 2003 р.) з розгорнутою реплікою. Мушу навести її повністю, бо вона стосується важливих моментів.

«ПЕРЕСТАНОВКИ, ПІДТАСОВКИ... ЗАДЛЯ ЧОГО?»

Сучасники Чубинського, а також архіви охранки однозначно свідчать, що слова пісні «Ще не вмерла України і слава, і воля» написав *експромтом* Павло Чубинський у своїй кімнаті, яку він винаймав на Великій Васильківській. Відома точна адреса, відомі й люди, що були при цьому й тут же вперше співали в доброму піднесенні новий текст на сербський мотив...

І на тобі сюрприз — читаємо в «Голосі України» за 7 березня цього року: «Автором вірша «Ще не вмерла України ні слава, ні воля...» спершу вважали Шевченка, потім Чубинського. Та йому належить лише редактура і приспів». І потягнув автор публікації чомусь Чубинського в чужий будинок Голіциних співати «Єще Польска не згінела», аби Чубинський сказав Вербицькому Миколі: от і нам би таку пісню! Але ж Чубинський не з тих, що балакають, а з тих, що роблять...

Боже, стільки вже було тих підтасовок, що аж дивно! Сенатор Лімановський нав'язував версію, що він продиктував «Мазурку Домбровського» Чубинському аж в Архангельську, після чого, мовляв, той написав «Ще не вмерла...» Пробі! За цю пісню Чубинський і опинився там, на півночі. Саме силкування підтасувати думку, що наш славень похідний від польського, завело в нетуди й автора публікації в «Голосі України» (та ще й на другий день після затвердження гімну Верховною Радою України!).

Спочатку дивно було читати, а тоді як натрапив на ще химерніші перли, то й дивуватись перестав.

Ось читаємо такий пасаж: «Шевченко скоро помер. Похорон збігся в часі з панахидою по загиблих у Варшаві маніфес-

тантах. На поминах поляки співали «Ще Польска не згинела», а потім пішли на похорон Шевченка...» А тепер звернімося до неспростовного документа. В журналі «Колокол» (1861, № 102, с. 856) повідомлялося: «28 февраля были похороны Т.Г. Шевченка, прах которого на днях будет перевезен в Малороссию. По окончании похорон один из студентов объявил всем присутствовавшим, что завтра, т. е. 1 марта, в католической церкви будет реквием в память убитых в Варшаве 13 и 15 февраля. Реквием действительно состоялся...»

І що могли тоді співати на поминах?.. Читаємо про ці дні в литовського класика Вінцаса Міколайтиса-Путінаса: «Тим часом «червоні» ухвалили 27 лютого повторити маніфестацію в ще більших масштабах і надати їй характеру всенародного протесту. Сотні агітаторів розсипались по місту, скликаючи всіх до Костьолу кармелітів на поминах. Після відправи натовп, що швидко розростався, ринув до будинку намісника. Навіть нагайки козаків не могли його спинити. Другий натовп зібрався біля Бернардинського костьолу й заспівав гімн «Боже, щось Польскен». Сім разів козаки нападали на юрбу й щоразу були відбиті камінням та цеглою».

Поважний дослідник національного гімну В. Трембіцький правдиво свідчить: «Вірш П. Чубинського друковано пізніше і в польській пресі у Львові, з думкою похвалитися, що він є наслідуванням «Мазурки Домбровського», пізнішого польського національного гімну».

Отже, на поминах в Петербурзі, що відбулася не перед похороном Шевченка, а на другий день після похорону, найпевніше, звучав гімн «Боже, щось Польскен», а не «Мазурка Домбровського».

Оце вже найдивніше: задля чого ті перестановки та підтасовки, коли ж факти промовляють зовсім інше? Редакція газети зазначила, що публікація «Люди і тексти» є скороченим викладом заключного розділу з рукопису книги п. Сиротенка «Незнаний Шевченко». Постає запитання: чи й увесь Шевченко в цього автора такий, що й не впізнаєш?

А перші два рядки національного-державного гімну Павла Чубинського—Михайла Вербицького звучать так: «Ще не вмерла

України і слава, і воля». «І слава, і воля» — так, як у «Івані Підкові» Тараса Шевченка («Панували, добували і славу, і волю»), оскільки й написано було пісню як відповідь на цей вірш.

Р. С.: Чудово, що Верховна Рада України нарешті затвердила національний гімн Павла Чубинського—Михайла Вербицького як державний. Цим самим довела, що не розходиться з народом.

Але по радіо й телебаченню я почув неправильний коментар, тому як дослідник життя і творчості Чубинського мушу дещо уточнити. Аж ніяк не можна говорити, що текст «трохи підредагований», коли йдеться про перші два рядки.

Кілька років тому проводився конкурс на кращий текст державного гімну. Я був членом робочої комісії, від якої виступав на засіданні урядової комісії, що відбувалося під головуванням В.В. Дурдинця. І тоді було прийнято досить чітке формулювання ухвали, яке звучало й по радіо: повернутися до історичного тексту Павла Чубинського «Ще не вмерла України і слава, і воля...» Це відповідає дійсності. Адже і в архівах охоранки, й у спогадах друзів Павла Платоновича саме так звучать ці перші два рядки славетної пісні. Про те не раз мовилося в моїх дослідженнях, зокрема в книзі «Павло Чубинський. Сопілка» (К., 2001, с. 17, 52, 60...).

А мені часто набігає на думку стаття Оксани Забужко, опублікована в газеті «Час» за 5 лютого 1999 року (хоча у рубриці і вкралися помилка: того року минало не 120 років з дня смерті Чубинського, а 115 і не 28 січня, а 26-го), під символічною назвою: «... чому мені шкода людей, які прожили вік, так і не довідавшись, що таке національний гімн». «Нещодавно, будучи в Німеччині, — згадує авторка, — довелося мені навчачи бачити на телеекрані, як устає для співу національного гімну тамтешній парламент... і згадався чи не єдиний вітчизняний аналог: влітку 1996-го, по прийнятті Конституції, коли представники непримиренно ворожих партій тисли собі навзаєм руки, віншуючи з переможним компромісом, і на мить шире емоційне піднесення, здавалося, справді об'єднало було всіх, присутніх у тій залі, в спільному душевному пориві, війнувши спогадом про не так давні, тривожно-прекрасні часи буремних нічних мітингів, — і стояв наш парламент, яко єдин муж, і як у добрих людей водиться, співав багатостраждальний і нарешті

легалізований національний гімн: просто тобі сльози навертались на очі! (не біймося бути сентиментальними — не так уже багато шансів дає нам життя на публічну маніфестацію якихось шляхетних почуттів, та й із самими тими почуттями щось нерясно)».

І тут авторка помічає несусвітнє: «Втім, «яко єден муж» — то, звісно, розчулене перебільшення, бо й у ту врочисту годину співали в нашому залі далеко не всі, а дехто був дозволив собі навіть сидіти (коментарі зайві! — в правовій державі це було б останнє парламентське «сидіння» обструкціонерів)». Бере її вже не гнів, і не сором, а просто безмежний людський сум і жаль тих людей, які прожили вік, так і не довідавшись, що таке національний гімн. Вона захоплюється чеською духовною монолітністю і єдністю. Наводить такий зворушливий приклад: «І «чеський» сектор стадіону, підвівшись, яко єден муж, голосно співає свій гімн разом із командою на полі, — фанати-тінейджери в спортивних куртках, туристи-вболівальники, що поприїздили до Англії цілими родинами, — всі вони становлять у цю мить одне — і яке ж одухотворене! — ціле: вони співають чеський гімн — мов закликають чеську перемогу!» Тож цілком логічно звертається до отих — «сидунів»: «Ну нежже, нещасний ти чоловіче, нежже ніколи в житті не кольнуло тебе — ну бодай би заздрістю: звідати щось подібне?... Адже наш гімн — із тієї самої доби Великого Слов'янського Пробудження, що почалася в Європі «весною народів» 1848 року, коли скресала крига імперій, приймалися конституції, скасовувалося кріпацтво...» І виносить свій вирок тим, хто не йде в ногу з історією: «І хай українцям поталанило тоді, в ХІХ столітті, найменше з-поміж усіх охоплених визвольним рухом слов'ян, але саме там було покладено початок того довгого й трудного, повільного, як борсання під снігом, а однак нездоланного історичного процесу, котрий... відколи «західняк» М. Вербицький поклав вірш «східняка» П. Чубинського на музику, здійснивши таким робом символічне духовне «возз'єднання» силоміць розірваної межі двома імперіями України, озвучувався отим упертим «Ще не вмерла...», — щоб врешті, в останній декаді століття ХХ, вчинити тебе, сиротино ти безродний, не більше ж, не менше, як парламентарієм європейської держави (!!!), — так устань, горечко наше, і постій, якщо вже слів не знаєш, мовчки, коли вступає в силу цей

хор «мертвих, і живих, і ненарождених», — коли не з поваги до її Величності Історії встань, то принаймні — принаймні! — з поваги до себе ж таки самого...»

Стільки наших славних імен писало про цю священну пісню! Іван Франко, Володимир Винниченко, Дмитро Дорошенко, Улас Самчук, Іван Багряний, Борис Харчук, Євген Куртяк, Галина Гордасевич, Валерій Шевчук, Юрій Хорунжий, Володимир Лучук... Зворушливо описує Наталена Королева, як у серці замшілого генерала озвалася Україна. А коли він почув «Ще не вмерла...», то й збентежився:

«— Прекрасно! Прекрасно!.. Що ж це за пісня?

— Гімн...

— Який гімн?..

— Таж український!

Все раптом замовкає. Найбільш отетерів господар. Але враз отямлюється і, скільки може швидко, чимчикує до дверей та торгає за клямку: чи добре замкнено? Потім визирає вікном на вулицю, швидко вертає до роялю й згання всіх гостей до тіснішого кола:

— Так заспівайте ж спочатку сама! Все, все! Аж до кінця!.. Я ще ніколи не чув. Ніколи! Навіть не знав, що єсть наш... наш гімн... Тільки не співайте на повний голос...»

Оце неповторне усвідомлення, що «є наш гімн», не раз надихало й підносило, не раз ще благословлятиме на творення добра заради неї одної — Батьківщини.

А тим, що він у нас є, ми зобов'язані передусім справжньому велетневі української культури, вченому і поетові Павлові Платоновичу Чубинському, який у вересні 1862 року в Києві у своїй кімнаті, яку він винаймав у будинкові купця Лазарева на вул. Великій Васильківській, написав експромтом слова цієї священної пісні. І видатному композиторові з Галичини о. Михайлові Вербицькому, який дав цій пісні вільні крила.

1995 року в Литві, коли я був на міжнародному фестивалі «Поетична весна», залюблена в Україну професорка Вільнюського університету Біруте Масьонене-Балтрушайтіте мені сказала: «Маючи такого титана науки й культури, як Чубинський, Україна може успішно будувати цивілізовану незалежну державу, зверне-

ну в квітуче майбутнє. Ви маєте провідний мотив, як зірку провідну, як ми маємо Майроніса».

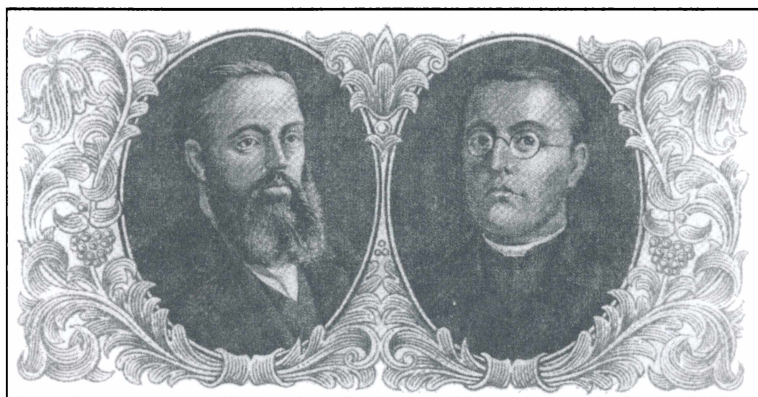
...А мені все той вінок священних вогнів перед очима. Святкових, урочих, якими зустрічають мої земляки прихід нової надії, вісті благої з-за темного лісу чи з-за непорушних гір. Я бачу і чую, як викликають співом, танком замовляють той світлий прихід, освячують землю і душу до того приходу.

І ось молоді голоси на щирому піднесенні співають про нездоланну Україну, про її славу і волю, про лицарську гідність козацького роду. І лине той клятвенний спів по горах, долинах, і віщує світле майбуття країні, а творцям пісні — осяяння.

25 квітня 2003 р.

м. Київ.

Додаток
**ВСЕНАРОДНА СЛАВА
ПІСНІ**

Насамперед подаємо вірш Павла Чубинського як, на нашу думку, найближчий до оригіналу: його записано із вуст тих, хто був учасником першого виконання пісні на Великій Васильківській, 122, у вересні 1862 року. (ЦДІАУ, ф. 473, оп. 1, спр. 20).

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНИ І СЛАВА, І ВОЛЯ

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття-молодці, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороги, як роса на сонці,
Запануєм, браття, й ми у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за свою свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.
Гей, гей, браття милі, нумо братися за діло.
Гей, гей, пора встати, пора волю добувати.

Наливайко і Павлюк, і Тарас Трясило
Із могили нас зовуть на святе діло.¹
Спогадаймо славну смерть лицарства-козацтва,
Щоб не стратить марно нам свого юнацтва.

Приспів.

Гей Богдане, Богдане, славний наш гетьмане,
Нашо віддав Україну москалям поганим?
Щоб вернути ж волю нам — ляжем головами,
Наречемся України славними синами.

Приспів.

Наші братчики-слов'яни вже за зброю взялись,
Не діжде ніхто, щоб ми позаду zostались.
Поеднаймося разом всі, братчики-слов'яни.
Хай же гинуть вороги, хай воля настане!

Приспів.

Тепер подаємо текст, опублікований у журналі «Мета», № 4 (грудень, 1863, Львів). Добірка складається із таких віршів: «Ще не вмерла Україна», «Сидючи в неволі, 1847 р.» («Мені однаково...»), «До Миколи Костомарова», «Завіщання» («Як умру, то поховайте...»). Під добіркою підпис: Шевченко.

Побільшена марка, випущена до сторіччя національного гімну

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна,
 І слава, і воля!
 Ще нам, браття-молодці,
 Усміхнеться доля!
 Згинуть наші вороги,
 Як роса на сонці;
 Запануєм, браття, й ми
 У своїй сторонці.
 Душу, тіло ми положим
 За свою свободу,
 І покажем, що ми браття
 Козацького роду.
 Гей-гей, браття миле,
 Нумо братися за діло!
 Гей-гей пора встати,
 Пора волю добувати!

Наливайко, Залізник
І Тарас Трясило
Кличуть нас із-за могил
На святее діло.
І згадаймо славу смерть
Лицарства-козацтва,
Щоб не втратить марне нам
Свого юнацтва.

Душу, тіло і д.
Ой Богдане, Богдане,
Славний наш гетьмане!
Нащо віддав Україну
Москалям поганим?!
Щоб вернути її честь,
Ляжем головами,
Назовемся України
Вірними синами!

Душу, тіло і д.
Наші браття Славяне
Вже за зброю взялись;
Не діжде ніхто, щоб ми
Позаду зістались.
Поеднаймося разом всі,
Братчики-Славяне:
Нехай гинуть вороги,
Най воля настане!

Душу, тіло і д.

Тепер — текст пісні «Ще не вмерла Україна» з автографа Вербицького для голосу та гітари, який зберігається у відділі рукописів ЛНБ, ф. Якубовича, № 16, п. 1. На рукописі напис: «Манускрипт Михайла Вербицького. На пам'ятку і до переховання в бібліотеці передаю хвальному товариству «Станіславівський Боян». О. Віктор Матюк».

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна
і слава і воля!
Ще нам браття молодці
Усміхнуться доля!

*Михайло Вербицький, один із піонерів музичної творчості
в Галичині XIX ст. Автор музики національного гімну*

Згинуть наші вороги
Як роса на сонці
Запануєм браття й ми
У своїй сторонці
 Душу тіло ми положим
 за свою свободу
 І покажем що ми браття
 козацького роду,
 Гей гей браття миле
 Нумо братися за діло!
 Гей гей пора встати
 пора волю добувати.
Наливайко Залізник
І тарас Трясило
Кличуть нас із-за могил
На святее діло.
Ізгадаймо славному смертю
Лицарства Козацтва
Щоб не втратить марне нам
Свого юнацтва.

Душу тіло і пр.
Ой Богдане Богдане
Славний наш Гетьмане
Нащо оддав Україну
Москалям поганим
Щоб вернути її честь
Ляжем головами
Назовемся України
Вірними синами

Душу тіло і пр.
Наші браття Слов'яне
Вже за зброю взялись
Не діжде ніхто щоб ми
Позаду zostались
Поеднаймося разом всі
Братчики Слов'яне
Нехай гинуть вороги
Хай воля настане.

Душу тіло і пр.

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

На 3 голоси в супроводі фортепіано.

Уклад Дениса Січинського

Ще не вмерла Україна і слава і воля,
Ще нам браття молодії усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми браття у своїй сторонці.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу...

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА...

Сл. П. Чубинського. Муз. М. Вербицького.

На мішаний хор переложив Ф. Колесса

Ще не вмерла Україна і слава і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля!
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду!

180 $\frac{17}{22}$
 2. *Allegro*

Не ми вмерло (успіху і перемозі)
 на 3. місце на інструменті в музичній філармонії

46.1

Сoprano
 alt.
 Piano

Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,
 Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,
 Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,
 Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,

12. 180

Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,
 Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,
 Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,
 Не ми вмерло на у-бо-и-на сла-ва, бо-ва,

Уклад Дениса Січинського

Так ось надруковано цей вірш Павла Чубинського в «Українській музі» (К., 1909):

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Ще не вмерла Україна і слава, і воля,
Ще нам, браття молодці, усміхнеться доля!
Згинуть наші вороги, як роса на сонці,
Запануєм, браття, ми у своїй сторонці!

Душу й тіло
Ми положим
За свою свободу
І покажем,
Що ми, браття,
Козацького роду!
Гей, гей, браття милі,
Нумо братися за діло!...
Гей, гей, пора встати,
Пора волю добувати!

Ой, Богдане, Богдане, славний наш гетьмане,
Нащо оддав Україну ворогам поганим?!
Щоб вернути її честь, ляжем головами,
Наречемся України вірними синами!

Душу й тіло... і т. д.

Спогадаймо тяжкий час, лихую годину
Й тих, що вміли умирати за нашу Вкраїну.
Спогадаймо славну смерть лицарства-козацтва!
Щоб не стратить марно нам свого юнацтва!

Душу й тіло... і т. д.

А це з окремого видання Кирила Стеценка 1917 року:

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Сл. П. Чубинського. Муз. К. Стеценка

Ще не вмерла Україна і слава, і воля!
Ще нам, браття молодці, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороги, як роса на сонці!
Запануєм, браття, ми у своїй сторонці!

Приспів: Душу й тіло ми положим за свою свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.
Гей, гей! Браття милі, нумо братися за діло.
Гей, гей! Пора встати, пора волю добувати!
Наливайко і Павлюк, і Тарас Трясило
Із могили кличуть нас на святее діло!
Гей, згадаймо славу смерть лицарства козацтва,
Щоб не втратить марно нам свого юнацтва!

Приспів.

Гей, Богдане, гей, Богдане, славний гетьмане!
Нащо віддав Україну Москві на поталу?
Щоб вернути її честь, ляжем головами,
Назовемся України вірними синами.

Приспів.

У збірнику пісень для сім'ї і школи «Луна», що упорядкував Кирило Стеценко, вміщено пісню на мелодію Михайла Вербицького. Ось вона:

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна
і слава і воля,
ще нам, браття козаки,
усміхнеться доля!
Згинуть наші вороги,
як роса на сонці,
запануєм і ми, браття,
у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
за нашу свободу,
і покажем, що ми, браття,
козацького роду.

Ще у вісімдесяті роки пощастило почути по радіо «Свобода» славень у виконанні Модеста Менцинського (грамзапис 1910 року). Ось він:

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Сл. П. Чубинського. Муз. М. Вербицького

Ще не вмерла Україна,
І слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки,
Як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.
Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

В «Енциклопедії українознавства» (т. 1, Мюнхен–Нью-Йорк, 1949) вміщено такий текст:

УКРАЇНСЬКИЙ ГІМН

Сл. Павла Чубинського.

Муз. Михайла Вербицького

Ще не вмерла Україна,
ні слава, ні воля,
ще нам браття молодії
усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки,
як роса на сонці,
запануєм і ми, браття,
у своїй сторонці.
Душу, тіло ми положим
за нашу свободу
і покажем, що ми, браття,
козацького роду.

Marziale.

Голоси 1 і 2.

Бас.

Piano.

1. Ще не смер ла Уя - ра . і - на

срещ.

гей!

1. сла - ва і во . ля, ще яви, браття

срещ.

мо - лод-ці, ус - міх-не-ть-ся до - ля

Слова Павла Чубинського. Музика Кирила Стеценка.
 Сторінка з видання. (К.: Криниця, 1917 р.)

Пригадую, в шістдесятих роках облетіла Київ дивна звістка: ви-йшла книжка «Песни казаков Кубани» (1966) і там є український гімн. Не вірилося, коли тут ось хапають за кожне необережне слово, чіпляються за кожен порух, а то щоб гімн. Але довірені люди показали: справді. «Записано в селищі Рассвет Ленінградського району від козака Андрія Євменовича Приходька, 1895 р. нар.» — вказано. Виходить, там співають, там друкують. Ось цей текст:

ЩЕ Й НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА*

Ще й не вмерла Україна,
Не слава, не воля,
Ще й нам братці козаченьки
Усміхнеться доля**.
Колись було на Вкраїні —
Греміли гармати.
Колись було запорожці
Вміли панувати.
Панували добували
І слави, і волі.
Тепер тільки zostалися
Могили на полі.

Мабуть, чи ни найперше у наші часи відкрито співав український гімн Чубинського—Вербицького народний хор «Гомін» під орудою славного Леопольда Яценка. Ще до Незалежності. Керівник хору зробив і своє аранжування пісні. Так співає «Гомін»:

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки,
Як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

* Тут — слова Павла Чубинського, а також Тараса Шевченка (з «Івана Підкови»).

** Два останні рядки повторюються.

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
Та й покажем, що ми, браття,
Козацького роду!

Станем, браття, всі за волю
Від Сяну до Дону,
В ріднім краї панувати
Не дамо нікому.
Чорне море ще всміхнеться
І Дніпро зрадіє,
Ще на нашій Україні
Доленька доспіє.

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
Та й покажем, що ми, браття,
Козацького роду!

Коли у Києві відкривався перший світовий форум українців, славень виконував студентський хор Київської Державної Консерваторії під керуванням Павла Муравського:

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Ще не вмерла Україна і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороги, як роса на сонці —
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Станем, браття, всі за волю від Сяну до Дону,
В ріднім краї панувати не дамо нікому.
Чорне море ще всміхнеться і Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька поспіє.

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Так виконує народний хор Академії наук України:

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

(Приспів двічі.)

Володимир Трембіцький такий подає текст у своїй книзі
«Український гімн та інші патріотичні пісні». (Нью-Йорк–Рим,
1973):

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Ще не вмерла Україна
І слава і воля
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші вороги,
Як роса на сонці;
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.
Душу, тіло ми положим
За свою свободу
І покажем, що ми браття
Козацького роду.
Гей-гей, браття милі,
Ну-мо братися за діло
Гей-гей, пора встати,
Пора волю добувати.

Наливайко, Залізник
І Тарас Трясило
Кличуть нас із-за могил
На святеє діло.
Ізгадаймо славну смерть
Лицарства-козацтва,
Щоб не втратить марне нам
Свого юнацтва.
Душу, тіло ми положим
За свою свободу і т. д.

Ой, Богдане, Богдане,
Славний наш гетьмане
Нащо віддав Україну
Москалям поганим?
Щоб вернути її честь —
Ляжем головами,
Назовемся України
Вірними синами.

Душу, тіло ми положим
За свою свободу і т. д.
Наші браття слов'яни
Вже за зброю взялись;
Не діжде ніхто, щоб ми
Позаду зістались.
Поеднаймося разом всі
Братчики слов'яни:
— Нехай гинуть вороги,
Най воля настане!

Душу, тіло ми положим
За свою свободу і т. д.

У червні 1991 року в Києві виступала Капела бандуристів ім. Т. Шевченка (США) під орудою Володимира Колесника. Я записав і це виконання.

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Сл. П. Чубинського. Муз. М. Вербицького

Ще не вмерла Україна,
І слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.
Станем, браття, в бій кривавий
Від Сяну до Дону.
В ріднім краї панувати
Не дамо нікому.
Чорне море усміхнеться
І Дніпро зрадіє,
Ще у нашої України
Доленька поспіє.
Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Ще тільки відновили на Книшевому цвинтарі могилу Павла Чубинського й поставили дубового хреста, заспівав кобзар Микола Литвин священну пісню великого бориспільця у своєму аранжуванні:

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки,
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми,
що ми, браття,
Козацького роду.
Наливайко, Залізник
І Тарас Трясило
Із могили кличуть нас
На святе діло.
Приспів.

А так ось тепер уперше зазвучав офіційно український національний гімн на урочистому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 року у виконанні Українського народного хору ім. Григорія Верьовки (аранжування Анатолія Авдієвського):

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!
Ще не вмерла Україна
І слава, і воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.
(Приспів двічі.)

Український національний гімн тепер і державний. Для урочистостей, звичайно, підходить лаконічний варіант, десть у такому обсязі, як цей останній. Оскільки повертаємось до історичного тексту Чубинського, то цей текст звучатиме так:

УКРАЇНСЬКИЙ ГІМН

Ще не вмерла України
І слава, і воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.
(Приспів двічі.)

А найбільший, найполум'яніший хор — у мільйон голосів — виконував пісню Чубинського—Вербицького в Києві у дні помаранчевої революції 2004 року. Воїстину знаменне виконання!

Науково-популярне видання

Серія «Особистість і доба»

Чередниченко Дмитро Семенович

Павло Чубинський

Редактори: *С.П. Барандич, М.В. Ролько*
Коректор *С.П. Барандич*
Комп'ютерна верстка *В.Д. Гончара*

Підписано до друку 15.02.2005. Формат 60х84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 20,75. Умовн. друк. арк. 21,85.
Наклад 3000 прим. Зам. № 18

Видавничий дім «Альтернативи».
01139, Київ, бульв. Лесі Українки, 14, к. 69.
Тел. (044) 235-26-65.
E-mail: all@pubcenter.kiev.ua

Свідчення про державну реєстрацію
ДК № 474 від 31.05.2001.

Видавництво «АртЕк».
01133, Київ, вул. І. Кудрі, 38-б.
Тел. (044) 295-71-18.

Дмитро Чередниченко

ПАВЛО
ЧУБИНСЬКИЙ

